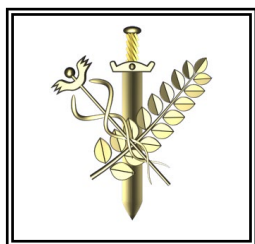

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ПРАВО

і БЕЗПЕКА

Науковий журнал

№ 4 (87) 2022

DOI: 10.32631/pb.2022.4

Засновник та видавець –
Харківський національний університет внутрішніх справ

Виходить 4 рази на рік

Заснований у травні 2002 р.

Харків 2023

Журнал належить до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України (дод. 1 наказу МОН України від 17.03.2020 № 409) і є фаховим з юридичних наук (наказ МОН України від 12.05.2015 № 528)

Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ, протокол № 13 від 23.12.2022

Головний редактор: *В. В. Сокурєнко*, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України (Харківський національний університет внутрішніх справ, Україна)
Заступник головного редактора: *Л. В. Могілевський*, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України (ХНУВС, Україна)
Відповідальний секретар редколегії: *С. Є. Абламський*, кандидат юридичних наук, доцент (ХНУВС, Україна)

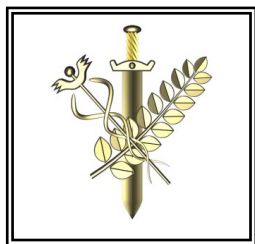
Редакційна колегія журналу:

Д. Б. Базарова, кандидат юридичних наук, доцент (Ташкентський державний юридичний університет, Республіка Узбекистан)
О. М. Бандурка, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений юрист України (ХНУВС, Україна)
В. І. Барко, доктор психологічних наук, професор (Державний науково-дослідний інститут МВС України (м. Київ), Україна)
О. І. Безпалова, доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України (ХНУВС, Україна)
С. М. Бортник, доктор юридичних наук, доцент (ХНУВС, Україна)
М. Ю. Бурдін, доктор юридичних наук, професор (ХНУВС, Україна)
А. Васько, кандидат юридичних наук, доцент (Університет імені Матєя Бєла, Словаччина)
О. М. Головка, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна)
С. М. Гусаров, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України (ХНУВС, Україна)
П. ван Дайне, доктор філософії, професор (Утрехтський університет, Нідерланди)
А. Ді Ронко, доктор філософії в галузі кримінології (Ессекський університет (м. Колчестер), Сполучене Королівство)
О. О. Євдокімова, доктор психологічних наук, професор (ХНУВС, Україна)
М. А. Клочко, доктор філософії в галузі соціології, доцент (Університет штату Огайо (м. Меріон), США)
К. фон Лампе, доктор філософії в галузі кримінального права та кримінології (Берлінська школа економіки та права, Німеччина)
О. М. Литвинов, доктор юридичних наук, професор, заслужений працівник освіти України (Департамент науки і освіти Харківської обласної державної адміністрації, Україна)
А. Марковська, доктор філософії (Університет Англія Раскін (м. Кембридж), Сполучене Королівство)
В. С. Медведєв, доктор психологічних наук, професор (Національна академія внутрішніх справ, Україна)
Н. Ч. Нгуїндіп, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник (Університет Дшанга, Камерун)
А. Серджі, доктор філософії в галузі соціології та кримінології (Ессекський університет (м. Колчестер), Сполучене Королівство)
П. Стоянов, доктор наук (комунікаційні технології), професор (Південно-Західний Університет «Неофіт Рілскі», Болгарія)
Д. В. Швець, доктор юридичних наук, доцент, заслужений працівник освіти України (Одеський державний університет внутрішніх справ, Україна)
М. Ягер, доктор філософії, професор кримінології (Люблянський університет, Словенія)

- ☞ Статті журналу проходять рецензування, яке організують члени редколегії. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії.
- ☞ Журнал включено до міжнародної наукометричної бази «Index Copernicus International», доступ до паспорту видання: <https://journals.indexcopernicus.com/++p24783657,3.html>.
- ☞ Електронна копія журналу безоплатно розміщується у відкритому доступі на сайті видання (<http://pb.univd.edu.ua>) і на сайті Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського НАН України (<http://nbuv.gov.ua/j-tit/PiB>). Повний актуальний перелік баз, репозитаріїв, бібліотек, каталогів можна побачити на сайті видання.
- ☞ Доступ до профілю журналу в Google Академії: <https://scholar.google.com/citations?user=Vi9GuiIAAAJ>.
- ☞ При передруку посилання на журнал «Право і безпека» обов'язкове.

ХАРЬКОВСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

ПРАВО

и БЕЗОПАСНОСТЬ

Научный журнал

№ 4 (87) 2022

DOI: 10.32631/pb.2022.4

Основатель и издатель –
Харьковский национальный университет внутренних дел

Выходит 4 раза в год

Основан в мае 2002 г.

Харьков 2023

Журнал относится к категории «Б» Перечня научных профессиональных изданий Украины (доп. 1 приказа МОН Украины от 17.03.2020 № 409) и является профессиональным по юридическим наукам (приказ МОН Украины от 12.05.2015 № 528)

Рекомендован к печати
и к распространению через сеть
Интернет Учёным советом
Харьковского национального
университета внутренних дел,
протокол № 13 от 23.12.2022

Главный редактор: *В. В. Сокуренько*, доктор юридических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии правовых наук Украины, заслуженный юрист Украины (Харьковский национальный университет внутренних дел, Украина)
Заместитель главного редактора: *Л. В. Могилевский*, доктор юридических наук, профессор, заслуженный юрист Украины (ХНУВД, Украина)
Ответственный секретарь редколлегии: *С. Е. Абламский*, кандидат юридических наук, доцент (ХНУВД, Украина)

Редакционная коллегия журнала:

Д. Б. Базарова, кандидат юридических наук, доцент (Ташкентский государственный юридический университет, Республика Узбекистан)
А. М. Бандурка, доктор юридических наук, профессор, академик Национальной академии правовых наук Украины, заслуженный юрист Украины (ХНУВД, Украина)
В. И. Барко, доктор психологических наук, профессор (Государственный научно-исследовательский институт МВД Украины (г. Киев), Украина)
О. И. Беспалова, доктор юридических наук, профессор, заслуженный деятель науки и техники Украины (ХНУВД, Украина)
С. Н. Бортник, доктор юридических наук, доцент (ХНУВД, Украина)
М. Ю. Бурдин, доктор юридических наук, профессор (ХНУВД, Украина)
А. Вашко, кандидат юридических наук, доцент (Университет имени Матеев Бела, Словакия)
А. Н. Головкин, доктор юридических наук, профессор, заслуженный юрист Украины (Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, Украина)
С. Н. Гусаров, доктор юридических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии правовых наук Украины, заслуженный юрист Украины (ХНУВД, Украина)
П. ван Дайне, доктор философии, профессор (Утрехтский университет, Нидерланды)
А. Ди Ронко, доктор философии в области криминологии (Эссекский университет (г. Колчестер), Объединённое Королевство)
Е. А. Евдокимова, доктор психологических наук, профессор (ХНУВД, Украина)
М. А. Клочко, доктор философии в области социологии, доцент (Университет штата Огайо (г. Мэрион), США)
К. фон Лампе, доктор философии в области уголовного права и криминологии (Берлинская школа экономики и права, Германия)
А. Н. Литвинов, доктор юридических наук, профессор, заслуженный работник образования Украины (Департамент науки и образования Харьковской областной государственной администрации, Украина)
А. Марковская, доктор философии (Университет Англия Раскин (г. Кембридж), Объединённое Королевство)
В. С. Медведев, доктор психологических наук, профессор (Национальная академия внутренних дел, Украина)
Н. Ч. Нгуиндип, кандидат юридических наук, старший научный сотрудник (Университет Дшанга, Камерун)
А. Серджи, доктор философии в области социологии и криминологии (Эссекский университет (г. Колчестер), Объединённое Королевство)
П. Стоянов, доктор наук (коммуникативные технологии), профессор (Юго-Западный Университет «Неофит-Рилски», Болгария)
Д. В. Швец, доктор юридических наук, доцент, заслуженный работник образования Украины (Одесский государственный университет внутренних дел, Украина)
М. Ягер, доктор философии, профессор криминологии (Люблянский университет, Словения)

- ✂ Статьи журнала проходят рецензирование, которое организуют члены редколлегии. Мнения авторов могут не совпадать с позицией редколлегии.
- ✂ Журнал включён в международную наукометрическую базу «Index Copernicus International», доступ к паспорту издания: <https://journals.indexcopernicus.com/++p24783657,3.html>.
- ✂ Электронная копия журнала бесплатно размещается в открытом доступе на сайте издания (<http://pb.univd.edu.ua>) и на сайте Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского НАН Украины (<http://nbuv.gov.ua/j-tit/PiB>). Полный актуальный перечень баз, репозитариев, библиотек, каталогов можно увидеть на сайте издания.
- ✂ Доступ к профилю журнала в Google Академии: <https://scholar.google.com/citations?user=Vi9GuiAAAAJ>.
- ✂ При перепечатке ссылка на журнал «Право и безопасность» обязательна.

KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY OF INTERNAL AFFAIRS

LAW

and SAFETY

Scientific journal

No. 4 (Vol. 87) 2022

DOI: 10.32631/pb.2022.4

Founder and publisher –
Kharkiv National University of Internal Affairs

The frequency: 4 issues per year

Founded in May, 2002

Kharkiv 2023

The journal belongs to the category “B” of the List of scientific professional editions of Ukraine (add. 1 of the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated from March 17, 2020, No. 409) and is a professional edition in the field of juridical science

Recommended for publishing and distribution through Internet by the Academic Council of Kharkiv National University of Internal Affairs, protocol No. 13 dated from December 23, 2022

Chief Editor: *V. V. Sokurenko*, Doctor of Law, Professor, Honored Worker of SciTech of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (Kharkiv National University of Internal Affairs, *Ukraine*)

Deputy Editor: *L. V. Mohilevskiyi*, Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA, *Ukraine*)

Executive Secretary of Editorial Board: *S. Ye. Ablamskiy*, Candidate of Law, Associate Professor (KhNUIA, *Ukraine*)

Editorial Board:

- O. M. Bandurka*, Doctor of Law, Professor, Correspondent Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA, *Ukraine*)
V. I. Barko, Doctor of Psychological Sciences, Professor (State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (Kyiv), *Ukraine*)
D. B. Bazarova, Candidate of Law, Associate Professor (Tashkent State Law University, *The Republic of Uzbekistan*)
O. I. Bezpalo, Doctor of Law, Professor, Honored Worker of SciTech of Ukraine (KhNUIA, *Ukraine*)
S. M. Bortnyk, Doctor of Law, Associate Professor (KhNUIA, *Ukraine*)
M. Yu. Burdin, Doctor of Law, Professor (KhNUIA, *Ukraine*)
A. Di Ronco, Doctor of Philosophy in Criminology (University of Essex (Colchester), *United Kingdom*)
P. C. van Duyne, Doctor of Philosophy, Professor (University of Utrecht, *Netherlands*)
O. M. Holovko, Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine (V. N. Karazin Kharkiv National University, *Ukraine*)
S. M. Husarov, Doctor of Law, Professor, Correspondent Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA, *Ukraine*)
M. Jager, Doctor of Philosophy, Professor of Criminology (University of Ljubljana, *Slovenia*)
M. Klochko, Ph.D., Associate Professor (Ohio State University (Marion), *USA*)
K. von Lampe, Doctor of Philosophy in Criminal Law and Criminology (Berlin School of Economics and Law, *Germany*)
O. M. Lytvynov, Doctor of Law, Professor, Honored Worker of Education of Ukraine (Department of Science and Education of Kharkiv Regional State Administration, *Ukraine*)
A. Markovska, Ph.D. (Anglia Ruskin University, Cambridge, *United Kingdom*)
V. S. Medvediev, Doctor of Psychological Sciences, Professor (National Academy of Internal Affairs, *Ukraine*)
N. Ch. Nguindip, Ph.D., Senior Professor (University of Dschang, *Cameroon*)
A. Sergi, Doctor of Philosophy in Sociology and Criminology (University of Essex (Colchester), *United Kingdom*)
D. V. Shvets, Doctor of Law, Associate Professor, Honored Worker of Education of Ukraine (Odesa State University of Internal Affairs, *Ukraine*)
P. Stoyanov Apostolov, Doctor of Sciences (Communication Technology), Professor (South West University “Neofit Rilski”, *Bulgaria*)
A. Vaško, Ph.D., Assistant Professor (Matej Bel University, *Slovakia*)
O. O. Yevdokimova, Doctor of Psychological Sciences, Professor (KhNUIA, *Ukraine*)

- ✂ Journal's articles undergo peer review organized by the members of the Editorial Board. The views of the authors may not coincide with the position of the Editorial Board.
- ✂ **The journal is included into the international scientometrical database “Index Copernicus International”**, access to the edition's passport: <https://journals.indexcopernicus.com/++p24783657,3.html>.
- ✂ E-copy of the journal is available free of charge on **the website of the edition (<http://pb.univd.edu.ua>)** and on the website of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi of the National Academy of Sciences of Ukraine (<http://nbuv.gov.ua/j-tit/PiB>). The full up-to-date list of bases, repositories, libraries, catalogs can be observed on the website of the edition.
- ✂ Access to the Google Scholar journal's profile: <https://scholar.google.com/citations?user=Vi9GuiIAAAAJ>.
- ✂ The reference to the journal “Law and Safety” is obligatory in case of reprinting.

ЗМІСТ

ПАРФЕНТІЙ Л. А. Судова економічна експертиза при розслідуванні корупційних злочинів	13
ЯРМИШ О. Н., ГРЕЧЕНКО В. А. Злочинність у міліції в 1947 р. у висвітленні органів державної безпеки УРСР	24
КОРНІЄНКО В. В. Перспективні напрями розвитку засобів і методів виявлення та фіксації слідів рук.....	36
ШУЛЬГА А. М. Правосвідомість особи як передумова її правомірної поведінки: ретроспективний погляд, сучасна інтерпретація.....	45
ОЧОА С. У., МЕХІЯ Б. П. Збройний конфлікт і миротворчість у Колумбії (англ.).....	59
ФІЛІПСЬКА Н. О. Роль недержавних громадських об'єднань у захисті прав осіб з обмеженими можливостями в Україні під час війни.....	69
СЄВІДОВА І. О., МОГІЛЕВСЬКИЙ Л. В., СИЧОВА В. В. Упровадження міжнародного досвіду правового регулювання трудових прав державних службовців (англ.).....	81
ГУДЗЬ Т. І., МАЛЬЦЕВ В. В. Міжнародні стандарти права на достатній життєвий рівень та їх вплив на законодавство України.....	94
НОСОВ В. В., МАНЖАЙ О. В., ПАНЧЕНКО Є. В. Аналіз етеріум-трансакцій під час попередження та розслідування кримінальних правопорушень	108
БОНДАРЕНКО О. С. Корупційні зловживання щодо гуманітарної та безоплатної допомоги в умовах збройних конфліктів: порівняльно-правове дослідження.....	125
ІВАНОВ А. О. Превентивна діяльність органів поліції: реалії та виклики в умовах воєнного стану	135
ДАНИЛЬЧЕНКО П. Ю. Кримінологічний аналіз стану кримінального радикалізму серед засуджених в установах виконання покарань	145
МОРГУНОВ О. А., ВЛАСЕНКО І. В. Дослідження тактики дій і заходів особистої безпеки поліції діалогу під час охорони публічного порядку на масових заходах.....	159
ХАВІНА І. П., ГНУСОВ Ю. В., МОЖАЄВ О. О. Розробка мультиагентної системи управління інформаційною безпекою	171
КНИШ С. В., ЯКИМЕЦЬ О. І. Правове регулювання господарської діяльності аптек в Україні	184

ДО УВАГИ АВТОРІВ НАУКОВОГО ЖУРНАЛУ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»

Сторінка редакції.....195

СОДЕРЖАНИЕ

ПАРФЕНТИЙ Л. А. Судебная экономическая экспертиза при расследовании коррупционных преступлений (укр.).....	13
ЯРМЫШ А. Н., ГРЕЧЕНКО В. А. Преступность в милиции в 1947 г. в освещении органов государственной безопасности УССР (укр.)	24
КОРНИЕНКО В. В. Перспективные направления развития средств и методов выявления и фиксации следов рук (укр.).....	36
ШУЛЬГА А. М. Правосознание личности как предпосылка её правомерного поведения: ретроспективный взгляд, современная интерпретация (укр.).....	45
ОЧОА С. У., МЕХИЯ Б. П. Вооруженный конфликт и миротворчество в Колумбии (англ.).....	59
ФИЛИПСКАЯ Н. А. Роль негосударственных общественных объединений в защите прав лиц с ограниченными возможностями в Украине во время войны (укр.).....	69
СЕВИДОВА И. А., МОГИЛЕВСКИЙ Л. В., СЫЧЕВА В. В. Внедрение международного опыта правового регулирования трудовых прав государственных служащих (англ.)	81
ГУДЗЬ Т. И., МАЛЬЦЕВ В. В. Международные стандарты права на достаточный жизненный уровень и их влияние на законодательство Украины (укр.)	94
НОСОВ В. В., МАНЖАЙ А. В., ПАНЧЕНКО Е. В. Анализ этериум-транзакций во время предупреждения и расследования уголовных правонарушений (укр.)	108
БОНДАРЕНКО О. С. Коррупционные злоупотребления относительно гуманитарной и бесплатной помощи в условиях вооруженных конфликтов: сравнительно-правовое исследование (укр.)	125
ИВАНОВ А. А. Превентивная деятельность органов полиции: реалии и вызовы в условиях военного положения (укр.)	135
ДАНИЛЬЧЕНКО П. Ю. Криминологический анализ состояния криминального радикализма среди осужденных в учреждениях исполнения наказаний (укр.)	145
МОРГУНОВ А. А., ВЛАСЕНКО И. В. Исследование тактики действий и мероприятий личной безопасности полиции диалога во время охраны публичного порядка на массовых мероприятиях (укр.).....	159
ХАВИНА И. П., ГНУСОВ Ю. В., МОЖАЕВ А. А. Разработка мультиагентной системы управления информационной безопасностью (укр.).....	171

КНЫШ С. В., ЯКИМЕЦ А. И.

Правовое регулирование хозяйственной деятельности аптек в Украине (укр.) 184

ВНИМАНИЮ АВТОРОВ НАУЧНОГО ЖУРНАЛА «ПРАВО И БЕЗОПАСНОСТЬ»

Страничка редакции (укр.).....195

CONTENT

PARFENTII L. A. Forensic economic examination in the investigation of corruption crimes (<i>Ukr</i>)	13
YARMYSH O. N., GRECHENKO V. A. Police crime in 1947 in the coverage of the Ukrainian SSR state security agencies (<i>Ukr</i>)	24
KORNIENKO V. V. Prospective directions for the development of means and methods for detection and fixation of handprints (<i>Ukr</i>)	36
SHULHA A. M. Legal consciousness as a prerequisite for person's lawful behavior: retrospective view, modern interpretation (<i>Ukr</i>)	45
OCHOA C. U., MEJÍA B. P. The armed conflict and peacebuilding in Colombia	59
FILIPSKA N. O. The role of non-governmental public associations in protecting the rights of persons with disabilities in Ukraine during the war (<i>Ukr</i>)	69
SIEVIDOVA I. O., MOHILEVSKYI L. V., SYCHOVA V. V. Implementation of international experience of legal regulation of public employees' labor rights	81
GUDZ T. I., MALTSEV V. V. International standards of the right to an adequate standard of living and their impact on Ukrainian legislation (<i>Ukr</i>)	94
NOSOV V. V., MANZHAI O. V., PANCHENKO YE. V. Analysis of Ethereum transactions during the prevention and investigation of criminal offenses (<i>Ukr</i>)	108
BONDARENKO O. S. Corruption abuse of humanitarian and free aid in the context of armed conflicts: a comparative legal study (<i>Ukr</i>)	125
IVANOV A. O. Preventive activity of police bodies: realities and challenges in the conditions of martial law (<i>Ukr</i>)	135
DANYLCHENKO P. YU. Criminological analysis of criminal radicalism state among convicts in penal institutions (<i>Ukr</i>)	145
MORHUNOV O. A., VLASENKO I. V. Study of tactics and personal security measures of the dialogue police during the protection of public order at mass events (<i>Ukr</i>)	159
KHAVINA I. P., HNUSOV YU. V., MOZHAIEV O. O. Development of multi-agent information security management system (<i>Ukr</i>)	171
KNYSH S. V., YAKYMETS O. I. Legal regulation of the economic activities of pharmacies in Ukraine (<i>Ukr</i>)	184

TO AUTHORS' OF SCIENTIFIC JOURNAL "LAW AND SAFETY" ATTENTION

Editorial Board's Notes (*Ukr*)195

ЛЮДМИЛА АНАТОЛІВНА ПАРФЕНТІЙ,

кандидат економічних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
Сумська філія,
кафедра соціально-економічних дисциплін;
 <https://orcid.org/0000-0001-8896-4928>,
e-mail: l.a.mohylina@gmail.com

**СУДОВА ЕКОНОМІЧНА ЕКСПЕРТИЗА ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ
КОРУПЦІЙНИХ ЗЛОЧИНІВ**

Мета статті полягає в узагальненні та систематизації ключових особливостей і виявленні слабких місць процесу проведення судово-економічної експертизи при розслідуванні корупційних злочинів в Україні. Задля досягнення мети досліджено законодавче тлумачення поняття «корупційний злочин». Розраховано показники та проаналізовано динаміку і структуру облікованих корупційних кримінальних правопорушень в Україні у 2018–2022 рр. Досліджено сутність, процес виникнення та розвитку поняття судової економічної експертизи. Обґрунтовано роль і значення судово-економічної експертизи при розслідуванні корупційних злочинів. Систематизовано перелік основних документів – об'єктів дослідження та розкрито особливості проведення судово-економічної експертизи при розслідуванні конкретних корупційних правопорушень. Проаналізовано процедуру призначення та проведення судово-економічної експертизи в Україні та визначено її недоліки.

Ключові слова: корупція, корупційні злочини, спеціальні економічні знання, судово-економічна експертиза, судово-бухгалтерська експертиза.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Протягом останніх років Україна зіткнулася з новими викликами та загрозами, пов'язаними з карантинними заходами, запровадженими як в Україні, так і в усьому світі внаслідок поширення коронавірусної хвороби COVID-19. Зараз наша держава піддається повномасштабній збройній агресії з боку російської федерації, тимчасово окуповано частину території України, запроваджено воєнний стан, тривають бойові дії, що, безперечно, матиме тяжкі наслідки для економіки України. Проте водночас на економічну безпеку України також здійснюють значний негативний вплив «хронічні», давно існуючі внутрішні проблеми, однією з яких є корупція. Протягом усього періоду незалежності України суспільству та економічній системі нашої держави завдавалася суттєва шкода процвітаючою системою корупцією.

Незважаючи на те, що в Україні вже давно проголошено курс на боротьбу з корупцією, ця проблема досі залишається актуальною та гострою. За даними Індексу сприйняття корупції 2021 року¹, Україна отримала 32 бали зі

100 можливих і посіла 122 місце зі 180 країн на рівні з африканською державою Есватіні (Свазіленд). На один бал нашу державу випереджають Замбія, Непал, Єгипет, Філіппіни та Алжир. Із-поміж сусідських держав Україна вище лише за російську федерацію, яка посіла 136 місце. Порівняно з 2020 р. позиція України знизилася: згідно з Індексом сприйняття корупції 2020 року² Україна посідала 117 місце. На думку керівництва Transparency International Ukraine, це зниження в межах похибки свідчить про період застою та затягування владою виконання багатьох важливих антикорупційних обіцянок.

Як зазначається у Стратегії економічної безпеки України на період до 2025 року³,

ukraine.org/news/bez-progresu-rezultat-ukrayiny-v-indeksi-spryjnyattya-koruptsiyi-2021/ (дата звернення: 02.11.2022).

² Індекс сприйняття корупції – 2020 // Transparency International Ukraine : сайт. URL: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-spryjnyattya-koruptsiyi-2020/> (дата звернення: 02.11.2022).

³ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 серпня 2021 року «Про Стратегію економічної безпеки України на період до 2025 року»: Указ Президента України від 11.08.2021 № 347/2021 // База даних (БД)

¹ Без прогресу – Україна в Індексі сприйняття корупції – 2021 // Transparency International Ukraine : сайт. 25.01.2022. URL: <https://ti->

корупція є однією з основних загроз у сфері інвестиційно-інноваційної безпеки. Також у сфері фінансової безпеки серед основних викликів і загроз визначено високий рівень тінізації економіки та поширення явища легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Як зазначає С. В. П'ясецька-Устич (2016), тіньова економіка та корупція є взаємопов'язаними та взаємообумовленими явищами, оскільки тіньова економіка сприяє зростанню масштабів корупції, яка, у свою чергу, є основою функціонування тіньової економіки. Крім того, корупція є одним з основних джерел доходів, одержаних злочинним шляхом, а також ключовим елементом для багатьох схем їх легалізації (відмивання).

Зважаючи на все вищезазначене, зростає необхідність здійснення конкретних антикорупційних кроків. Саме зараз дуже важливо не підривати зсередини економічну систему України ганебними корупційними діями, масштаби яких в умовах воєнного стану в певних сферах суспільного життя можуть зростати. Тому слід продовжувати боротьбу з корупцією в Україні, одним із напрямів якої є підвищення ефективності виявлення та розслідування корупційних злочинів.

При розслідуванні корупційних правопорушень найбільш ефективною процесуальною формою використання спеціальних знань є судово-економічна експертиза. Однак процедура проведення судової економічної експертизи в Україні не позбавлена недоліків, а при здійсненні в межах розслідування конкретних корупційних злочинів характеризується певними особливостями. Ці особливості, а також слабкі місця процесу судово-економічної експертизи обов'язково слід враховувати при застосуванні такої форми використання спеціальних знань під час розслідування корупційних правопорушень.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. *Мета* статті полягає в узагальненні та систематизації ключових особливостей, а також виявленні слабких місць судово-економічної експертизи при розслідуванні корупційних злочинів в Україні. Відповідно до сформульованої мети *завданнями* наукової статті є: дослідити законодавче тлумачення поняття «корупційний злочин»; проаналізувати динаміку і структуру облікованих корупційних кримінальних правопорушень в Україні у 2018–2022 рр.; дослі-

дити сутність, процес виникнення та розвитку поняття судової економічної експертизи; обґрунтувати роль і значення судово-економічної експертизи при розслідуванні корупційних злочинів; систематизувати перелік основних документів – об'єктів дослідження та розкрити особливості проведення судово-економічної експертизи при розслідуванні конкретних корупційних правопорушень; проаналізувати процедуру призначення і проведення судово-економічної експертизи в Україні та визначити її недоліки і слабкі місця.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Відповідно до мети та завдань дослідження в роботі використано раціональну сукупність методів теорії пізнання. Дослідження базується на догматичному аналізі норм чинного законодавства, яке регулює проведення судово-економічної експертизи при розслідуванні корупційних правопорушень, що дозволило сформулювати й обґрунтувати певні теоретичні висновки і практичні рекомендації.

Для вирішення поставлених у роботі завдань використано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження. Історико-правовий та формально-юридичний методи були застосовані при дослідженні законодавчого тлумачення поняття «корупційний злочин». За допомогою статистичних методів було розраховано показники та проаналізовано динаміку і структуру облікованих корупційних кримінальних правопорушень в Україні у 2018–2022 рр. Метод аналізу й історико-правовий метод було використано при дослідженні сутності, процесу виникнення та розвитку поняття судової економічної експертизи. Із застосуванням методу причинно-наслідкового аналізу було обґрунтовано роль і значення судово-економічної експертизи при розслідуванні корупційних злочинів. За допомогою методів систематизації та логічного узагальнення систематизовано перелік основних документів, ретельне дослідження яких судовим експертом є підґрунтям для виявлення корупційних дій. Аналогії, ситуаційний та формально-юридичний методи використовувалися під час дослідження особливостей проведення судово-економічної експертизи при розслідуванні конкретних корупційних правопорушень, визначених чинним законодавством України. Із застосуванням методів аналізу та синтезу було досліджено процедуру призначення і проведення судово-економічної експертизи в Україні та визначено її недоліки і слабкі місця.

«Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2021> (дата звернення: 02.11.2022).

Нормативну й емпіричну базу дослідження становлять нормативні акти, судові рішення, вітчизняна наукова література та публікації в періодичних виданнях, статистична інформація.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Поняття «корупційний злочин» в Україні вперше було введено в юридичну термінологію Законом України «Про Національне антикорупційне бюро України», відповідно до ч. 2 Перехідних положень якого ст. 45 Кримінального кодексу України було доповнено приміткою з переліком корупційних злочинів. Корупційними вважаються кримінальні правопорушення, передбачені статтями 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410 Кримінального кодексу України у випадку їх учинення шляхом зловживання службовим становищем, а також кримінальні правопорушення, передбачені статтями 210 «Нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням», 354 «Підкуп працівника підприємства, установи чи організації», 364 «Зловживання владою або службовим становищем», 364-1 «Зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми», 365-2 «Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги», 368 «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою», 368-2 «Незаконне збагачення», 368-3 «Підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми», 368-4 «Підкуп особи, яка надає публічні послуги», 368-5 «Незаконне збагачення», 369 «Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі», 369-2 «Зловживання впливом». Кримінальними правопорушеннями, пов'язаними з корупцією, вважаються кримінальні правопорушення, передбачені статтями 366-2, 366-3 Кримінального кодексу України.

Розглянемо статистичну інформацію за 2018–2022 рр. щодо обліку корупційних правопорушень в Україні. За період з 2019 р. до листопада 2022 р. до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення¹, було

внесено 4374 записи за кримінальними правопорушеннями, зокрема у 2019 р. – 827, у 2020 р. – 985, у 2021 р. – 1397, у січні-жовтні 2022 р. – 1053.

Статистична інформація щодо облікованих корупційних кримінальних правопорушень у розрізі статей Кримінального кодексу України наведена в таблиці 1.

Загальна кількість облікованих корупційних кримінальних правопорушень у 2021 р. зросла на 2,8 % порівняно з відповідним показником у 2020 р. За 10 місяців 2022 р. значення цього показника становить трохи більше половини (58,2 %) минулорічного показника. Протягом 2018–2022 рр. найбільше кримінальних правопорушень обліковувалося за ст. 364 «Зловживання владою або службовим становищем» Кримінального кодексу України (48,3 % від загальної кількості у 2021 р., 41,2 % за період січень-жовтень 2022 р.) (рисунк 1). Іншими статтями, які становлять ліву частку облікованих корупційних правопорушень, є ст. 368 «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою» та ст. 369 «Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі» Кримінального кодексу України (19,1 % та 19,3 % відповідно від загальної кількості облікованих корупційних кримінальних правопорушень у 2021 р.; 19,1 % та 27,5 % відповідно за 10 місяців 2022 р.). Варто зазначити, що значне зростання частки облікованих корупційних правопорушень за ст. 369 «Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі» Кримінального кодексу України з 19,3 % у 2021 р. до 27,5 % за 10 місяців 2022 р. зумовлене не збільшенням кількості таких правопорушень (навпаки, порівняно з попереднім роком їх кількість зменшилася на 17,1 %), а структурними зрушеннями. Суттєве скорочення кількості облікованих корупційних правопорушень за ст. 364 «Зловживання владою або службовим становищем» Кримінального кодексу України (на 50,3 % порівняно з 2021 р.), частка яких протягом аналізованого періоду була найбільшою, а також зменшення загальної кількості облікованих корупційних правопорушень (на 41,8 % порівняно з минулим роком) обумовили збільшення питомої ваги показника за ст. 369 «Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі» Кримінального кодексу України.

¹ Єдиний державний реєстр осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення : сайт. URL: <https://corruptinfo.nazk.gov.ua/> (дата звернення: 02.11.2022).

Таблиця 1

Показники динаміки та структури облікованих корупційних кримінальних правопорушень в Україні у 2018–2022 рр.

Стаття ККУ	Рік													
	2018		2019			2020			2021			2022*		
	Кількість	Частка	Кількість	Частка	Темп приросту до 2018 р.	Кількість	Частка	Темп приросту до 2019 р.	Кількість	Частка	Темп приросту до 2020 р.	Кількість	Частка	Темп приросту до 2021 р.
Ст. 210	18	0,2	23	0,3	27,8	16	0,2	-30,4	17	0,2	6,3	4	0,1	-76,5
Ст. 354	34	0,4	67	0,8	97,1	33	0,4	-50,7	36	0,4	9,1	32	0,7	-11,1
Ст. 364	3589	47,1	4371	52,2	21,8	4060	51,0	-7,1	3955	48,3	-2,6	1965	41,2	-50,3
Ст. 364-1	244	3,2	261	3,1	7,0	265	3,3	1,5	266	3,3	0,4	99	2,1	-62,8
Ст. 365-2	308	4,0	472	5,6	53,2	379	4,8	-19,7	422	5,2	11,3	192	4,0	-54,5
Ст. 368	2189	28,7	1744	20,8	-20,3	1607	20,2	-7,9	1566	19,1	-2,6	909	19,1	-42,0
Ст. 368-3	66	0,9	68	0,8	3,0	33	0,4	-51,5	59	0,7	78,8	39	0,8	-33,9
Ст. 368-4	31	0,4	49	0,6	58,1	18	0,2	-63,3	19	0,2	5,6	15	0,3	-21,1
Ст. 368-2	73	1,0	5	0,1	-93,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ст. 368-5	-	-	-	-	-	10	0,1	-	18	0,2	80	14	0,3	-22,2
Ст. 369	785	10,3	1121	13,4	42,8	1348	16,9	20,2	1577	19,3	17,0	1308	27,5	-17,1
Ст. 369-2	285	3,7	193	2,3	-32,3	193	2,4	0,0	249	3,0	29,0	188	3,9	-24,5
Разом	7 622	100,0	8 374	100,0	9,9	7 962	100,0	-4,9	8184	100,0	2,8	4765	100,0	-41,8

Примітка: * – дані за січень-жовтень 2022 року. Джерело: розраховано та складено автором за даними Офісу Генерального прокурора¹ та Національного агентства з питань запобігання корупції².

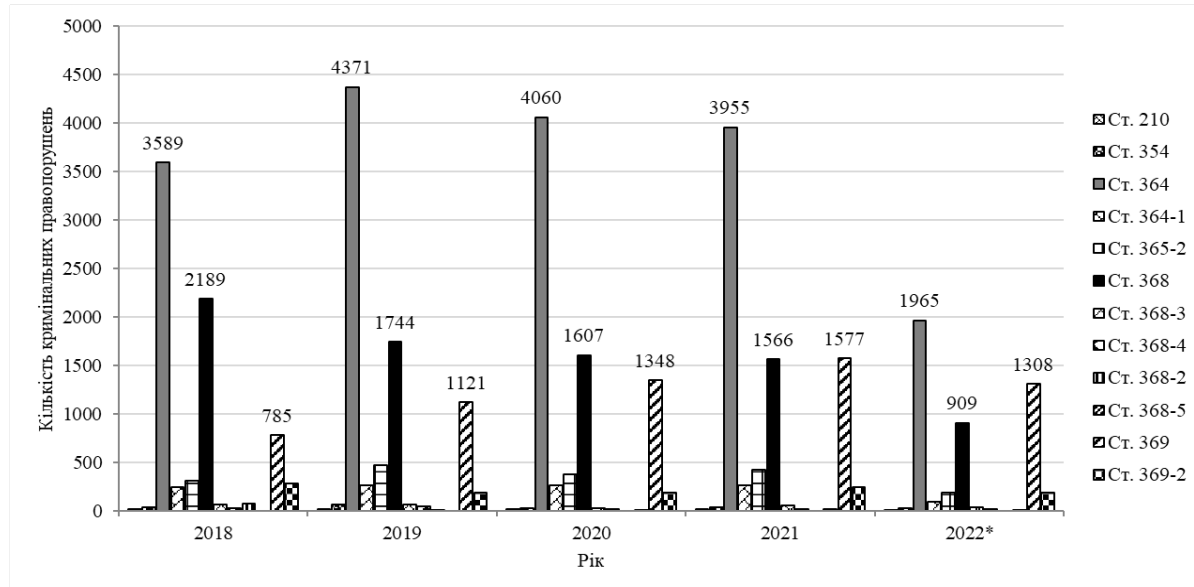

Рис. 1. Кількість облікованих корупційних кримінальних правопорушень в Україні у 2018–2022 рр.
Примітка: * – дані за січень-жовтень 2022 року

¹ Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування // Офіс Генерального прокурора : офіц. сайт. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 02.11.2022).

² Національна доповідь щодо реалізації засад антикорупційної політики у 2020 році : проект // Національне агентство з питань запобігання корупції : офіц. сайт. URL: https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2021/06/NAZK_Nats.dopovid_15_06.pdf (дата звернення: 02.11.2022).

Цікавою тенденцією є те, що протягом 2018–2021 рр. кількість облікованих кримінальних правопорушень за ст. 368 «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою» Кримінального кодексу України щороку зменшувалася, а за ст. 369 «Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі» Кримінального кодексу України – збільшувалася.

Як можна побачити з таблиці 1 та рисунку 1, загальна кількість облікованих корупційних правопорушень, а також значення цього показника за всіма статтями Кримінального кодексу України за 10 місяців 2022 р. є суттєво меншими, ніж відповідні показники 2021 р. Очевидно, що зазначена динаміка була обумовлена воєнним станом в Україні. Однак цей вплив може бути двояким. З одного боку, війна в Україні дійсно вплинула на суспільну свідомість, що може призвести до зменшення кількості спроб і випадків учинення корупційних дій. З іншого боку, воєнний стан в Україні, безумовно, викликає складнощі для ефективного виявлення та розслідування корупційних злочинів або навіть неможливість зазначеного, якщо говорити про зони бойових дій і тимчасово окуповані території України.

Для того, щоб ефективніше розслідувати корупційні злочини, використовують спеціальні знання аудиторів, ревізорів, фахівців і судових експертів-економістів, які здійснюють консультування, аудит, проведення перевірок, ревізій, моніторингів публічних закупівель і судових економічних експертиз. Серед найбільш ефективних і кваліфікованих процесуальних форм застосування спеціальних знань у кримінальних провадженнях щодо корупційних правопорушень виділяють судові експертизи (Парфентій, 2022). Вчені Ю. О. Пілюков і О. М. Шрамко (2018) зазначають, що судові експертизи можна охарактеризувати як найбільш кваліфіковану і вагому форму застосування спеціальних знань при доказуванні обставин корупційних злочинів. Дослідниця Н. І. Клименко (2012) навіть пропонувала законодавчо прописати поняття антикорупційних експертиз, яке мало б охоплювати дослідження законопроектів і нормативних актів, а також деякі види судових експертиз, у тому числі економічні. На думку В. В. Юсупова (2018), судова експертиза і антикорупційна експертиза не є тотожними поняттями, оскільки остання фактично являє собою правове дослідження положень проекту нормативного акта, яке лежить в основі підготовленого фахівцями висновку, що враховується при прийнятті рішення стосовно видання чи ухвалення цього акта.

Ключовою науково обґрунтованою процесуальною формою використання спеціальних знань, що дозволяє слідству та суду отримувати нові відомості, які мають доказове значення і не можуть бути здобуті іншим процесуальним способом, є судова економічна експертиза, що проводиться з метою підтвердження або спростування обставин учинення кримінального правопорушення чи визначення суми матеріального збитку. Так, О. М. Шрамко (2021) за результатами здійсненого дослідження судової та слідчої практики і наукової літератури відносить судово-економічну експертизу до переліку експертиз, що можуть призначатися при розслідуванні корупційних злочинів.

Досліджуване поняття є відносно новим: в Україні воно з'явилося у 2001 р. внаслідок розширення кола питань, які ставилися перед експертами-бухгалтерами та виходили за межі їхньої компетенції. У часи планово-адміністративної економіки Україна керувалася Інструкцією про порядок проведення судово-бухгалтерських експертиз в Бюро державної бухгалтерської експертизи Міністерства юстиції Української РСР від 30 грудня 1974 р. Однак після скасування цієї Інструкції у 2001 р. інший нормативний документ, що визначав би методологічні аспекти судово-економічної експертизи, не був ухвалений. Тому на сьогодні в українському нормативно-правовому середовищі визначення терміна «судово-економічна експертиза» відсутнє.

Натомість у науковій літературі співіснує багато визначень судово-економічної експертизи. На нашу думку, найповніше розкриває сутність судової економічної експертизи визначення, надане Л. В. Дікань, В. Д. Понікаровим і О. В. Кожушко (2017, с. 54): судово-економічна експертиза – це процесуальна форма дослідження на основі спеціальних знань у різних сферах економіки, господарського аналізу, ревізії та контролю первинних облікових документів, бухгалтерських та податкових регістрів та фінансової звітності суб'єктів господарювання різних форм власності з метою вирішення широкого кола питань, що виникають у ході розслідування економічних злочинів та судового розгляду господарських суперечок.

Предмет судової економічної експертизи становлять питання, які постають перед органами досудового розслідування і суду щодо фінансово-господарських операцій, виявлених перевітками, аудитами та ревізіями, відповіді на які потребують спеціальних економічних знань. Об'єкт судової економічної експертизи

формують зафіксовані в бухгалтерських документах і облікових регістрах господарські операції, які є предметом розслідування чи судового розгляду. Це можуть бути документи бухгалтерського та податкового обліку, форми бухгалтерської, податкової та фінансової звітності, облікові регістри, в яких міститься інформація щодо фінансово-господарської діяльності підприємства.

За допомогою судово-економічної експертизи вирішуються такі завдання: встановлення суми нестач або надлишків матеріальних цінностей і грошових коштів; встановлення та підтвердження розміру матеріальної шкоди, що була завдана посадовими особами; перевірка правильності списання сировини та матеріалів, цільового використання коштів; перевірка правильності методики проведення документальної ревізії та достовірності її висновків (Гончаренко та ін., 2015).

Судово-економічна експертиза вважається однією з основних при розслідуванні багатьох корупційних злочинів. Корупційними злочинами, для розслідування яких зазвичай необхідним є здійснення судової економічної експертизи, є злочини, передбачені: ст. 191 Кримінального кодексу України (привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем); ст. 210 Кримінального кодексу України (нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням); ст. 364 Кримінального кодексу України (зловживання владою або службовим становищем); ст. 369 Кримінального кодексу України (пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі).

Згідно із законодавством¹ у межах судово-економічної експертизи виділяють: 1) дослідження бухгалтерського та податкового обліку; 2) дослідження фінансово-господарської діяльності; 3) дослідження фінансово-кредитних операцій. З-поміж зазначених напрямів найчастіше проводиться дослідження бухгалтерського та податкового обліку, яке називають судово-бухгалтерською експертизою. Су-

дово-бухгалтерську експертизу можна назвати попередницею судової економічної експертизи, тому що її здійснювали ще у 20–30-х рр. ХХ ст. На сьогодні термін «судово-бухгалтерська експертиза» є професійною деривацією, що означає один із напрямів економічної експертизи.

Потреба у проведенні судово-бухгалтерської експертизи як напряму економічної експертизи виникає при розслідуванні чи судовому розгляді цивільних справ, злочинів із привласненням майна, посадових (службових) злочинів, якщо потрібно здійснити аналіз інформації стосовно фінансово-господарських операцій, відображених у системі бухгалтерського обліку. Здійснення такої експертизи дозволяє розрахувати суму збитку, заподіяного внаслідок злочину, а також оцінити, чи правильно оформлені бухгалтерські документи, чи відповідає відображення господарських операцій правилам і принципам ведення бухгалтерського обліку, чи обґрунтовано здійснювалося списання товарно-матеріальних цінностей. Тому висновок експерта-бухгалтера вважається одним із ключових доказів у кримінальному провадженні при розслідуванні корупційних чи економічних злочинів, сліди здійснення яких можна знайти в бухгалтерських документах підприємств.

При розслідуванні корупційних злочинів основними джерелами інформації є документи, ретельне дослідження яких судовим експертом становить підґрунтя для виявлення корупційних дій:

- 1) електронна документація;
- 2) звернення та скарги щодо зловживання владою посадовими особами органів державної влади;
- 3) документи, якими підтверджується володіння посадовцем-корупціонером грошовими вкладками, транспортними засобами, земельними ділянками, будинками, квартирами, іншою нерухомістю;
- 4) неофіційні документи (чорнові записи), які містять інформацію щодо сум хабарів і корупційних відкатів;
- 5) розпорядчі документи стосовно організаційно-розпорядчої або адміністративно-господарської діяльності, про які є інформація щодо незаконного їх використання на користь третіх осіб;
- 6) розпорядження та накази щодо нарахування премій, грошових коштів;
- 7) довідки, висновки органів державного контролю стосовно порушень фінансової дисципліни, інших неправомірних дій чи бездіяльності посадової особи, документація за результатами проведення відомчих ревізій;

¹ Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертів та експертних досліджень : Наказ М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 02.11.2022).

8) розпорядчі та бухгалтерські документи, що мають ознаки інтелектуального або матеріального підроблення;

9) розпорядження голів виконавчих органів місцевого самоврядування, рішення сесій органів місцевого самоврядування, які суперечать законодавству;

10) договори та інші зобов'язання, а також документи, якими підтверджується незаконність укладення цих договорів, що було здійснене на користь третіх осіб;

11) листи й інші документи, за якими можна встановити всіх учасників корупційного злочину та функції кожного з них (Корж, 2021).

Отже, варто зауважити, що встановлення осіб – учасників корупційного злочину здійснюється саме через дослідження документів. Як зазначає К. П. Проскура (2021), пошук даних щодо особи – носія корупційних ризиків – це важливий етап розслідування корупційного правопорушення. Причому документація, в якій міститься інформація щодо службової діяльності посадової особи, може стосуватися не тільки бухгалтерського і податкового обліку, а й інших сфер: ціноутворення, ревізії та контролю, господарського аналізу, фінансів і оподаткування (Понікаров, 2005).

Призначення та здійснення судово-економічної експертизи характеризуються визначеною специфікою. Разом із постановою (ухвалою) про призначення експертизи надається бухгалтерська і податкова документація, в якій зазначена інформація, необхідна для отримання відповідей на поставлені запитання. У випадку, коли бухгалтерський облік на підприємстві ведеться в електронному форматі, експерт має отримати роздруківки реєстрів бухгалтерського обліку, які обов'язково завіряються у встановленому порядку.

Розглянемо особливості проведення судово-економічної експертизи при розслідуванні конкретних корупційних злочинів. Розслідуючи злочин, передбачений ст. 191 Кримінального кодексу України (привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем), з метою виявлення документальних слідів цього злочину слідчий (детектив) має здійснити перевірку щодо наявності всіх обов'язкових реквізитів і відсутності ознак підроблення у фінансових документах. Для виявлення матеріально відповідальних осіб, службове становище яких дозволяло розпоряджатися матеріальними цінностями, можуть бути вилучені посадові інструкції директора, головного бухгалтера та керівників структурних підрозді-

лів. Також можуть бути вилучені такі документи, якщо вони стосуються злочинної події:

1) документація щодо економічної структури, організаційно-правового статусу і стану фінансового контролю підприємства (свідчення про реєстрацію; статут; установчий договір; реєстр акціонерів; протоколи загальних зборів акціонерів; протоколи засідань адміністративних органів управління; протоколи засідань ревізійних комісій, матеріали й акти ревізій; річний аудиторський звіт; матеріали й акти ревізій банківських, податкових і інших органів контролю; розпорядження та накази посадових осіб);

2) документація, пов'язана зі здійсненням конкретного виду діяльності (патенти, ліцензії);

3) документи бухгалтерського обліку та звітності (бухгалтерський баланс, бухгалтерські рахунки та документи первинного обліку, зокрема накладні, рахунки й інші документи, в яких міститься інформація про господарські операції);

4) документи оперативного обліку і звітності;

5) документація автоматизованого робочого місця плановика, аналітика, бухгалтера, економіста (Хавронюк та ін., 2019).

У кримінальних провадженнях, зареєстрованих за ст. 191 Кримінального кодексу України, судово-економічна експертиза проводиться з метою виконання таких завдань стосовно дослідження документації бухгалтерського обліку і звітності:

– дослідження відповідності вимогам чинного законодавства та правильності ведення бухгалтерського обліку і звітності на підприємстві, в установі, організації;

– встановлення осіб, обов'язком яких є забезпечення дотримання вимог законодавства у сфері бухгалтерського обліку і контролю;

– встановлення слабких сторін системи бухгалтерського обліку і контролю, які стали підґрунтям учинення правопорушень;

– визначення повноти і правильності прийомів та методів дослідження бухгалтерських даних, що використовувались у межах конкретної перевірки з метою виконання її завдань;

– встановлення нестач або надлишків товарно-матеріальних цінностей та грошових коштів, розміру, місця і періоду їхнього утворення, документального підґрунтя господарських операцій щодо їх отримання, зберігання і витрачання (Хавронюк та ін., 2019).

Розслідуючи злочини, передбачені ст. 410 Кримінального кодексу України (викрадення,

привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем), у випадку, коли підставою внесення даних до Єдиного реєстру досудових розслідувань був акт перевірки, крім допиту ревізора, варто подати клопотання слідчому судді щодо одержання тимчасового доступу до бухгалтерської документації. Після цього необхідним є призначення судово-економічної експертизи, яка має з'ясувати відповідність висновків перевірки фактичним обставинам справи, часовий проміжок учинення злочинних дій, розмір заподіяної правопорушенням шкоди.

У ході розслідування злочинів, передбачених статтями 364 (зловживання владою або службовим становищем) і 364-1 (зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми) Кримінального кодексу України, підґрунтям проведення судово-економічної експертизи можуть слугувати результати огляду документів і свідчення осіб, причетних до їх створення.

Водночас практика призначення та проведення судово-економічних експертиз в Україні не позбавлена недоліків і слабких місць. Наприклад, ініціатор здійснення судово-економічної експертизи може надати електронну документацію (на флеш-носіях, оптичних дисках, вилучених жорстких дисках тощо), що викликає багато процесуальних, методичних і технічних питань стосовно дослідження таких документів, наприклад, якщо не застосовувати заходи щодо обмеження доступу, інформацію в електронній формі можна змінювати. У зв'язку із цим для того, щоб використовувати електронну інформацію як доказ, слід застосовувати спеціальний апаратний та програмний інструментарій, а також брати до уваги вразливість такої інформації до копіювання, спотворення і навіть знищення. Крім того, як зазначають науковці О. К. Віхляєв і І. В. Германюк (2021), у майбутньому перед судовими експертами-економістами буде ставитися вимога стосовно вміння ефективно застосовувати у своїй роботі штучний інтелект, хмарні технології, машинне навчання зі здійсненням аналітичного дослідження великого обсягу даних. Тому зростає необхідність розроблення нових методів дослідження цифрового документообігу в частині роботи з великими базами даних.

Характеризується проблематичністю і процедура призначення судово-економічних експертиз в Україні.

Під час розслідування економічних, зокрема корупційних, злочинів за допомогою судової економічної експертизи контролюється обґрунтованість попередніх аудитів звітності чи ревізій. У цьому випадку основною метою експертизи є з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, для спростування чи доведення фактів економічного правопорушення. Відповідно акти перевірок та позапланових ревізій є основними джерелами інформації стосовно порушень, які надаються судовим експертам. До 2018 р. зазвичай слідчий звертався до слідчого судді стосовно одержання дозволу на здійснення перевірки, маючи на меті провести через деякий час судово-економічну експертизу. Слідчий суддя це клопотання задовольняв і виносив ухвалу про проведення позапланової перевірки. Через відсутність у відповідному переліку такої ухвали не можна було оскаржити в апеляційній інстанції.

Ця усталена практика зазнала змін у 2018 р. В ухвалі Верховного Суду від 6 березня 2018 р. у справі № 243/6674/17-к¹ у п. 51 було зазначено, що слідчий суддя, надавши слідчому дозвіл на проведення перевірки, вийшов за межі своїх повноважень і прийняв рішення, яке не передбачене кримінальним процесуальним законодавством. Після цього Постановою Верховного Суду від 23 травня 2018 р.² було встановлено, що апеляційні суди зобов'язані відкривати апеляційне провадження за скаргами на ухвали слідчих суддів про надання дозволу на проведення позапланових перевірок. Наслідком останньої постанови стало те, що суди першої інстанції дозволів на здійснення ревізій не дають, якщо такі ухвали і виносяться, то в більшості випадків їх скасовує апеляційна інстанція.

Через це з'явилася інша практика здійснення судової економічної експертизи на основі довідки спеціаліста. Слідчий направляє

¹ Ухвала Верховного Суду від 06.03.2018 : справа № 243/6674/17-к, провадження № 51-499км17 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://zakon.cc/court/document/read/72670536_e6d210bd (дата звернення: 02.11.2022).

² Постанова Верховного Суду від 23.05.2018 : справа № 237/1459/17, Провадження № 13-19кк18 // LIGA 360 : сайт. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/74475877> (дата звернення: 02.11.2022).

листа, в якому ставить питання спеціалісту, який зі свого боку дає відповіді у формі довідки. Звісно, довідки спеціалістів не є тотожними актам перевірок уповноважених органів контролю і актам ревізій. Враховуючи це, на відмінностях документальної ревізії фінансово-господарської діяльності, проведеної органом фінансового контролю, від довідки спеціаліста багато разів наголошував Верховний Суд.

ВИСНОВКИ. Корупція в Україні залишається актуальною проблемою, що потребує вирішення. За статистичними даними протягом 2018–2022 рр. найбільше кримінальних правопорушень обліковувалося за ст. 364 «Зловживання владою або службовим становищем» Кримінального кодексу України. Ключовим елементом системи антикорупційних заходів є ефективне виявлення та розслідування корупційних злочинів. При розслідуванні корупційних правопорушень необхідним є застосування спеціальних знань з бухгалтерського, податкового обліку та фінансової звіт-

ності підприємств, а судову економічну експертизу виправдано можна вважати однією з найбільш ефективних і кваліфікованих форм застосування спеціальних знань. Однак процедура проведення судової економічної експертизи в Україні при розслідуванні конкретних корупційних злочинів характеризується певними особливостями і не позбавлена недоліків та слабких місць, які полягають насамперед у складнощах призначення судово-економічної експертизи. У зв'язку із цим виникає необхідність вивчення зарубіжного досвіду проведення судово-економічної експертизи при розслідуванні корупційних злочинів із метою розробки практичних рекомендацій щодо усунення виявлених недоліків і вдосконалення процедури призначення та проведення судово-економічних експертиз в Україні. Цілеспрямований, хоча і поступовий, рух у напрямі вирішення проблеми корупції в Україні є запорукою зміцнення всіх сфер суспільного життя.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Віхляєв О. К., Германюк І. В. Проблеми та перспективи цифрового документообігу в економічній експертизі // Актуальні питання судової експертизи і криміналістики : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф.-полілогу (м. Харків, 15–16 квіт. 2021 р.) / М-во юстиції України, Нац. наук. центр «Ін-т судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса». Харків : Право, 2021. С. 122–123.
2. Дивнич А. В., Дивнич О. Д. Електронні документи: сучасні можливості дослідження та перспективи використання під час проведення судової економічної експертизи // Актуальні питання судової експертизи і криміналістики : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф.-полілогу (м. Харків, 15–16 квіт. 2021 р.) / М-во юстиції України, Нац. наук. центр «Ін-т судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса». Харків : Право, 2021. С. 150–151.
3. Дікань Л. В., Понікаров В. Д., Кожушко О. В. Судово-економічна експертиза : навч.-практ. посіб. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2017. 221 с.
4. Експертизи у судочинстві України : наук.-практ. посіб. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, І. В. Гори. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 504 с.
5. Клименко Н. І. Щодо сутності корупції та антикорупційних судових експертиз. *Віче*. 2012. № 6. С. 15–17.
6. Корж В. П. Криміналістична характеристика корупційних злочинів: теоретичні та практичні аспекти. *Криміналістика і судова експертиза*. 2021. Вип. 66. С. 211–221. DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.22>.
7. Корупційні схеми: їх кримінально-правова кваліфікація і досудове розслідування / за ред. М. І. Хавронюка. Київ : Москаленко О. М., 2019. 464 с.
8. П'ясецька-Устич С. В. Корупція і тіньова економіка в системі соціально-економічних відносин суспільства. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. Вип. 10. С. 34–39.
9. Парфентій Л. А. Роль судово-економічної експертизи у розслідуванні корупційних злочинів // Підготовка правоохоронців в системі МВС України в умовах воєнного стану : зб. наук. пр. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Каф. тактич. та спец. фіз. підгот. ф-ту № 3, Наук. парк «Наука та безпека». Харків, 2022. С. 99–101.
10. Пілюков Ю. О., Шрамко О. М. Судова експертиза як форма використання спеціальних знань при розслідуванні корупційних злочинів. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. Вип. 4. С. 139–143.
11. Понікаров В. Д. Судово-економічна експертиза : навч. посіб. Харків : Інжек, 2005. 231 с.
12. Проскура К. П. Відпрацювання корупційних ризиків в установах шляхом пошуку інформації про посадових осіб з використанням відкритих джерел інформації. *Криміналістика і судова експертиза*. 2021. Вип. 66. С. 837–845. DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.79>.
13. Цивінський О., Дуфенюк О. Проблемні питання судово-економічної експертизи у кримінальному провадженні. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2. С. 291–295.

14. Шрамко О. М. Використання спеціальних знань під час розслідування корупційних кримінальних правопорушень : дис. ... д-ра філософії : 081. Київ, 2021. 272 с.
15. Юсупов В. В. Криміналістика в Україні у XX–XXI століттях. Київ : ФОР Маслаков, 2018. 556 с.

Надійшла до редакції: 04.11.2022

Прийнята до опублікування: 11.12.2022

REFERENCES

1. Dikan, L. V., Ponikarov, V. D., & Kozhushko, O. V. (2017). *Forensic economic examination*. Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics.
2. Dyvnych, A. V., & Dyvnych, O. D. (2021, April 15-16). *Electronic documents: modern research opportunities and prospects for use during forensic economic examination* [Conference presentation abstract]. International Scientific and Practical Conference “Current issues of forensics and forensics”, Kharkiv, Ukraine.
3. Honcharenko, V. H., Hor, I. V. (Eds). (2015). *Examinations in the judiciary of Ukraine*. Yurinkom Inter.
4. Khavroniuk, M. I. (Ed.). (2019). *Corruption schemes: their criminal-legal qualification and pre-trial investigation*. Moskalenko O. M.
5. Klymenko, N. I. (2012). Regarding the essence of corruption and anti-corruption forensic examinations. *Viche*, 6, 15-17.
6. Korzh, V. P. (2021). Criminalistic characteristics of corruption crimes: theoretical and practical aspects. *Criminalistics and Forensics*, 66, 211-221. <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.22>.
7. Parfentii, L. A. (2022). *The role of forensic economic examination in the investigation of corruption crimes* [Conference presentation abstract]. International Scientific and Practical Conference “Training of law enforcement officers in the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine under martial law”, Kharkiv, Ukraine.
8. Piasetska-Ustych, S. V. (2016). Corruption and the shadow economy in the system of socio-economic relations. *Global and National Problems of Economics*, 10, 34-39.
9. Pilyukov, Yu. O., & Shramko, O. M. (2018). Judicial expertise as a form of use of special knowledge under investigation of corruption crimes. *Actual Problems of Law*, 4, 139-143.
10. Ponikarov, V. D. (2005). *Forensic economic examination*. Inzhhek.
11. Proskura, K. P. (2021). Processing corruption risks in institutions by searching information on officials using open sources of information. *Criminalistics and Forensics*, 66, 837-845.
12. Shramko, O. M. (2021). *Use of special knowledge in the investigation of corruption offenses* [Candidate dissertation, National Academy of Internal Affairs].
13. Tsyvynskiy, O., & Dufeniuk, O. (2021). Problematic issues of forensic economic examination in criminal proceedings. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 2, 291-295.
14. Vikhliaiev, O. K., & Hermaniuk, I. V. (2021, April 15-16). *Problems and prospects of digital document circulation in economic expertise* [Conference presentation abstract]. International Scientific and Practical Conference “Current issues of forensics and forensics”, Kharkiv, Ukraine.
15. Yusupov, V. V. (2018). *Forensics in Ukraine in the XX–XXI centuries*. FOP Maslakov.

Received the editorial office: 4 November 2022

Accepted for publication: 11 December 2022

ЛЮДМИЛА АНАТОЛЬЕВНА ПАРФЕНТИЙ,

кандидат економічних наук,
Харьковский национальный университет внутренних дел,
Сумской филиал,
кафедра социально-экономических дисциплин;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8896-4928>,
e-mail: l.a.mohylina@gmail.com

СУДЕБНАЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ КОРРУПЦИОННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Целью статьи является обобщение и систематизация ключевых особенностей, а также выявление слабых мест процесса проведения судебно-экономической экспертизы при расследовании коррупционных преступлений в Украине. Для достижения этой цели исследовано законодательное толкование понятия «коррупционное преступление». Рассчитаны показатели и проанализированы динамика и структура учтенных коррупционных уголовных правонарушений в Украине в 2018–2022 гг. Исследована сущность,

процесс возникновения и развития понятия судебной экономической экспертизы. Обоснованы роль и значение судебно-экономической экспертизы при расследовании коррупционных преступлений. Проанализирована процедура назначения и проведения судебно-экономической экспертизы в Украине и определены ее недостатки.

Ключевые слова: коррупция, коррупционные преступления, специальные экономические знания, судебно-экономическая экспертиза, судебно-бухгалтерская экспертиза.

LIUDMYLA ANATOLIIVNA PARFENTII,

Candidate of Economic Sciences,

Kharkiv National University of Internal Affairs,

Sumy Branch,

Department of Socio-Economic Disciplines;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8896-4928>,

e-mail: l.a.mohylina@gmail.com

FORENSIC ECONOMIC EXAMINATION IN THE INVESTIGATION OF CORRUPTION CRIMES

In the investigation of corruption offenses, the most effective procedural form of using special knowledge is a forensic economic examination. However, the procedure for conducting forensic economic expertise in Ukraine is not without drawbacks, and when carried out within the framework of the investigation of specific corruption crimes is characterized by certain features. The purpose of the article is to generalize and systematize key features, as well as to identify weaknesses in the process of forensic economic examination in the investigation of corruption crimes in Ukraine.

In order to achieve the goal, the legislative interpretation of the concept of “corruption crime” has been investigated. On the basis of statistical information, indicators have been calculated and the dynamics and structure of recorded corruption criminal offenses in Ukraine in 2018–2022 have been analyzed. On the basis of analysis, systematization and generalization of normative and scientific sources the essence, process of emergence and development of the concept of forensic economic expertise has been investigated. The role and importance of forensic economic expertise in the investigation of corruption crimes has been substantiated. The list of basic documents, thorough examination of which by a forensic expert is the basis for detecting corruption, has been systematized. The features of forensic economic examination in the investigation of specific corruption offenses defined by the current legislation of Ukraine have been investigated. The procedure for appointing and conducting forensic economic expertise in Ukraine has been analyzed and its shortcomings and weaknesses have been identified.

Prospects for further research in this area are the study of foreign experience in conducting forensic economic examination in the investigation of corruption crimes, the development of practical recommendations for eliminating the identified shortcomings and improving the procedure for appointing and conducting forensic economic examinations in Ukraine. Purposeful, though gradual, movement in the direction of solving the problem of corruption in Ukraine is a guarantee of strengthening all spheres of public life.

Key words: corruption, corruption crimes, special economic knowledge, forensic economic examination, forensic accounting examination.

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Парфентій Л. А. Судова економічна експертиза при розслідуванні корупційних злочинів. *Право і безпека*. 2022. № 3 (86). С. 13–23. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.01>.

Citation (APA): Parfentii, L. A. (2022). Forensic economic examination in the investigation of corruption crimes. *Law and Safety*, 3(86), 13–23. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.01>.

ОЛЕКСАНДР НАЗАРОВИЧ ЯРМИШ,

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
Державний науково-дослідний інститут МВС України;
 <https://orcid.org/0000-0002-4811-4520>;

ВОЛОДИМИР АНАТОЛІЙОВИЧ ГРЕЧЕНКО,

доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціально-гуманітарних дисциплін;
 <https://orcid.org/0000-0002-6046-0178>,
e-mail: grechenko18@gmail.com

ЗЛОЧИННІСТЬ У МІЛІЦІЇ В 1947 Р. У ВИСВІТЛЕННІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ УРСР

Висвітлено актуальне та найменш досліджене в історико-правовій науці питання – про злочинність у найчисельнішому правоохоронному органі – міліції, що діяла на території Української РСР в один із післявоєнних років (1947 р.). Замість того, щоб протидіяти злочинам, частина міліціонерів сама організувала їх та брала в них участь. Розкрито участь працівників міліції у вчиненні різних видів злочинів: державних, приховуваних із часів радянсько-німецької війни, посадових, злочинів проти життя, здоров'я, свободи і гідності особи, майнових. Викладені факти базуються на матеріалах Галузевого державного архіву Служби безпеки України, які раніше не публікувалися.

Ключові слова: Україна, 1947 рік, міністерство державної безпеки, міліція, злочинність.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Сьогодні вже є сотні публікацій, що стосуються багатьох аспектів організації та діяльності міліції в різні періоди її історії. Ці роботи присвячені в абсолютній своїй більшості боротьбі міліції проти злочинності. Однак є інший аспект історії міліції – злочинність в її лавах. Протидія злочинності та злочини, вчинені міліціонерами, – це як дві сторони однієї медалі, як ілюстрація першого закону діалектики про єдність і боротьбу протилежностей. Слід наголосити, що ця проблема має не тільки історичне значення, але й є гостроактуальною в наш час. Фактично вона ніколи не зникла з порядку денного діяльності правоохоронних органів не лише в нашій країні, але й у інших державах, навіть передових із точки зору забезпечення демократичності правопорядку. Зазначена проблема має значну кількість аспектів: кримінально-правовий, кримінологічний, соціологічний, психологічний тощо. У науковій розвідці ми розглядаємо це питання з історико-правової точки зору.

Одним із найважчих із точки зору протидії злочинності та цікавим з точки зору наукового дослідження є 1947 р. Діяльність міліції у 1947 р. істотно відрізнялася від попередніх та наступних. На це впливали політична, соціально-економічна та криміногенна ситуації.

По-перше, це вщент зруйнована війною економіка. По-друге, це голод 1946–1947 рр. в Україні, який досяг трагічних показників саме в першому півріччі 1947 р. (Веселова, 2006, с. 87). По-третє, зростання злочинності мало й морально-психологічний аспект: війна зробила повсякденністю насильство та застосування зброї. По-четверте, безсумнівно, суттєвий негатив у боротьбу зі злочинністю внесло скасування смертної кари у травні 1947 р. По-п'яте, саме 1947 р. характеризується подальшим «загвинчуванням гайок» у політичному житті республіки, що, у свою чергу, впливало на всі інші сфери життєдіяльності населення. Це мало прямий зв'язок із поверненням до керівництва республіки Л. М. Кагановича (Шаповал, 1990). Пошосте, у 1947 р. відмічалось найбільше зростання злочинності за всі післявоєнні роки (Бортник, Греченко, 2019, с. 7). Так, у 1947 р. було вчинено 1 234 377 злочинів (на 46,2 % більше, ніж у 1945 р.)¹. Кількість зареєстрованих

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4938. Арк. 70–78.

убивств у 1946 р. зросла на 28 %, у 1947 р. – на 53,5 %; розбоїв – на 57,7 % і 84,7 % відповідно (Герус, 2021, с. 69). По-сьоме, істотним чинником, який сприяв зростанню злочинності, була легкість доступності до холодної та вогнепальної зброї, що теж було одним із наслідків війни, тому що населення могло знаходити її скрізь, бойові дії тривали на території всієї України досить довго.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є дослідити основні аспекти проявів злочинності у лавах працівників міліції в 1947 р. Поставлена мета конкретизується в таких завданнях:

- навести причини зростання загальної злочинності в республіці, зокрема злочинності серед працівників міліції, у вказаний період;
- висвітлити участь працівників міліції в різних видах злочинів.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Слід відмітити, що об'єктивне дослідження цього періоду почалося лише після проголошення незалежності України у 1991 р. Деякі основні аспекти організації та діяльності міліції досліджувалися в дисертаціях М. М. Лагоші (2000) і М. М. Войцеховського (2001), М. М. Геруса (2021) та О. В. Пристайко (2021). Також певною мірою ця проблематика висвітлюється в монографіях О. М. Бандурки (2015; 2022) «Тисячоліття злочинності в Україні» та «Від генеральних секретарів до міністрів внутрішніх справ», І. Г. Біласа (1994) «Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз», за редакцією В. А. Греченка (2021) «Керівники Харківської міліції/поліції (1918–2021 рр.): історико-правове дослідження», В. Т. Окіпнюка (2019) «Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.)». Діяльність міліції у післявоєнний період також досліджується у статтях С. М. Бортника та В. А. Греченка (2019), О. В. Брусакової та В. А. Греченка (2022), тезах доповіді на конференції В. А. Греченка (2022). Проте ці публікації лише незначною мірою торкаються досліджуваної проблеми, тому подана стаття має суттєві елементи новизни.

Досліджуючи проблему злочинності серед особового складу міліції, ми у попередніх розвідках, що стосувалися 1930-х років (Ярмиш, Греченко, 2021; Ярмиш, Греченко, 2022), спиралися основним чином на документи судових та прокурорських органів. У них наводилися кількісні дані щодо злочинності в лавах міліції за підсумками слідчих справ та судових вироків, розподіл злочинів по главам і статтям Особливої частини Кримінального кодек-

су УСРР в динаміці, порівняно з попередніми роками. В цьому ж випадку, говорячи про злочинність у міліції в 1947 р., ми користуємося своєрідним історичним джерелом – документом, що підготовлений Міністерством державної безпеки республіки (далі – МДБ) на вимогу ЦК КП(б)У. З одного боку, довідка МДБ за своїм змістом значно бідніша щодо висвітлення юридичних аспектів проблеми, майже не містить цифрової, узагальнюючої інформації, не завжди повідомляє про результати притягнення до відповідальності фігурантів кримінальних справ. З іншого боку, цей документ має свої безперечні переваги завдяки залученню закритих, специфічних джерел інформації (даних спеціальних оперативних обліків, відомчих архівів, агентурних повідомлень). Довідка рясніє красномовними подробицями, яскравими прикладами, що дозволяє більш рельєфно виявити причини і умови явищ, що досліджуються, отримати додаткові штрихи до характеристики історичної обстановки. Фактично цей документ розкриває не тільки самі кримінальні прояви в діяльності міліції, а й певним чином висвітлює повсякденні стосунки між працівниками міліції (як «по горизонталі», так і між підлеглими і керівниками), стан службової дисципліни. При цьому в нас немає підстав піддавати сумнівам достовірність фактичної інформації, яку містить довідка.

Нами вперше висвітлено основні аспекти злочинних діянь працівників міліції в 1947 р., розкрито їхню участь у різних видах злочинів: державних, приховуваних із часів радянсько-німецької війни, посадових, злочинів проти життя, здоров'я, свободи і гідності особи, майнових. Викладені факти базуються на матеріалах Галузевого державного архіву Служби безпеки України, які раніше не публікувалися.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Вивчаючи поставлену проблему, ми використовували, перш за все, принцип історизму, що дозволило дослідити аналізоване явище у процесі його генези, у зв'язку з конкретними соціально-політичними умовами. Наріжним каменем дослідження став також принцип об'єктивності, що дало можливість узагальнити факти, отримати нові знання, які спираються на історичну реальність, позбутися суб'єктивізму при оцінці діяльності міліції.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. 29 жовтня 1947 р. міністр державної безпеки Української РСР С. Р. Савченко¹

¹ Сергій Романович Савченко (1904–1966 рр.) народився у м. Скадовськ нині Херсонської

надіслав фактичному керівникові республіки першому секретареві ЦК КП(б)У Л. М. Кагановичу на його вимогу довідку про засміченість ворожими елементами та наявність посадових злочинів серед працівників міліції МВС УРСР. У ній вказувалося, що МДБ має дані про проникнення в міліцію зрадників, німецьких пособників, поліцейських, які використовують своє службове становище для скоєння злочинів, а також що в міліції є особи, які морально розклалися, встановили зв'язки із кримінальними елементами¹. Значна кількість фактів, що були в розпорядженні МДБ, вказувала на систему хабарництва, що вкорінилася серед працівників міліції, та зрощування їх зі спекулянтами та криміналітетом. Дуже поширеним було явище хабарництва серед працівників міліції, які відповідали за паспортний режим і за хабарі незаконно прописували для проживання в Києві, Одесі, Сталіно (нині Донецьк) та інших містах різних осіб. Користуючись цими порушеннями, як вказано у документі, «ворожі елементи за прямого сприяння працівників міліції отримують паспорти та інші необхідні їм елементи та ховаються від арешту. Також широко практикується хабарництво серед працівників міліції, що здійснюють контроль за торгівлею на ринках та відкрите вимагання грошей та продуктів харчування у селян, що приїжджають на ринки. Це становище призводить до бездіяльності в боротьбі з порушниками радянських законів та громадського порядку і потуранню кримінальникам та спекулянтам»².

У своїй довідці міністр державної безпеки наводив чимало конкретних фактів, що аргументували ці твердження. Цей документ починається з прикладів, що стосуються зрадників, які змогли проникнути до міліції. Чому довідка починається саме зі зрадництва? Це, на нашу думку, пов'язано з тим, що радянсько-німецька війна закінчилася зовсім недавно, всього лише 2 роки тому, і питання про виявлення зрадників було дуже актуальним. Другий момент полягав у тому, що довідка була підготовлена в органах державної безпеки, а для них це питання мало першочергове значення, оскільки входило в коло їхніх найголовніших завдань і компетенцій.

області, народний комісар-міністр державної безпеки Української РСР у 1943–1949 рр., генерал-лейтенант, звільнений у запас у 1955 р. за службовою невідповідністю.

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 16. Спр. 630. Арк. 35–36.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 630. Арк. 36.

Першим у низці прикладів, що стосуються цього питання, є такий. У лютому 1947 р. на посаду дільничного уповноваженого міліції Підгасцького райвідділу УМВС Тернопільської області був прийнятий якийсь В. І. Богомолів, без перевірки його минулої діяльності та відповідних документів, що підтверджують його попередню роботу. Виявилось, що він працював міліціонером у 2-му відділенні міліції м. Москви, висловлював наміри особисто здійснити терористичний акт проти вождя держави та радянського уряду. З метою уникнення арешту Богомолів зник із Москви і став розшукуватися МДБ як «терорист». Він уже затримувався Рівненським УМВС через відсутність у нього документа про відрядження. Ще до отримання відповіді на запит з УМДБ Москви він зник з Рівного, залишивши свій паспорт та посвідчення, і прибув у Тернопіль, де був прийнятий на роботу в міліцію згідно з поданою ним заявою³.

Інший приклад «антидержавницької діяльності» із цієї довідки. Із секретаріату Ради міністрів УРСР в органи держбезпеки був надісланий анонімний лист антирадянського змісту для розшуку його автора. Він вимагав, ні більше ні менше, відмінити колгоспи та дозволити приватну власність, що тоді вважалося «контрреволюцією». У цей лист було вкладено інший, де прямо закликалося до повалення радянської влади. Заходами МДБ був установлений автор листа – Д. С. Ніколенко, 1910 р. народження, уродженець м. Біла Церква, член компартії з 1941 р., лейтенант міліції, який працював інспектором відділу служби та підготовки управління міліції м. Києва. Проведена графологічна експертиза підтвердила його авторство. На допиті він сказав, що написав листа під впливом своїх антирадянських поглядів, які в нього з'явилися в 1943 р. на фронті після ознайомлення з листівками Російського визвольного союзу, які поширювали німці. Своїм листом він хотів показати, що нібито в Києві існує антирадянська організація. Ніколенко був заарештований та відданий під суд⁴.

Ще один приклад. У відділі регулювання вуличного руху м. Києва працювали як автоінспектори В. М. Малолетков, Т. І. Кушнір і П. М. Кравчук. Малолетков у період німецької окупації Києва служив у гаражі СС як водій, але виїжджав на облави радянських партизанів. Кушнір також у період німецької окупації Києва був начальником гаражу райжитлуправи. Названа група була пов'язана з таким собі

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 630. Арк. 37.

⁴ Там само.

Л. І. Галвою, інвалідом війни, який ніде не працював, але мав легковий автомобіль, що тоді було рідкістю, і займався перевезенням пасажирів. Автоінспектори добували для нього бензин, а він ділився з ними отриманими від перевезень грошима. Вони разом відвідували ресторани, що тоді було мало кому по кишені, виїжджали для гулянок за місто. Витрачали значні суми грошей. На квартирі Галви влаштовувалися зборища, де велися антирадянські розмови. Так, Кравчук розповів, що якийсь його знайомий повернувся з Ірану, де можна, як він стверджував, не працювати, а займатися комерцією і розбагатіти. Про комуністів він висловився так: «Усі вони шахраї з червоними білетами і влізли туди (в компартію – *авт.*), щоб влаштувати свій добробут». А Малолетов говорив, що «вождь (Сталін – *авт.*) довів народ до злиднів»¹. Проте МДБ поки що їх не заарештовувало, а продовжило їх розробку.

Як далі вказується в довідці, в цей же відділ був прийнятий на роботу як міліціонер-регулювальник М. С. Пасічник, але без відповідної перевірки. А він під час окупації добровільно вступив у поліцію та брав участь у катуваннях та розстрілах радянських громадян, зокрема в розстрілі 300 єврейських сімей у 1941 р., а у 1943 р. в Новоград-Волинському у розгромі партизанського підпілля. Він був розшуканий та заарештований МДБ².

МДБ також був розшуканий зрадник В. В. Дібцев, 1919 р. народження, який працював старшим дактилоскопом 1-го спецвідділу УМВС у Львівській області. На допиті він сказав, що потрапив у полон німецьким військам у травні 1942 р., пройшов навчання в поліцейській школі в Польщі, служив охоронцем у концтаборах, де утримувалися євреї. У 1943 р. керівництвом концтабору була інсценована його втеча із цього табору з метою проникнення у польський партизанський загін. Після закінчення війни, отримавши позитивні характеристики, він вступив на службу до міліції³.

Таких прикладів у довідці наводилося чимало. У вересні 1947 р. був прийнятий на роботу в міліцію як боєць Київського дивізіону ВСО МВС УРСР Й. М. Гречанський, який у період німецької окупації служив старшим поліцейським в Херсонській області та видавав радянських людей окупантам для розправи. У 1944 р. він утік разом з іншими поліцейськи-

ми в Німеччину, а потім повернувся звідти як репатріант⁴.

На початку 1947 р. в 9-те відділення міліції м. Києва був прийнятий на роботу на посаду міліціонера якийсь Середя без відповідної перевірки. Отриману свою зброю він передав бандитам, які намагалися вчинити пограбування в Чернігівській області, але були затримані. Розслідуванням було встановлено, що під прізвищем Середя ховався Серов – колишній начальник одного з поштових відділень у Білорусії, який здійснив розтрату у 80 тис. рублів. Він був заарештований⁵.

У Києві у взводі міліції з охорони музею В. І. Леніна працював О. А. Михальчук, який у період окупації служив поліцейським у Житомирській області. На підставі цих даних він підлягав арешту, але був попереджений командирами відділення та взводу (прізвища не встановлені), дезертирував та втік. У 14-му відділенні міліції м. Києва з 1944 р. працював М. І. Муштін, який в період окупації служив поліцейським у Києві. Про це знали колишній начальник відділення капітан міліції Бурхант, а також начальник цього ж відділення на той час старший лейтенант міліції Луценко, проте Муштін з міліції не звільнили, навіть більше, офіцери продовжували пиячити з ним. Чому вони так робили, в документі не вказано. Можна висловити припущення, що вони не надавали цьому істотного значення, адже під час німецької окупації таких випадків було чимало. Не можна виключати також те, що це було звичайне потурання або бездіяльність. Маловірогідним було те, що вони співчували йому або поділяли його погляди.

Дільничним інспектором у 8-му відділенні міліції м. Києва працював І. Д. Кужіль, який у період окупації служив поліцейським, потім у 1943 р. був призваний до армії, а в 1945 р. – демобілізований. Монтером комутатора УМВС Київської області працював В. В. Бутінов, який у період окупації служив поліцейським у Київській школі фольксдойче. При відступі німців він утік разом з ними, потім повернувся, жив без прописки і документів. Своім близьким пропонував утікати в Сибір і змінити прізвища.

Заступником начальника зовнішньої служби та бойової підготовки УМВС Київської області працював А. М. Губар. На його квартирі проживала родичка, яка служила у військах СС перекладачкою, відмовилася від радянського громадянства і прийняла німецьке. Жила без прописки.

¹ Там само. Арк. 37–43.

² Там само. Арк. 44.

³ Там само. Арк. 45–46.

⁴ ГДА СБУ. Ф.16. Спр. 630. Арк.46.

⁵ Там само. Арк. 47.

Секретарем архівного управління МВС УРСР працювала Є. С. Мітіна, яка в період окупації разом зі своїм батьком служила в гестапо, що приховала при прийнятті на роботу в МВС¹.

В управлінні міліції м. Києва працювала машиністкою Г. Г. Кривенда, яка в період окупації працювала машиністкою та перекладачем у міськуправі. Секретарем 15-го відділення міліції м. Києва працювала О. І. Бут. Її рідний брат – Б. І. Бут, будучи кадровим офіцером радянської армії, у 1941 р. добровільно здався у полон німцям, звідки був відпущений. Повернувся у Київ і працював кербудом Святошинської райуправи і одночасно був старостою хутора Коцюбинський. Брав активну участь у відправленні молоді в Німеччину, потім утік з німецькими військами, які відступали. За сприяння своєї сестри та потуранні начальника 15-го відділення міліції капітана Шелехова отримав паспорт в зник.

Управлінням МГБ Київської області розшукувався німецький пособник І. Ф. Музира. Про це стало відомо працівнику 4-го відділення міліції м. Києва Божку, який попередив Музира, який утік із квартири, незважаючи на те, що в нього кілька разів стріляли. Після його втечі Божок продовжував відвідувати квартиру Музира, приносив його дружині хліб та інші продукти².

Питання про зрадництво було не тільки першим, з якого почалася довідка, але й найоб'ємнішим у ній. Другий розділ довідки був присвячений кримінальним та посадовим злочинам. Починається він із кричущого факту про розбій, учинений цілою групою міліціонерів. Ця група, близько 20 осіб, була надіслана УМВС Чернівецької області у Вашківський район цієї ж області для боротьби з бандитизмом, але сама стала на злочинний шлях. У с. Каранчил у ніч на 11 липня 1947 р. під виглядом бандерівців вони пограбували продовольчий склад шахти та низку місцевих жителів. Злочинці забрали 180 кг борошна, 12 комплектів постільної білизни та інші товари, завантажили їх на 2 підводи, відібрані у селян, та зникли в лісі. Впадає в око те, що міліціонери намагалися маскуватися під бандерівців із тим, щоб дискредитувати їх. Такий прийом, як тепер відомо, часто використовувався радянськими гебістами. Цим вони також намагалися відвести підозру від себе, замаскуватися. Однак їхній хитромудрий задум провалився. Наступного дня селяни впізнали міліціонерів,

які здійснювали пограбування. На жаль, у документі не вказується, якою ж була доля цих міліціонерів-перевертнів.

Далі в довідці подається інформація про цілий «букет» посадових злочинів. У місті Одеса дільничний міліціонер 3-го відділення Уртем'єв повинен був затримати такого собі О. Осташевського, який брав участь у пограбуваннях і мав вогнепальну зброю. Проте міліціонер провів із підозрюваним бесіду і відпустив його, фактично дозволивши зникнути. Той же Уртем'єв, за відомостями працівників МДБ, «кришував» спекулянтів брата і сестру Динкіних, які займалися незаконним забоєм худоби та продажем м'яса на базарі в м. Одеса, розпивав із ними спиртні напої.

У документі чимало фактів, де йдеться про різні форми зв'язку працівників міліції з криміналітетом. Так, 23 серпня 1947 р. в м. Єнакієво Сталінської області група кримінальних елементів у кількості 9 осіб організувала в міському саду пиятику, в якій взяли участь і працівники міліції, зокрема старший уповноважений МВ МВС Рябенко, працівник міліції Новіков, які знали, що ця група кримінальників перебуває на обліку в міліції. Під час пиятики в компанії виникла сварка, і Рябенко побив одного з кримінальників Козельського, який, коли Рябенко виходив із саду разом із начальником ВББ МВ МВС Ніконоровим, вистрілив в останнього та вбив його.

Начальником 8-го відділення міліції м. Києва працював капітан міліції Кочетков, який, як стверджується в довідці, розвалив роботу, брав хабарі і займався пиятикою. Упродовж 1944–1947 рр. він підтримував інтимні зв'язки зі спекулянткою Душечкіною, прикривав її злочини. У період німецької окупації вона грабувала майно громадян у м. Київ. Дочка Кочетова була пов'язана із кримінальними елементами та переховувала крадені речі у квартирі батька. Її заарештували.

Повідомляються також факти про зв'язки працівників міліції з кримінальними елементами, фактично про зраду інтересів правоохоронних органів. Так, працівник ВБРСВ капітан міліції Савінов видав службову таємницю, ознайомивши з матеріалами розкрадань у Харчоторзі і таємними даними на його працівників свого знайомого.

Начальник військово-облікового столу 11-го відділення міліції Києва Поляков довгий час мав таємні зв'язки з бандитом Єременком, якому передавав оперативні дані щодо його розшуку. Все ж Єременко був заарештований і дав свідчення проти Полякова, проте останній продовжував працювати в міліції.

¹ Там само. Арк. 48–50.

² Там само. Арк. 51–52.

Дільничний інспектор Лисянського РВ УМВС Київської області Боровий у ніч на 11 вересня 1947 р. заявився у дім жителя селища Лисянка Романа Сікало, який гнав самогон. Під час спільної випивки сп'янілий Боровий розповів, що має компромат на Р. Сікала та Д. Тележенка, які крали колгоспний хліб, і має намір їх заарештувати. Сікало ударом сокири по голові вбив Борового, а труп закопав у себе на городі. Вбивці були заарештовані¹.

Суттєве місце в довідці займають матеріали про хабарництво – фактично вічна тема, яка супроводжувала діяльність міліції. Група міліціонерів 2-го відділення міліції м. Київ на чолі з міліціонером Гугулінським замість заборони продажі товарів на вулицях міста потурала спекулянтам і за отримані хабарі дозволяла їм торгувати. Ця група практикувала затримання селян, які приїжджали на ринок, вимагала від них 20–30 руб., а в тих, хто відмовлявся, відбирала продукти. З тих, хто торгував постійно, стягувалася регулярна «данина», яку збирала «старша», призначена Гугулінським. Був випадок, коли він і сам додатково збирав гроші нібито на сніданок начальнику.

Це стало певною системою серед працівників міліції. Міліціонер 13-го відділення міліції Києва Юхненко постійно брав хабарі у продавщиць Лук'янівського ринку. Для нього збирали по 5–10 руб. Увечері за особливу плату він дозволяв торгувати і після офіційного закриття ринку.

Репатріант Г. П. Веклич, що працював на базі Миськздороввідділу, за прописку у м. Києві дав хабаря 5000 руб. У цьому йому посприяла машиністка, яка працювала у відділенні міліції на вул. Костельній, яким керував підполковник Захаров. За прописку громадянина Голубчика на Глибочицькій вулиці в м. Києві взяли 800 руб., а за оформлення проживання в кімнаті громадянки Дудукіної – 3000 руб. Працівник міліції Белоусов підтримував незаконний зв'язок із промтоварними артілями, регулярно отримував від них ковбасу та інші товари, а за це закривав очі на їхні махінації та розкрадання.

Дільничний уповноважений 11-го відділення міліції м. Києва Жеребятников затримав спекулянтку, яка торгувала рибою у великій кількості. У приміщенні відділення вона віддала рибу начальнику цього підрозділу Сергєєву, який її відпустив. Цим фактом вона похвалилася знайомим.

Заступник начальника ВБРСВ Київської міськміліції Авраменко знаходився у злочинній змові з колишнім директором Подольського промкомбінату М. І. Шером, який вихвалявся, що «одягнув і взув» Авраменка, купив йому меблі, надав йому все, що той має. Вони часто гостювали один в одного вдома та розпивали спиртні напої.

Начальник Куренівського відділення міліції Маремуха та начальник паспортного столу того ж відділення Троян знаходилися у дружніх стосунках з начальником артілі «29 років Жовтня» Кудовбенком. Використовуючи службове становище, вони отримали від Кудовбенка 140 дециметрів шкіри та шкіру на підшви.

Дільничний уповноважений відділення міліції м. Києва Ідрісов сам собі присвоїв звання «молодший лейтенант», систематично брав хабарі у спекулянтів та пиячів. Незважаючи на вказівки райкому компартії та райвиконкому, його не звільняли. Міліціонер М. Я. Попович затримав на Солом'янському базарі колгоспника та дорогою до відділення взяв у нього хабаря в розмірі 70 руб. Був звільнений.

Жителька Києва А. С. Цесарська без певних занять, використовуючи свої зв'язки в міліції та прокуратурі, допомагала кримінальним елементам звільнитися від відповідальності. Так, за хабаря в 25 000 руб. вона допомогла уникнути відповідальності колишньому працівникові гастроному на Брест-Литовському шосе (прізвище невідоме). Її квартиру часто відвідував працівник 14-го відділення міліції Тищенко. Цесарська незаконно зберігала пістолет, про що було відомо працівникам міліції².

За повідомленнями УМДБ Сталінської області, мали місце випадки, коли громадяни безпідставно отримували прописку в області або, навпаки, дозвіл на від'їзд з Донбасу через небажання працювати на шахтах. Так, репатріант Лахтирєв, надавши хабаря, незаконно отримав паспорт та прописався в с. Буденнівка. Якось Мачнек теж за хабаря отримала паспорт у м. Сталіно. Репатріант Требухін, який рік проживав у Сталіно без прописки, дав хабаря дільничному міліціонеру та працівнику паспортного столу й отримав паспорт та прописку в гуртожитку цього міста. Те ж саме зробила і Климетова, яка незаконно отримала паспорт. Дехто Золотко за можливість виїхати з Донбасу дав хабаря працівнику міліції в розмірі 1100 руб.

Подібні факти мали місце і в м. Одеса. Так, дільничний уповноважений 8-го відділення

¹ Там само. Арк. 53–57.

² Там само. Арк. 58–62.

міліції Лідерман, використовуючи своє службове становище, систематично вимагав і отримував хабарі від громадян. Дізнавшись, що на квартиру Рейхерта привезли дошки для опалення, Лідерман почав погрожувати останньому притягненням до кримінальної відповідальності, оскільки будівельний матеріал було заборонено використовувати для опалення. Побоюючись відповідальності, Рейхерт дав дільничному хабаря в 1000 руб. Згодом Лідерман з'явився на квартирі громадянки Сулімко, про яку було відомо, що вона займається торгівлею маслом. Погрожуючи їй теж кримінальною відповідальністю, він отримав від неї велику суму грошей як хабар. Щоденно Лідерман ходив вулицями, які прилягають до ринків, і відбирав продукти у селян, що туди приїжджали.

УМДБ Одеської області повідомило дані щодо зв'язків зі спекулянтами начальника 3-го відділення міліції Коршака та колишнього начальника 2-го відділення Коросташевського¹. Міліціонери 2-го відділення Микола Синов, Михайло Білоус, Микола Жуков систематично займалися хабарництвом на привозному ринку, для них збирала гроші спеціально підібрана ними дівчина з числа торговців. Міліціонер Жуков у нетверезому стані загубив зброю, згодом у дворі відділення, знову ж таки напідпитку, заявляв, що «скоро почнеться війна і американці займуть цю територію»².

Міліціонер цього відділення Фіщенко затримав невідомого громадянина, який віз півтори тонни краденої макухи. Невідомий запропонував йому 3000 руб., щоб його відпустили, але Фіщенко відмовився. Через дві години крадія звільнили, і він сказав Фіщенку: «Ти не хотів 3000, а твоє начальство мене відпустило за 12 000»³. Перебуваючи на посаді начальника відділення, Коросташевський неодноразово бив Фіщенка за те, що останній розповідав іншим міліціонерам про відомі йому факти зловживань начальника.

Працівник ВБРСВ Одеської області Кагарлицький у вересні 1947 р. зайшов у чайну № 4 тресту столових та ресторанів та отримав хабаря у вигляді «пайку», що складався з борошна, цукру, крупи, вершкового масла та інших продуктів, загальною вагою 25 кг. Цей «пайок» йому видав комірник чайної Заквель Гіделевич Тігмейд. Крім того, Кагарлицький разом зі своєю сім'єю щоденно безкоштовно харчувався в цій чайній.

У ніч на 15 вересня 1947 р. завідувач торговою палаткою Київської ковбасної фабрики Новицький, коли йшов у контору для здавання грошей у сумі 8440 руб., був затриманий працівником 12-го відділення старшим лейтенантом Шороховим і доправлений у відділення. Перевіривши документи Новицького та перерахувавши гроші, міліціонери пішли з ним на фабрику і вимагали гроші, погрожуючи порушенням кримінальної справи⁴.

Працівники Конотопського міськвідділу міліції Малигін і Фадєєв отримали від директора торфорозробки Мовчана, що в с. Соснівка Конотопського району Сумської області, заяву про крадіжку велосипеда. Вони затримали підозрюваних у крадіжці сторожа місцевого колгоспу Радченка та тракториста Гандю. Перебуваючи в нетверезому стані, побили підозрюваних рукояткою револьвера та залізним прутком, відвели їх до сільради, а згодом відпустили, навіть не допитавши. Наступного дня Радченко від отриманих побоїв помер. У той же день вони затримали та побили капітана радянської армії Диченка, зірвали з нього погони, порвали відпусне свідоцтво і відпустили. Малигін і Фадєєв притягнені до відповідальності⁵.

20 серпня 1947 р. під час молотьби хліба в с. Чижівка Ізяславського району Кам'янець-Подільської області (нині Хмельницької) на колгоспний ток у нетверезому стані заявився дільничний уповноважений Ізяславського РВ МВС П. Г. Піддубний, 1918 року народження, який без згоди керівництва колгоспу почав відволікати колгоспників від роботи для допитів. Уповноважений РК КП(б)У Й. В. Дізвінський, який теж знаходився на току, намагався зупинити Піддубного, який зривав своїми діями молотьбу хліба, але той відмовився їх припинити і вистрілив у Дізвінського, важко поранивши його.

У липні 1947 р. УМВС Херсонської області для надання допомоги Нижнє-Сєроговському РВ міліції був надісланий уповноважений ВБРСВ Пекслер. Знаходячись у селах Покровка та Ново-Олександрівка, він провів обшук у 39 колгоспників з метою вилучення хліба. У результаті у 24 колгоспників було знайдено та вилучено хліб. У інших колгоспників нічого не було знайдено. Під час обшуку у колгоспниці с. Ново-Олександрівка У. С. Різницької, яка мала 5 дітей, було знайдено 13,5 кг ячменю, 0,5 кг ячмінних відходів, 12 кг печеного хліба і квитанцію на 85 кг зданих хлібопоставок.

¹ Там само. Арк. 63–65.

² Там само. Арк. 66.

³ Там само.

⁴ Там само. Арк. 67.

⁵ Там само. Арк. 68.

Вилучене зерно Пекслер заактував як крадене, хоча воно було вирощене на городі цієї колгоспниці. При проведенні обшуку Пекслер зруйнував пічку, викопав у підлозі яму та заарештував Різницьку. У тому ж селі він заарештував ще трьох колгоспників і протримав їх заарештованими 3 доби у правлінні колгоспу. Їх охорону, за вказівкою Пекслера, здійснювали 5 колгоспників, озброєних мисливськими рушницями. Відмітимо, що це відбувалося під час голоду в Україні, що ще більше характеризує злочинність і аморальність дій Пекслера, але в документі не вказано, чи був він якимось покараний.

У довідці наводилися також факти про незаконні дії працівників міліції щодо партійних та радянських працівників. Так, 14 вересня 1947 р. дільничний уповноважений м. Києва Зальдич незаконно затримав працівника партколегії ЦК КП(б)У Бровиченко, при цьому грубо образивши його. У травні цього ж року старший уповноважений 9-го відділення міліції м. Києва лейтенант міліції Татін, перебуваючи у нетверезому стані, побив секретаря Кагановичської (нині Голосіївський район м. Києва) райради Кушкова. Цей факт обговорювався на засіданні бюро РК КП(б)У, Татіну була оголошена догана. Міліціонер 9-го відділення міліції м. Києва Іванов під час чергування за сприяння своєї сестри та двірника систематично обкрадав комірки місцевих жителів. За його участю було вкрадено картоплю з погріба секретаря Кагановичського РК КП(б)У Корницького. Іванов та інші, що брали участь у пограбуванні, були затримані¹.

Чому міліціонери посягнули на представників владної партії, що здається в умовах тоталітарного режиму та всевладдя компартії немислимим? Очевидно, їх розбестило відчуття власної влади, вседозволеності, безкарності. А, можливо, і непродуманість наслідків свого вчинку, просто нерозвиненість мислення.

Достатньо наповненим типовими фактами є розділ довідки, пов'язаний із бездіяльністю і потуранням злочинцям з боку працівників міліції. Зокрема, з цього приводу наводяться такі факти. У ніч на 5 серпня 1947 р. троє невідомих намагалися пограбувати магазин у с. Петрівка Первомайського району Миколаївської області, але їхній напад був відбитий сторожем Малюгою. Злочинці написали на одному з будинків села погрози з обіцянкою вбити Малюгу. Про ці написи було відомо уповноваженому РВ МВС, але він не вжив жодних

заходів щодо розшуку злочинців, у результаті чого Малюга був убитий.

Бригадир колгоспу «Коллективіст-Ударник» Недригайлівського району Сумської області Ічик, який був у групі сприяння міліції, передав у Недригайлівський РВ міліції матеріали на грабіжників Бережного та Кульбачного, які систематично розкрадали колгоспну власність. Незважаючи на ці сигнали, жодних заходів щодо вказаних осіб РВ не вжило, в результаті чого 25 серпня 1947 р. Ічик був убитий одним із грабіжників.

Оперативною групою УМДБ Київської області в Чорнобильському районі по розслідуванню вбивства сільського активіста Бондаря було виявлено низку злочинних дій з боку працівників РВ МВС. У селі Ладичичі, де було скоєно вбивство Бондаря, в багатьох жителів незаконно зберігалася зброя, яка не була своєчасно вилучена. У селі часто відбувалася безцільна стрільба з обрізів та рушниць. У голови Ладичичської сільради Ковбича, який був основним організатором убивства Бондаря, дома зберігалася 6 гвинтівок, 3 обрізи, багато патронів, пістолет, виданий особисто начальником Чорнобильського РВ МВС Костюченком. Коли Ковбич був заарештований (у документі він називається «терористом») і знаходився в камері попереднього ув'язнення, працівники РВ намагалися без дозволу слідчого МДБ принести Ковбичу передачі. З їхнього потурання він зв'язувався зі своїми співучасниками.

А ще ось такий факт. У ВБРСВ Київської області більше двох місяців лежали без руху матеріали щодо отруєння заступника головного бухгалтера ресторану «Дніпро» на Подолі та про зловживання працівників цього ресторану. Згідно з даними МДБ отруєння заступника головного бухгалтера було спробою приборати одного з основних свідків зловживань².

У довідці чимало фактів, які свідчать про пиятику працівників міліції та пов'язані з цим порушення законності. У 15-му відділенні міліції м. Києва на посаді оперуповноваженого кримінального розшуку працював молодший лейтенант Новіков, який постійно пиячив та залучав до цього міліціонера Фадєєва. Вони обидва систематично збирали гроші у продавців на ринках Святошина, а з тих, хто відмовлявся, стягували штраф. 23 вересня 1947 р., після такого «збору», вони влаштували пиятику та вчинили дебош, наступного дня – знову дебош і побиття літньої людини та хлопчика, відкриття безцільної стрілянини.

¹ Там само. Арк. 76.

² Там само. Арк. 69–74.

Працівник 9-го відділення міліції міста Києва сержант Косячек супроводжував заарештованого у міське відділення міліції, пішов із ним у ресторан, напився, а коли заарештований намагався втекти, відкрив стрілянину. Працівниками відділу охорони МДБ заарештований був затриманий. Видаючи себе за автоінспектора, Косячек брав хабарі з водіїв автомобілів, що проїжджали Бульонською вулицею, а також із продавців на Володимирському ринку. Не маючи підтверджуючих документів, незаконно носив орден Червоної зірки та 4 медалі. Вів розгнуданий спосіб життя¹.

ВИСНОВКИ. Отже, матеріали, зібрані працівниками МДБ щодо деяких негативних аспектів діяльності працівників міліції упродовж 1947 р., свідчать про істотні зловживання та порушення законності. Було встановлено, що певна частина міліціонерів під час війни були зрадниками, працювали з окупаційною владою та брали участь у репресіях проти учасників руху Опору та пересічних людей. Ця проблема була гостроактуальною в той час, адже з моменту закінчення війни пройшло лише 2 роки, і органи державної безпеки продовжували працювати над виявленням та затриманням цих осіб, які знаходилися і серед працівників міліції. Другою за кількістю фактів була проблема хабарництва в міліції. По-

ширена вона була, як і в попередні періоди, серед працівників паспортних столів, автоінспекторів, дільничних уповноважених, які збирали «данину» з торговців на ринках, встановивши там певну систему поборів, розцінки та призначивши «старших» зі збору хабарів. Були й одіозніші випадки, коли ціла група міліціонерів займалася розбоєм, відбираючи продукти і речі в місцевих селян, намагаючись при цьому, копіюючи методи роботи гебістів, маскуватися під бандерівців. Достатньо поширеним було і пияцтво серед працівників міліції, що призводило до зловживань, зрощування зі злочинними елементами та потурань порушникам закону. Водночас слід наголосити, що це був не головний аспект діяльності міліції в той час. Більшість міліціонерів сумлінно виконували свій обов'язок з охорони громадського порядку та протидії злочинності. Умови, в яких їм доводилося працювати, були дуже складними.

Відмітимо також, що більшість наведених матеріалів стосуються м. Києва, очевидно, столичні гебісти працювали краще, ніж їхні колеги з периферії. Також у документі досить часто не вказується, які ж заходи були застосовані до наведених порушників закону, якою була їхня подальша доля.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Бандурка О. М. Від генеральних секретарів до міністрів внутрішніх справ. Харків : Майдан, 2022. 544 с.
2. Бандурка О. М. Тисячоліття злочинності в Україні. Харків : Золота миля, 2015. 640 с.
3. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Київ : Либідь ; Військо України, 1994. Кн. 1. 432 с.
4. Бортник О. М., Греченко В. А. Організація та діяльність міліції Української РСР у 1947 р.: основні аспекти. *Правові горизонти*. 2019. Вип. 17 (30). С. 7–13. DOI: <https://doi.org/10.21272/legalhorizons.2019.i17.p7>.
5. Брусакова О. В., Греченко В. А. Правові засади організації та діяльності міліції УРСР у 1949–1950 рр. *Право і безпека*. 2022. № 2 (85). С. 121–130. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.2.11>.
6. Брусакова О. В., Греченко В. А. Протидія злочинності в перші роки після Другої світової війни (1946–1948) // *Scientific Foundations of State and Law : monograph / International Science Group*. Boston : Primedia eLaunch, 2022. Рр. 147–164.
7. Веселова О. М. Голод 1946–47 // *Енциклопедія сучасної України* : в 24 т. / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Київ : ІЕД НАН України, 2006. Т. 6. С. 87.
8. Войцеховський М. М. Правові основи організації та діяльності міліції України у повоєнний період (1946–1953 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2001. 176 с.
9. Герус М. М. Кримінальне судочинство в УРСР у післявоєнний період (1945–1958 рр.): історико-правове дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2021. 272 с.
10. Греченко В. А. Протидія порушенням законності в міліції Української РСР в перший повоєнний рік // *Проблеми сучасної поліцейстики : тези доп. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 квіт. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ*. Харків, 2022. С. 79–82.
11. Керівники Харківської міліції / поліції (1918–2021 рр.): історико-правове дослідження : монографія / за заг. ред. В. А. Греченка. Харків : Майдан, 2021. 402 с.

¹ Там само. Арк. 76.

12. Лагоша М. М. Міліція України в 1945–1953 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2000. 24 с.
13. Окіпнюк В. Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.) : монографія. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 416 с.
14. Пристайко О. В. НКВС-МВС УРСР (1934–1954 рр.): структурна побудова та функції (історико-правове дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2021. 272 с.
15. Шаповал Ю. І. Л. М. Каганович в Україні. *Український історичний журнал*. 1990. № 3. С. 47–59.
16. Ярмиш О. Н., Греченко В. А. Злочинність у міліції УСРР у середині 1930-х рр.: основні аспекти. *Наука і правоохорона*. 2022. № 1 (55). С. 37–52.
17. Ярмиш О. Н., Греченко В. А. Службові злочини в міліції Української Радянської Соціалістичної Республіки в 1937 році та протидія їм. *Історико-правовий часопис*. 2021. № 2 (17). С. 33–41. DOI: <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2021-2/5>.

Надійшла до редакції: 03.10.2022

Прийнята до опублікування: 25.10.2022

REFERENCES

1. Bandurka, O. M. (2015). *Millennium of crime in Ukraine*. Golden Mile.
2. Bandurka, O. M. (2022). *From general secretaries to Ministers of Internal Affairs*. Maidan.
3. Bilas, I. H. (1994). *Repressive and punitive system in Ukraine. 1917–1953: Socio-political and historical-legal analysis* (book 1). Lybid; Army of Ukraine.
4. Bortnik, O. M., & Grechenko, V. A. (2019). Organization and activity of militia in the Ukrainian SSR in 1947: basic aspects. *Legal Horizons*, 17(30), 7-13. <https://doi.org/10.21272/legalhorizons.2019.i17.p7>.
5. Brusakova, O. V., & Grechenko, V. A. (2022). Combating crime in the first years after the Second World War (1946–1948). In International Science Group, *Scientific Foundations of State and Law* (pp. 147-164). Primedia Launch.
6. Brusakova, O. V., & Hrechenko, V. A. (2022). Legal foundations of the organization and activity of the Ukrainian SSR police in 1949-1950s. *Law and Safety*, 2(85), 121-130. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.2.11>.
7. Grechenko, V. A. (2022, April 20). *Counteraction to lawlessness in the militia of the Ukrainian SSR in the first post-war year* [Conference presentation abstract]. Scientific and Practical Conference “Problems of modern polytheistics”, Kharkiv, Ukraine.
8. Grechenko, V. A. (Ed.). (2021). *Leaders of the Kharkiv militia / police (1918–2021): historical and legal research*. Maidan.
9. Herus, M. M. (2021). *Criminal justice in the Ukrainian SSR in the post-war period (1945–1958): historical and legal research* [Doctoral dissertation, National Academy of Internal Affairs].
10. Lahosha, M. M. (2000). *Militia of Ukraine in 1945–1953* [Candidate thesis, Donetsk State University].
11. Okipniuk, V. T. (2019). *Soviet state security agencies in Ukraine during teeing of the totalitarian regime (1929–1953)*. OLDI-PLUS.
12. Prystaiko, O. V. (2021). *NKVD-MIA of the Ukrainian SSR (1934–1954): structural construction and functions (historical and legal research)* [Doctoral dissertation, National Academy of Internal Affairs].
13. Shapoval, Yu. I. (1990). *L. M. Kahanovych in Ukraine*. *Ukrainian Historical Journal*, 3, 47-59.
14. Veselova, O. M. (2006). Famine 1946-47. In I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskyi, M. H. Zhelezniak et al., *Encyclopedia of modern Ukraine* (Vol. 6). IED NAN Ukrainy.
15. Voitsekhovskiy, M. M. (2001). *Legal foundations of the organization and activity of the militia of Ukraine in the post-war period (1946–1953)* [Candidate dissertation, Kharkiv National University of Internal Affairs].
16. Yarmysh, O. N., & Grechenko, V. A. (2021). Official crimes in the militia in 1937 and counteraction to them. *Historical and Legal Journal*, 2(17), 33-41. <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2021-2/5>.
17. Yarmysh, O. N., & Grechenko, V. A. (2022). Crime in the militia of the USSR in the mid-1930s: main aspects. *Science and Law Enforcement*, 1(55), 37-52.

Received the editorial office: 3 October 2022

Accepted for publication: 25 October 2022

АЛЕКСАНДР НАЗАРОВИЧ ЯРМЫШ,

*доктор юридических наук, профессор,
заслуженный юрист Украины,
член-корреспондент Национальной академии правовых наук Украины,
Государственный научно-исследовательский институт МВД Украины;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4811-4520>;*

ВЛАДИМИР АНАТОЛЬЕВИЧ ГРЕЧЕНКО,

*доктор исторических наук, профессор,
заслуженный работник образования Украины,
Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра социально-гуманитарных дисциплин;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6046-0178>,
e-mail: grechenko18@gmail.com*

**ПРЕСТУПНОСТЬ В МИЛИЦИИ В 1947 Г. В ОСВЕЩЕНИИ ОРГАНОВ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УССР**

Освещен актуальный и наименее исследованный в историко-правовой науке вопрос – о преступности в многочисленном правоохранительном органе – милиции, действовавшей на территории Украинской ССР в один из послевоенных лет (1947 г.). Вместо того, чтобы противодействовать преступлениям, часть милиционеров сама организовывала их и принимала в них участие. Раскрыто участие работников милиции в совершении различных видов преступлений: государственных, скрываемых со времен советско-германской войны, должностных, преступлений против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности, имущественных. Изложенные факты, которые базируются на ранее не публиковавшихся материалах Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины.

Ключевые слова: *Украина, 1947 год, министерство государственной безопасности, милиция, преступность.*

OLEKSANDR NAZAROVYCH YARMYSH,

*Doctor of Law, Professor,
Honored Lawyer of Ukraine,
Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4811-4520>;*

VOLODYMYR ANATOLIIOVYCH GRECHENKO,

*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Honored Education Worker of Ukraine,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Social and Humanitarian Disciplines;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6046-0178>,
e-mail: grechenko18@gmail.com*

**POLICE CRIME IN 1947 IN THE COVERAGE OF THE UKRAINIAN SSR STATE
SECURITY AGENCIES**

One of the least researched issues in historical and legal science, such as crime in one of the main law enforcement agencies of police, which operated on the territory of the Ukrainian SSR, has been covered. Instead of counteracting, some police officers organized crimes and participated in them personally. The involvement of police officers in various criminal and official crimes has been revealed: treason during the Soviet-German war, robbery, bribery, extortion, assistance to criminals, official negligence. Materials collected by the employees of the Ministry of State Security regarding some negative aspects of the police officers activities during 1947 testify to significant abuses and violations of the law. It has been established that a certain part of the policemen were traitors during the war, worked with the occupation authorities and took part in repressions against members of the Resistance movement and ordinary people. This problem was acute at that time, because only 2 years had passed since the end of the war, and the state security authorities continued to work on identifying and detaining these persons, who were also among the police officers.

The problem of bribery in the police is the second in number of facts. It was widespread, as in the previous periods, among the employees of passport offices, traffic police, district police

officers, who collected “tribute” from traders in the markets, having established a certain system of extortion, prices and appointed “senior” to collect bribes. There were even more odious cases when a whole group of policemen engaged in robbery, taking products and things from local villagers, while trying to disguise themselves as Banderites (copying the work methods of the KGB agents). Drunkenness was also quite common among police officers, which led to abuse, merging with criminal elements, and connivance with lawbreakers.

It has been emphasized that that was not the main aspect of the police activity that time. The majority of police officers faithfully fulfilled their duty to protect the law and combat crime. The stated facts are based on the materials of the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine, which have not been published before. Most of the given materials concern Kyiv, obviously, the capital’s KGB agents worked better than their colleagues from the periphery. Also, the document quite often does not indicate what measures were applied to the specified violators of the law and what was their further fate.

Key words: *Ukraine, 1947, Ministry of State Security, police, crime.*

Цитування (ДСТУ 8305:2015): Ярмиш О. Н., Греченко В. А. Злочинність у міліції в 1947 р. у висвітленні органів державної безпеки УРСР. *Право і безпека*. 2022. № 4 (87). С. 24–35. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.02>.

Citation (APA): Yarmysh, O. N., & Grechenko, V. A. (2022). Police crime in 1947 in the coverage of the Ukrainian SSR state security agencies. *Law and Safety*, 4(87), 24–35. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.02>.

ВАСИЛЬ ВОЛОДИМИРОВИЧ КОРНІЄНКО,

кандидат юридичних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра криміналістики, судової експертології
та домедичної підготовки;

 <https://orcid.org/0000-0002-7682-1281>,
e-mail: kornvas@gmail.com

**ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ЗАСОБІВ І МЕТОДІВ ВИЯВЛЕННЯ
ТА ФІКСАЦІЇ СЛІДІВ РУК**

Проведено аналіз стану дактилоскопічних досліджень в Україні та закордоном. Приділено увагу останнім світовим досягненням у галузях хімії та мікробіології, які допомагають якісно виявляти і фіксувати сліди пальців рук людини на місці події, на різних об'єктах із подальшим проведенням досліджень у лабораторіях. Метою статті є вдосконалення існуючих підходів у проявленні відбитків пальців на поверхнях (нінгідрид, алаксан, ціанакрилат, вакуумний метал VMD) та перспективних методів (наночастинки оксиду кремнію, мікробіологічні дослідження ДНК-аптамерів тощо).

Ключові слова: сліди пальців людини, методи і засоби пошуку та фіксації слідів, криміналістична ідентифікація, папілярні візерунки, дактилоскопія.

Оглядова стаття

ВСТУП. Незважаючи на те, що протягом останніх 30-ти років в Україні були значно вдосконалені методи та засоби виявлення слідів пальців рук людини, все ще залишаються поверхні, на яких виявлення відбитків є проблематичним (шкіра, документи, вологі предмети тощо). В окремих випадках звичайні засоби або виявляються неефективними для знайдення та фіксації слабких слідів, або можуть не проявляти достатньої для ідентифікації деталізації візерунків у таких слідах. Із цих причин пошук, виявлення та фіксація невидимих відбитків пальців залишається сферою активних, зокрема світових, наукових досліджень.

Закордонна практика за цим напрямом розвивається більш швидко, використовуючи сучасні досягнення техніки, медицини, хімії та мікробіології. З'являються нові хімічні сполуки, що допомагають виявляти дуже застарілі сліди, не руйнуючи поверхні; вони надають чіткості і контрасту папілярним лініям, допомагають більш ефективно виявляти ДНК-профілі.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Національна нормативно-правова база зі збору та аналізу слідів-доказів на місці події та подальшого експертного дослідження зазнала певних змін з огляду на оновлення інструментарію та підходів у галузі дослідження слідів¹. З

точки зору методики вважаємо це корисним кроком уперед. Відкритими залишаються питання вдосконалення і технічного переозброєння криміналістичних наборів та засобів науково-дослідних експертних установ. Окремі світові здобутки в пошуку невидимих слідів на різних поверхнях під час огляду місця події (ціаноакрилат, SP-нінгідрид, вакуумне металеве опилування) вже застосовуються у вітчизняній правоохоронній практиці. Проте аналіз останніх наукових публікацій свідчить про певне відставання від світових тенденцій за цим напрямком, багато корисних досягнень залишається поза увагою.

Спираючись на вимоги сьогодення, вважаємо за мету розглянути передові досягнення науково-технічного прогресу зарубіжної та вітчизняної практики щодо засобів пошуку і фіксації відбитків пальців рук на різних поверхнях з урахуванням умов навколишнього середовища та відрізка часу, коли вони були залишені на місці події. У зв'язку із цим актуальними завданнями є звернення уваги на передовий досвід науковців та практиків із таких країн, як Англія, Швейцарія, Австралія. Чимало їх здобутків довели свою ефективність у використанні як на місці кримінальної події, так і в лабораторіях при проведенні експертних досліджень.

¹ Про затвердження Змін до деяких нормативно-правових актів з питань судово-експертної діяльності : Наказ М-ва юстиції України від 15.08.2022 № 3430/5 // База даних «Законодав-

ство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0922-22> (дата звернення: 27.11.2022).

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Дактилоскопічні дослідження, зокрема пошук ефективних методів виявлення та фіксації слідів рук, має багаторічну історію. Вагомий внесок у закладення фундаментальних основ належить ученим із різних країн, наприклад М. Мальпігі, У. Гершелю, Ф. Гальтону (1916), які започаткували та науково обґрунтували ефективність методу ідентифікації людини за відбитками пальців. В Україні їх дослідження набули подальшого розвитку у другій половині ХХ ст. завдяки внеску таких відомих учених-криміналістів, як В. П. Бахін, А. В. Іщенко (2013) та ін. Вони зробили суттєвий внесок у розвиток криміналістичної ідентифікації за залишеними слідами пальців рук на місці події.

Окремих проблем дактилоскопічних досліджень торкалися останнім часом В. В. Юсупов (2015) (про історичний розвиток), О. Литовський, С. Шевченко (2021) (про фальсифікацію папілярних візерунків на відбитках пальців), Г. С. Лисак, В. В. Хобот (2016) (про імунологічне дослідження слідів пальців рук на дактилоскопічних плівках), І. Ю. Кожакарь (2015) (проблеми дактилоскопіювання невпізаного трупа), С. І. Перлін, С. О. Шевцов, Н. М. Косміна (2012) (про особливості відібрання слідів біологічного походження) та ін.

Стрімкий розвиток науки і техніки пропонує чимало нових засобів виявлення невидимих слідів злочину. Поряд із традиційними фізичними методами обробки відбитків пальців закордоном активно розвиваються та запроваджуються нові, більш ефективні засоби, які використовують криміналісти. Наприклад, у Франції працює центр дактилоскопічних досліджень ім. Е. Локара, в якому проходять апробації новітні хімічні засоби роботи зі слідами на місці події. Австралійська наукова школа судової медицини та криміналістики Сіднейського університету під керівництвом вченого К. Леннарда (2020; 2021) проводить ґрунтовні дослідження щодо використання математичних методів та нанотехнологій у галузі дактилоскопії (Vécue, Eldridge, Champod, 2020), зокрема спрямованих на підвищення чутливості залишених слідів пальців до реагентів за допомогою нових підходів або оптимізації вже існуючих методів (Wood et al., 2013).

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Методологічну основу дослідження складає загальний діалектичний метод наукового пізнання дійсності у вигляді рефлексії на нагальні потреби практики боротьби зі злочинністю з урахуванням досягнень у галузях споріднених наук (хімії, біології, фізики). Для простеження розвитку криміналістичних знань про дакти-

лоскопію використовувався історичний метод; порівняльний метод – при співставленні досліджень та концепцій у вітчизняній і зарубіжній науці та практиці. Результати дослідження існуючих і перспективних методів пошуку, виявлення та фіксації слідів пальців були піддані класифікації та аналізу взаємозв'язків, для чого було використано системно-структурний метод, метод логіки та синтезу. У ході дослідження ми спиралися на норми вітчизняного законодавства, результати досліджень науковців, що опубліковані в наукових і методичних виданнях.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Ідентифікація за відбитками пальців рук у правоохоронній практиці всього світу залишається одним із найбільш поширених способів доказування причетності осіб до вчинення кримінального правопорушення протягом щонайменше останніх ста років. Відбитки пальців і долонь, які зберігаються в базах даних криміналістичних обліків, також використовуються для ідентифікації трупів невідомих осіб, живих людей, особа яких не встановлена.

Про унікальність папілярних візерунків пальців рук людини є згадки ще з часів стародавніх Індії та Китаю. Відомо, що у Стародавньому Китаї за часів правління династії Цинь (понад 2200 років тому) вже використовували порівняння відбитків пальців при розслідуванні злочинів. Багато століть у східних країнах відбитки пальців використовували замість підпису на різних документах.

В Європі перша відома наукова праця, в якій було систематизовано папілярні візерунки, була опублікована італійським медиком М. Мальпігі у 1686 р. Але в ті часи не йшлося про використання цих відомостей із метою розкриття злочинів. Наукові основи дактилоскопії було розроблено тільки в кінці ХІХ ст. Піонерами в цій галузі були британці У. Гершель (1916) (першим наголосив на потенціалі використання відбитків пальців для ідентифікації людей), Г. Фолдс (відзначив необхідність пошуку відбитків пальців на місці вчинення злочину), Ф. Гальтон (розробив теоретичні засади системи дактилоскопічної реєстрації) та Е. Генрі (створив систему дактилоскопічної реєстрації). Термін «дактилоскопія» було введено в науковий обіг Х. Вучетичем (Аргентина). Він же вперше у світі створив поліцейську картотеку відбитків пальців злочинців, описавши свій метод у 1904 р. у праці «*Dactiloscopia comparada*» («Порівняльна дактилоскопія»).

Розглянемо детальніше історію науково-практичного застосування дактилоскопії.

У. Гершель працював у Британській адміністрації в Бенгалії (Індія). Деякий час він проводив спостереження за унікальністю папілярних візерунків на фалангах пальців, а з 1858 р. почав застосовувати на практиці відбитки пальців для засвідчення дійсності договорів. Г. Фолдс також вивчав відбитки пальців рук на стародавніх глиняних черепках. Він з'ясував, що на кінчиках пальців виділяється жировий секрет, який залишає такий же чіткий відбиток, як сажа або фарба.

Висновок про унікальність папілярного малюнку на пальцях був підтриманий генеральним інспектором поліції Бенгалії Е. Генрі, який у 1896 р. вигадав спосіб систематизації декількох тисяч карток із відбитками пальців. І в 1902 р. новостворений дактилоскопічний відділ ідентифікував 1722 злочинця-рецидивіста. За даними досліджень Б. Зондерегера (2013), ці цифри в 4 рази перевищували найкращі показники, що були досягнуті за допомогою використання методу «бертильонаж», який на той час був основним способом пошуку та ідентифікації злочинців.

Вагомим результатом використання дактилоскопії у Британії став судовий процес у справі Депфордських убивць. У своєму дослідженні поліцейських архівів Б. Ямашита (2010) зазначав, що 27 березня 1905 р. у власній квартирі були знайдені жорстоко вбитими подружжя Фарроу, які були власниками невеликої крамниці. Під час огляду місця події була знайдена грошова скринька, яка була повністю спустошена. На внутрішній поверхні скриньки детективи помітили невеликий слід, який нагадував відбиток пальця руки. Його акуратно запакували та передали на дослідження. Через деякий час під підозру потрапили два брати Альфред та Альберт Стретони. Інспектор Скотленд-Ярда Ч. Колінз порівняв відбиток пальця Альфреда, залишений на папері за допомогою чорнил, та знайдений кровавий слід на грошовій скриньці. Він дійшов висновку, що 11 особливостей папілярного візерунку співпадають. Таким чином суд визнав його висновок як доказ причетності Стретона до вбивства. Захист не зміг надати переконливих доказів про невинуватість. Після цього метод дактилоскопічних криміналістичних досліджень набув широкого розголосу в англійській пресі. З того часу й до нині дактилоскопія була і залишається одним із надійніших методів криміналістичної ідентифікації злочинців.

Як відомо, дактилоскопія (від грець. *daktylos* – палець, *skopeo* – дивлюся) – це розділ трасології, який охоплює вивчення влас-

тностей та ознак папілярних візерунків рук і ніг, розроблення методів їх виявлення й дослідження з метою одержання криміналістичної інформації. Утворення слідів рук обумовлено особливостями будови шкірного покриву кінцівок людини. Шкіра людини складається з двох шарів: зовнішнього, який називається епідермісом, і більш глибокого – дерми (власне шкіри). Будова шкіри на різних ділянках тіла людини є неоднаковою: на обличчі вона має форму зірочок, на долонних поверхнях і підшвах ніг – паралельних валиків, а на іншій поверхні тіла шкіра відрізняється сітчастою будовою.

Оскільки на долонях немає жирових залоз, то під час торкання предмета рукою утворюється потовий слід. Однак сліди рук найчастіше називають не потовими, а потожировими, оскільки потові сліди утворюються тоді, коли руки ретельно вимиті й незабруднені. Насправді на долонях майже завжди є жирова речовина, яка потрапляє з інших відкритих частин тіла під час торкання їх рукою (обличчя, волосся тощо). Незмінні форма та розташування окремих ознак у візерунку дозволяють ідентифікувати людину за слідами пальців рук, залишеними з великим розривом у часі. Однакова анатомічна будова і властивості папілярних візерунків рук і ніг передбачають однаковий механізм утворення слідів у разі механічної взаємодії.

Із криміналістичної точки зору процес слідосприйняття залежить від особливості речовини, що виділяється шкірою або випадково потрапила на її поверхню. Речовина може бути кольоровою (фарба, кров, пил, бруд) чи безбарвною (піт, різні рідини штучного походження), тому і сліди можуть бути забарвленими та безбарвними (невидимими, маловидимими). Також має значення, що вживала напередодні людина та до чого торкалася (алкоголь, жирна, липка їжа тощо). У поєднанні з поверхнею органічні та неорганічні хімічні властивості впливатимуть на ступінь видимості і стійкості сліду, а також на обрання способу його виявлення.

Розглядаючи способи виявлення та фіксації відбитків пальців рук слід враховувати фізичні властивості об'єкта сприйняття сліду, стан його забрудненості або наявності інших нашарувань (кров, вода, бруд, лід, пил тощо), приблизний строк залишення сліду, що також впливає на придатність для проведення подальших дактилоскопічних та інших спеціальних досліджень. Залежно від типу та стану поверхні, на якій імовірно можуть залишитися, сліди бувають таких видів:

– тверді (метал, дерево, пластик, кераміка, скло тощо);

– м'які (шкіра, резина, ґрунт, глина тощо);

– сухі та вологі (рідини органічного та неорганічного походження, в'язкі, липкі поверхні);

– гладкі, зернисті, пористі, нерівномірні, оброблені (наприклад, лаком) чи необроблені (наприклад, дерев'яні).

Традиційно у криміналістиці ми виділяємо польові та лабораторні умови роботи зі слідами на поверхнях, а також оптичні, фізичні, хімічні, фізико-хімічні та радіографічні методи виявлення невидимих відбитків пальців рук.

Основу фізичних методів становлять об'єктивні закономірності і властивості фізичних тіл, розглядувані у фізиці й суміжних із нею науках, а саме: відображення (повернення світла об'єктом в оптичне середовище в разі потрапляння його на межу поділу з іншим оптичним середовищем), адгезія (властивість фізичних тіл прилипати до інших тіл, унаслідок чого виникає зчеплення поверхонь тіл), змочування (поверхнєве фізичне явище, яке виникає в разі зіткнення рідини з твердим тілом), конденсація (ущільнення, згущення, перехід речовини з газоподібного в рідкий чи твердий, кристалічний стан). У зв'язку із цим при виявленні слідів рук на місці події насамперед застосовуються *оптичні методи*, які є найбільш безпечними з точки зору впливу на об'єкт. Ці методи не руйнують слід і є досить ефективними. При цьому використовуються джерела світла видимої частини спектра (білий, червоний, зелений, блакитний тощо), джерела ультрафіолетового та інфрачервоного світла. До сучасних криміналістичних наборів входять лампи освітлення (наприклад, флуоресцентні короткохвильові УФ-джерела світла (SPR400UV флуоресцентний, BLUEMAXX™) для різнобарвних або поверхонь із забарвленням світлих і темних тонів), захисні окуляри, екрани, а також цифрові фотокамери для фіксування з високочутливими матрицями та об'єктивами для макрозйомки (типу F/2.8; 90–105 мм).

Виявлення невидимих слідів порошками завдяки їх адгезійним властивостям одержало назву *порошкових методів*. Вони засновані на здатності липкої потожирової речовини механічно утримувати дрібні частки дактилопорошків, що потрапили на неї. Порошки за походженням поділяють на неорганічні (магнітні), якими є головним чином подрібнені метали (залізо, алюміній, мідь, кобальт, барій, свинець, цинк або їх окисли), й органічні (немагнітні), до яких належать кам'яновугільні смоли, каніфоль, камфора, крохмаль тощо. Якщо в подальшому планується проводити ДНК-ана-

ліз виявлених слідів рук, слід обирати порошки, які не пригнічують полімеразну ланцюгову реакцію (ПЛР), а отже, не заважають встановленню ДНК-профілю (порошки на сажовій основі, окис цинку тощо). Також слід пам'ятати, що порошок має бути розфасований для одноразового застосування (щоб помилково не змішати різні ДНК).

Для одержання більш якісного зображення сліду наразі активно використовують *люмінесцентні* дактилоскопічні порошки. Оброблені ними сліди мають світіння при опроміненні ультрафіолетовими променями, що забезпечує достатню контрастність при їхньому фотографуванні.

Протягом останніх років велику увагу закордонних учених привертає використання нанотехнологій для виявлення відбитків пальців (Bécue, Eldridge, Champod, 2020). Вказується на застосування наночастинок оксиду кремнію як нового та перспективного методу виявлення відбитків пальців. Оптичні та поверхнєві властивості наночастинок можна застосовувати для дуже чіткого проявлення невидимих папілярних візерунків. У спеціальному дослідженні наночастинки оксиду кремнію, доповнені барвником, порівнювали з одноетапним люмінесцентним ціаноакрилатом. Обидві методики порівнювали на відбитках пальців трьох осіб, зібраних на чотирьох різних непористих поверхнях (на окремих ділянках давність залишених слідів була 7 і більше років). У середньому обидві методики працювали однаково, але оксид кремнію виявляв мітки з кращою однорідністю, і на нього менше впливала мінливість середовища. Дослідники дійшли висновку, що техніка ще потребує подальшої оптимізації, але наночастинки оксиду кремнію вже мають великі перспективи для ефективного виявлення відбитків пальців.

Не менш важливим є розвиток вчення про пошук ДНК-профілю на залишеному відбитку пальця. Цікавим є застосування можливостей *імунології* з використанням аптамерів (молекули-мішені), які ефективно знаходять ДНК на поверхнях із примішками різного роду органічних речовин. Для розуміння можливості проведення ідентифікаційних імунологічних досліджень за потожировою речовиною доцільно згадати, що поверхня шкіри людини завжди вкрита складною сумішшю хімічних речовин. Клітини поверхневого шару шкіри постійно відмирають і оновлюються. Найбільше частинок епідермісу відмирає на ділянках шкіри, де поверхнєвий шар має найбільшу товщину і зазнає найбільшого механічного

впливу, тобто на поверхні долонь рук. Відповідно у потожировій речовині слідів рук наявність клітин епідермісу є найбільш імовірною, а саме за складом ДНК цих клітин можна проводити ідентифікацію людини шляхом генної інженерії. Основними «постачальниками» потожирової речовини людини є потові та сальні залози на поверхні шкіри. І хоча на ділянках шкіри, що мають папілярні лінії, сальних залоз немає, жир потрапляє на них під час несвідомих дотиків до ділянок із сальними залозами. Окремі випробування за цим напрямом проводились українськими та закордонними експертами. Їх дослідження дали позитивний результат і вважаються перспективним кроком в імуногенних методах ідентифікації.

Незважаючи на велике розмаїття варіантів і методів виявлення та візуалізації папілярних візерунків, пошук методів із більшою чутливістю і вибірковістю триває. Це призвело до багатьох удосконалень у методології виявлення слідів. Серед іншого, основною умовою є пошук речовин, які не руйнують змісту поверхні (наприклад, документа), не вступають у реакцію з іншими біологічно активними речовинами та здатні якісно візуалізувати слід. Серед хімічних методів виявлення прихованих відбитків пальців на папері та інших пористих поверхнях *нінгідрин* залишається основним реактивом. Він реагує з амінокислотами та іншими компонентами відбитків пальця, які можуть бути на пористих поверхнях із кров'ю, на поверхнях типу картону, грошових знаках, сирій деревини, гіпсокартону. Повний прояв сліду може тривати кілька днів, але реакція може бути прискорена нагріванням та зволоженням.

Іншим компонентом для обробки поверхневих слідів є *нітрат срібла*. Він вступає в реакцію з хлоридами, наявними у відбитках пальця, при цьому утворюється хлористе срібло – речовина, яка під впливом світла набуває темного сірувато-коричневого кольору. Проведені дослідження (Moore et al., 2010) свідчать, що використовувати потрібно вибірково, враховуючи, що деякі матеріали, на поверхні яких знаходяться сліди, також містять хлориди. Нітрат срібла особливо ефективний для прояву прихованих відбитків на сирій деревині або як завершальний процес при послідовній обробці паперових документів (обкурювання йодом, нінгідрин і потім нітрат срібла). Кожен метод викликає реакцію з різними хімічними компонентами відбитка.

DFO (1,8-Diazafluoren-9-One) – аналог розчину нінгідрину, що використовується для прояву невидимих відбитків на пористих по-

верхнях. Маючи властивості флуорохрому, ця речовина стає особливо корисною на різнобарвних поверхнях, де фон перешкоджає би подальшому фотографуванню сліду. DFO вступає в реакцію з амінокислотами, що містяться у слідах відбитка пальця, і це не перешкода для подальших аналізів з використанням нінгідрину, нітрату срібла або фізичного проявника. Деякі лабораторії повідомляють, що використання DFO покращує результати, отримані з розчином нінгідрину (Scotcher, Bradshaw, 2018).

Ще одним перспективним методом роботи зі слідами є *порошкові суспензії* («рідкі порошки») – дрібнодисперсні реагенти (SPR). Для виявлення слідів рук на вологих, брудних і клейових поверхнях можуть застосовуватися порошкові суспензії, що являють собою суміш певного порошку та розчину. Це дає можливість швидко та якісно виявляти сліди шляхом обробки поверхні рідкою речовиною (Литовський, Шевченко, 2022). Найбільш поширеною у практиці суспензією наразі є завесь порошку дисульфиду молібдену у воді та відповідного детергента.

За допомогою оприскувача поверхню обробляють суспензією, вона швидко забарвлює її у відповідний колір. Через невеликий проміжок часу рештки суспензії змивають дистильованою водою. На поверхні залишаються чіткі зображення виявлених слідів. Для виявлення слідів рук на ізоляційних (ліпких) стрічках розроблено спеціальну емульсію WetWor™, яку наносять на поверхню пензликом і потім змивають водою.

Не менш широко вживаним у світовій криміналістичній практиці є *чорний амід*. Він застосовується для виявлення латентних відбитків із вмістом крові. Хоча амід не вступає в реакцію з типовими хімічними компонентами відбитків, він дуже чутливий до білків, що знаходяться у крові та деяких інших рідинах організму людини. Амід зафарбовує відбиток у синьо-чорний колір, використовується на пористих і непористих поверхнях. Його застосовують тільки після того, як були взяті всі фізіологічні проби та використані всі інші методи обробки відбитків пальців.

Спеціальний кристалічний фіолетовий барвник Sirchie™ забарвлює у видимий колір жирові компоненти поту, присутні у прихованих відбитках, виробляючи інтенсивне фіолетове зображення. Він дуже ефективний при прояві відбитків на клейких або липких предметах, враховуючи клейку стрічку та захисну плівку для клейких покриттів. Він також ефективний на жирних і забруднених оліями поверхнях.

На основі явища конденсації розроблено два методи виявлення потожирових невидимих слідів пальців рук: *окурювання* та *вакуумне напилювання*. Наразі в експертній практиці широкого поширення набув метод цианоакрилатного окурювання. Для цього застосовуються спеціальні цианоакрилатні (фумігаційні) камери для обробки предметів, що мають непористу поверхню. Камера має три нагрівальні елементи, які використовуються для прискорення виявлення скритих відбитків пальців при використанні рідких цианоакрилатних сполук. Виявлені приховані відбитки у вигляді білуватого нальоту є результатом процесу полімеризації насиченого вологого повітря та цианоакрилатних сполук.

Метод вакуумного напилювання (VMD) також ґрунтується на явищі сублімації. Він використовується поки що лише в експертній практиці. Сутність його полягає в тому, що досліджуваний об'єкт поміщають у ємність, з якої викачують повітря. Потім спалюють (випаровують) метал – золото, цинк тощо. Сублімовані частки металу осаджуються на речовину сліду чи на його носій, залишаючи слід незабарвленим. Згідно з дослідженнями К. Леннарда (2012) метод VMD зробив видимими відбитки на поверхнях залізничних квитків із магнітною стрічкою, яким було 4 роки. Оскільки метод вакуумного напилювання не використовує розчинників, він не вступає в реакцію з багатьма органічними та неорганічними елементами.

Вітчизняна експертно-криміналістична практика свідчить, що з багатьма хімічними реактивами в основному доводиться працювати в лабораторних умовах з огляду на складність їх використання. Сучасні закордонні зразки фізико-хімічних методів виявлення слідів вже, як правило, оснащені зручними наборами і пристроями, які адаптовані для використання в польових умовах і не настільки токсичні для користувачів.

ВИСНОВКИ. Вчення про особливості будови папілярних візерунків на руках людини

вже декілька століть є предметом різноманітних досліджень. Ідентифікація за відбитками пальців рук у правоохоронній практиці всього світу вже понад століття залишається одним із найбільш поширених способів доказування причетності осіб до вчинення кримінального правопорушення. Перед криміналістичною наукою постало завдання з пошуку нових ефективних методів і засобів виявлення та фіксації слідів рук, які досягаються завдяки використанню здобутків інших наук, як-то хімії, біології, фізики. Розглянутий вище перелік фізичних та хімічних методів обробки слідів не є вичерпними, але відображає сучасні світові тенденції, надбання науки і техніки, які довели свою ефективність. Вони значно розширюють арсенал криміналістичних засобів виявлення та фіксації відбитків пальців залежно від типу та стану поверхні, на якій залишений слід. Наприклад, пошук слідів на викраденому автомобілі, який покритий кригою льоду, чи є плями бруду, чи на поверхні є сліди мастила.

Визначено, що існують окремі реагенти, які дозволяють виявити сліди на папері, при цьому не пошкодивши зміст документа або не вступивши у взаємодію з іншими органічними сполуками, як-то кров, піт чи печатна фарба. Раніше це було досить проблематично. Завдяки особливому хімічному складу порошкових суспензій можна встановити давність залишення сліду, а також проявити застарілі сліди. Послідовність застосування різних засобів дозволяють збільшити контрастність сліду, а також виокремити їх на різнобарвних поверхнях. Актуальним дослідженням залишається комплексний підхід, коли з відбитку пальця потрібно також взяти змиви на аналіз ДНК-профілю. Із цього приводу цікавими є дослідження у галузі імунології, математичного моделювання та нанотехнологій. Сподіваємося, що представлений огляд сприятиме плідному проведенню досліджень за цим напрямом та застосуванню у вітчизняній правоохоронній практиці.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Іщенко А. В., Коцюлим Х. М. Історія використання дактилоскопічних знань: від витоків до перших спроб узагальнення // Проблеми теорії та практики судової експертизи : матеріали Міжнародного круглого столу (м. Луганськ, 18 трав. 2012 р.) / МВС України, Луганськ. держ. ун-т внутр. справ. Луганськ, 2013. С. 215–217.
2. Кожакарь І. Ю. Історіографія проблеми дактилоскопіювання невідомого трупа. *Криміналістичний вісник*. 2017. № 2 (28). С. 78–84.
3. Лисак Г. С., Хобот В. В. Імунологічне дослідження слідів пальців рук на дактилоскопічних плямках. *Криміналістичний вісник*. 2017. № 1 (27). С. 78–90.
4. Литовський О., Шевченко С. Актуальні питання виявлення слідів рук з транспортних засобів // Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу в умовах воєнного стану : тези доп. Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25 листоп. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2022. С. 244–247. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.7319910>.

5. Литовський О., Шевченко С. Виявлення, вилучення та упаковка слідів рук при огляді місця події. *Молодий вчений*. 2021. № 5 (93). С. 322–324. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-5-93-61>.
6. Логвиненко А. О. Проблеми використання дактилоскопічної інформації в розслідуванні злочинів. *Юридичний вісник*. 2017. № 1 (42). С. 174–178.
7. Методика дактилоскопічної експертизи. Експертна спеціальність 4.6 «Дактилоскопічні дослідження» / уклад. І. І. Жолтанська, В. А. Кузнецов, А. В. Щавелев та ін. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2014. 119 с.
8. Перлін С. І., Шевцов С. О., Косміна Н. М., Іванова В. В. Огляд місця події: виявлення та вилучення об'єктів біологічного походження : метод. рек. Харків : ФОП Чальцев О. В., 2012. 100 с.
9. Рогатюк І. В. Напрями удосконалення використання дактилоскопічної інформації в діяльності органів досудового розслідування та прокуратури. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 1. С. 292–296.
10. Шведова О. В. Дактилоскопічні дослідження : навч. посіб. Київ : КНТ, 2012. 145 с.
11. Юсупов В. В. Сліди пальців рук: історія виявлення, фіксації, дослідження. *Криміналістичний вісник*. 2015. № 2. С. 34–41.
12. Bécue A., Eldridge H., Champod C. Interpol review of fingermarks and other body impressions (2016–2019). *Forensic Science International: Synergy*. 2020. Vol. 2. Pp. 442–480. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.fsisyn.2020.01.013>.
13. Girod-Frais A., Bécue A. Past, Present, and Future of the Forensic Use of Fingermarks // *Technologies for Fingermark Age Estimations* / ed. by J. De Alcaraz-Fossoul. Cham, Switzerland : Springer Nature, 2021. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-69337-4_1.
14. Herschel W. J. *The Origin of Finger-Printing*. Oxford : Oxford University Press, 1916. 41 p.
15. Jürgen T. *Das Jahrhundert der Detektive. Weg und Abenteuer der Kriminalistik*. Berlin : Droemer, 1966. 575 p.
16. Lennard C. Fingermark detection and identification: current research efforts. *Australian Journal of Forensic Sciences*. 2020. Vol. 52, Iss. 2. Pp. 125–145. DOI: <https://doi.org/10.1080/00450618.2018.1474948>.
17. Malpighi M. De externo tactus organo. Exercitatio epistolica ad Iacobum Ruffum. Roma : Operum, 1687. Vol. 2. Pp. 199–210.
18. Margot P., Lennard C. Detection of Latent Fingerprints on Newly Developed Substances Using the Vacuum Metal Deposition Method. *Journal of Forensic Identification*. 2012. Vol. 52, Iss. 5. Pp. 573–578. DOI: [https://doi.org/10.1016/s0379-0738\(01\)00507-2](https://doi.org/10.1016/s0379-0738(01)00507-2).
19. Moore J., Bleay S., Deans J., NicDaeid N. Recovery of Fingerprints from Arson Scenes. *Journal of Forensic Identification*. 2010. Vol. 58, Iss. 1. Pp. 83–108.
20. Sava V. Dactiloscopia on serviciul Justiuei // ScriGroup : сайт. 2014. <https://www.scrigroup.com/educatie/sociologie/IDENTIFICAREA-PERSOANELOR-DUPA52574.php> (дата звернення: 08.11.2022).
21. Scotcher K., Bradshaw R. The analysis of latent fingermarks on polymer banknotes using MALDI-MS. *Scientific Reports*. 2018. Vol. 8. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41598-018-27004-0>.
22. Sonderegger B., Peter M. *The Fingerprint: 100 years in the service of the Swiss Confederation*. Bern, 2013. 93 p.
23. Wilson L. E., Gahanb M. E., Lennard C. Case study – crown prosecution of a British citizen for the extraterritorial murder of Sergeant First Class Randy Johnson, United States 2nd Cavalry Regiment. *Australian Journal of Forensic Sciences*. 2021. Vol. 53. Pp. 84–95. DOI: <https://doi.org/10.1080/00450618.2019.1637939>.
24. Wood M., Maynard P., Spindler X., Roux C., Lennard C. Selective targeting of fingermarks using immunogenic techniques. *Australian Journal of Forensic Sciences*. 2013. Vol. 45, Iss. 2. Pp. 211–226. DOI: <https://doi.org/10.1080/00450618.2012.744847>.
25. Yamashita B., French M. *Fingerprint Sourcebook – Chapter 7: Latent Print Development*. Rockville, 2010. 68 p.

Надійшла до редакції: 29.11.2022

Прийнята до опублікування: 20.12.2022

REFERENCES

1. Bécue, A., Eldridge, H., & Champod, C. (2020). Interpol review of fingermarks and other body impressions (2016–2019). *Forensic Science International: Synergy*, 2, 442–480. <https://doi.org/10.1016/j.fsisyn.2020.01.013>.
2. Girod-Frais, A., & Bécue, A. (2021). Past, Present, and Future of the Forensic Use of Fingermarks. In J. De Alcaraz-Fossoul (Ed.), *Technologies for Fingermark Age Estimations*. Springer Nature. https://doi.org/10.1007/978-3-030-69337-4_1.
3. Herschel, W. J. (1916). *The Origin of Finger-Printing*. Oxford University Press.
4. Ishchenko, A. V., & Kotsiulym, Kh. M. (2012, May 18). *The history of the use of dactyloscopic knowledge: from the origins to the first attempts at generalization* [Conference presentation abstract]. International Round Table “Problems of the theory and practice of forensic examination”, Luhansk, Ukraine.

5. Jürgen, T. (1966). *Das Jahrhundert der Detektive. Weg und Abenteuer der Kriminalistik*. Droemer.
6. Kozhakar, I. Yu. (2017). Historiography of the problem of dactyloscopy of an unidentified corpse. *Forensic Bulletin*, 2(28), 78-84.
7. Lennard, C. (2020). Fingerprint detection and identification: current research efforts. *Australian Journal of Forensic Sciences*, 52(2), 125-145. <https://doi.org/10.1080/00450618.2018.1474948>.
8. Logvinenko, A. O. (2017). Problems of use of fingerprint information in the investigation of crimes. *Law Herald*, 1(42), 174-178.
9. Lysak, H. S., & Khobot, V. V. (2017). Immunological study of fingerprints on dactyloscopic films. *Forensic Bulletin*, 1(27), 78-90.
10. Lytovskiy, O., & Shevchenko, S. (2021). Detection, extraction and packaging of fingerprints at the crime place. *Young Scientist*, 5(93), 322-324. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-5-93-61>.
11. Lytovskiy, O., & Shevchenko, S. (2022, November 25). *Current issues of detecting handprints from vehicles* [Conference presentation abstract]. International scientific and practical conference “Modern trends in the development of criminology and the criminal process under martial law”, Kharkiv, Ukraine. <http://doi.org/10.5281/zenodo.7319910>.
12. Malpighi, M. (1687). *De externo tactus organo. Exercitatio epistolica ad Iacobum Ruffum*. Operum.
13. Margot, P., & Lennard, C. (2012). Detection of Latent Fingerprints on Newly Developed Substances Using the Vacuum Metal Deposition Method. *Journal of Forensic Identification*, 52(5), 573-578. [https://doi.org/10.1016/s0379-0738\(01\)00507-2](https://doi.org/10.1016/s0379-0738(01)00507-2).
14. Moore, J., Bleay, S., Deans, J., & NicDaeid, N. (2010). Recovery of Fingerprints from Arson Scenes. *Journal of Forensic Identification*, 58(1), 83-108.
15. Perlin, S. I., Shevtsov, S. O., Kosmina, N. M., & Ivanova, V. V. (2012). *Inspection of the scene: identification and removal of objects of biological origin*. FOP Chaltsev O. V.
16. Rohatiuk, I. V. (2014). Directions for improving the use of dactyloscopic information in the activities of pre-trial investigation bodies and the prosecutor's office. *Law Review of Kyiv University of Law*, 1, 292-296.
17. Sava, V. (2014). *Dactilosopia on serviciul Justiuei*. ScriGroup. <https://www.scrigroup.com/educatie/sociologie/IDENTIFICAREA-PERSOANELOR-DUPA52574.php>.
18. Scotcher, K., & Bradshaw, R. (2018). The analysis of latent fingermarks on polymer banknotes using MALDI-MS. *Scientific Reports*, 8. <https://doi.org/10.1038/s41598-018-27004-0>.
19. Shvedova, O. V. (2015). *Dactyloscopic studies*. KNT.
20. Sonderegger, B., & Peter, M. (2013) *The Fingerprint: 100 years in the service of the Swiss Confederation*. Bern.
21. Wilson, L. E., Gahanb, M. E., & Lennard, C. (2021). Case study – crown prosecution of a British citizen for the extraterritorial murder of Sergeant First Class Randy Johnson, United States 2nd Cavalry Regiment. *Australian Journal of Forensic Sciences*, 53, 84-95. <https://doi.org/10.1080/00450618.2019.1637939>.
22. Wood, M., Maynard, P., Spindler, X., Roux, C., & Lennard, C. (2013). Selective targeting of fingermarks using immunogenic techniques. *Australian Journal of Forensic Sciences*, 45(2), 211-226. <https://doi.org/10.1080/00450618.2012.744847>.
23. Yamashita, B., & French, M. (2010). *Fingerprint Sourcebook – Chapter 7: Latent Print Development*. Rockville.
24. Yusupov, V. V. (2015). Fingerprints: history of detection, collection, and forensic study. *Forensic Herald*, 2, 34-41.
25. Zholtanska, I. I., Kuznetsov, V. A., & Shchavlev, A. V. et al. (2014). *Methodology for dactyloscopy examination. Expert specialty 4.6 “Dactyloscopic research”*. Kyiv.

Received the editorial office: 27 November 2022

Accepted for publication: 20 December 2022

ВАСИЛИЙ ВЛАДИМИРОВИЧ КОРНИЕНКО,

кандидат юридических наук,

Харьковский национальный университет внутренних дел,

кафедра криминалистики, судебной экспертологии

и домедицинской подготовки;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7682-1281>,

e-mail: kornvas@gmail.com

ПЕРСПЕКТИВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ СРЕДСТВ И МЕТОДОВ ВЫЯВЛЕНИЯ И ФИКСАЦИИ СЛЕДОВ РУК

Проведен анализ состояния дактилоскопических исследований в Украине и за границей.

Уделено внимание последним мировым достижениям в области химии и микробиологии,

которые помогают качественно выявлять и фиксировать следы пальцев рук человека на месте происшествия, на разных объектах с последующим проведением исследований в лабораториях. Целью статьи является усовершенствование существующих подходов в проявлении отпечатков пальцев на поверхностях (нингидрид, алаксан, цианакрилат, вакуумный металл VMD) и перспективных методов (наночастицы оксида кремния, микробиологические исследования ДНК-аптамеров и т.п.).

Ключевые слова: следы пальцев человека, методы поиска и фиксации следов, криминалистическая идентификация, папиллярные узоры, дактилоскопия.

VASYL VOLODYMYROVYCH KORNIENKO,

Candidate of Law,

Kharkiv National University of Internal Affairs,

Department Criminalistics, Forensic Science and Pre-Medical Training;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7682-1281>,

e-mail: kornvas@gmail.com

PROSPECTIVE DIRECTIONS FOR THE DEVELOPMENT OF MEANS AND METHODS FOR DETECTION AND FIXATION OF HANDPRINTS

Identification by fingerprints remains one of the most common ways of proving the involvement of persons in the commission of a criminal offense in law enforcement practice around the world. Over the past hundred years, the methodology of detecting and collecting fingerprints at the scene has evolved from the first attempts to use carbon black and metal powders (at the end of the 19th century) to the use of modern fluorescent powders and molecularly selective chemical compounds.

The type of surface and its condition affect the choice of one or another means of finding and developing a papillary pattern. According to empirical data, difficulties arise when working with heterogeneous surfaces, leather products, granular and porous materials. Until recently, the search for prints at the scene has been negated by contamination of surfaces, as well as the presence of moisture or organic liquids. It was practically impossible to develop outdated traces, as well as to determine the approximate time of leaving the trace. The analysis of the latest foreign publications has shown significant achievements that help to effectively solve the above problems, significantly expanding the arsenal of forensic tools and methods of working with traces at the scene.

Physical methods of detecting traces have received significant development. Among them, it can be singled out the use of luminescent dactyloscopic powders, which better visualize papillary patterns under UV and IR special lighting. Silicon nanoparticles with the addition of dyes, depending on the color of the surface, have shown a better result compared to the cyanoacrylate method.

The scientists have managed to improve the results regarding the detection of outdated traces by combining homogeneous chemical compounds. The main ones among them are ninhydrin, which works well with dirty and wet surfaces, as well as silver nitrate and DFO solution, which reacts with organic secretions of human skin well. A vacuum deposition method (VMD) has proven to be effective, making visible prints on the surfaces of four-year-old organic plastic. The direction of immunological research of the sebaceous trace of a finger for taking samples for a DNA profile remains relevant. The presented review of foreign and domestic experience has indicated the continuation of active searches for improving methods and means of working with traces.

Key words: human fingerprints, methods and means of finding and fixing traces, forensic identification, papillary patterns, dactyloscopy.

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Корнієнко В. В. Перспективні напрями розвитку засобів і методів виявлення та фіксації слідів рук. *Право і безпека*. 2022. № 4 (87). С. 36–44. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.03>.

Citation (APA): Korniienko, V. V. (2022). Prospective directions for the development of means and methods for detection and fixation of handprints. *Law and Safety*, 4(87), 36–44. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.03>.

АНАТОЛІЙ МАТВІЙОВИЧ ШУЛЬГА,

доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін;

 <https://orcid.org/0000-0001-7634-3665>,

e-mail: a.shulga1959@gmail.com

ПРАВОСВІДОМІСТЬ ОСОБИ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЇЇ ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ПОГЛЯД, СУЧАСНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Досліджено основи правосвідомості як передумови правомірної поведінки особи. Зазначено, що поняття «правосвідомість» розуміється широко, ним охоплюється і усвідомлюване, і неусвідомлюване у правовій сфері внутрішнього світу людини. Звернено увагу, що в контексті логіки формування механізму внутрішньої детермінації правомірної поведінки у структурі правосвідомості особи умовно може виокремлюватися статична частина (знання права) і динамічна частина, тобто мотивація правомірної поведінки особи, яку слід відрізнити від психологічного механізму дії права, механізму прийняття особою правозначущого рішення, механізму свідомо-вольової правозначущої поведінки особи. Зазначено, що розрізнення мотивації свідомої правомірної поведінки і мотивації об'єктивно правомірної поведінки особи вказує на існування таких явищ, як квазіправосвідомість, квазіюридична мотивація.

Ключові слова: правосвідомість особи, статика правосвідомості, динаміка правосвідомості, неусвідомлювана правомірна мотивація.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Історичний і сучасний стан загальнотеоретичної юриспруденції, факт існуючого в юридичній науці поступального розвитку поняття правової свідомості зумовлюють необхідність звернути увагу на те, що при буквальному розумінні (тлумаченні) категорія «правосвідомість» не повною мірою висвітлює всю правову сферу внутрішнього світу людини/людей, яка традиційно відображається саме поняттям правосвідомості. Реально існуючі структура і зміст правової сфери внутрішнього світу людини/людей на сьогодні об'єктивно потребують заміни, наприклад, у навчальній юридичній літературі класичної назви підрозділу «Правосвідомість» назвою «Правова свідомість і правова підсвідомість». Саме така назва вже буде більш правильною, термінологічно адекватною всій належній повноті того матеріалу, який за логікою речей має знайти обов'язкове висвітлення у відповідній публікації.

Зазначене не лише акцентує на умовності будь-якої термінології, але й потребує вирішення репрезентованої проблеми, якщо робити наголос на тому, що така проблема дійсно існує, її потрібно бачити. Проте також необхідно бачити і те, що оскільки будь-яка мова, як відомо, постійно розвивається, то фактично на сьогодні первинне, вузьке значення терміна «правосвідомість» поступово транс-

формувалось у широке значення, тобто в умовах сьогодення термін (поняття) «правосвідомість» розуміється широко, ним охоплюється, що є з критичної точки зору парадоксальним або недостатньо коректним, й усвідомлюване, і неусвідомлюване у правовій сфері внутрішнього світу людини/людей. Такий підхід до збереження традиційного використання у відповідному контексті тільки категорії «правосвідомість», на нашу думку, слід визнати правильним. Причому правильним не тільки з позиції шанобливого ставлення до усталеної термінології, але і з суто прагматичної «зручності користування» цією категорією, на відміну від словосполучення «правова свідомість і правова підсвідомість», яке є достатньо громіздким (зрозуміло, що за необхідності має проводитися чітке розмежування усвідомлюваного і неусвідомлюваного). Відповідно при використанні в подальшому термін «правосвідомість» розуміється широко, ним охоплюється і усвідомлюване, і неусвідомлюване у правовій сфері внутрішнього світу людини/людей. Загалом за необхідності можна казати, що термін «правосвідомість» є багатозначним: а) правосвідомість у вузькому (буквальному) значенні – це одна зі сфер свідомості людей, тобто поняттям правосвідомості охоплюються (за логікою речей) відповідні усвідомлювані елементи їх психічної діяльності (правові знання,

переконання тощо); б) правосвідомість у широкому значенні – це і сфера свідомого, і сфера неусвідомлюваного, які відображають праву дійсність у внутрішньому світі людини/людей.

Зазначену позицію зумовлює насамперед те, що сучасна теорія підсвідомого дає можливість певною мірою пояснити феномен як ненормативної, так і нормативної поведінки (її різновидом є *правомірна поведінка особи*), об'єктивація якої відбувається таким чином, що її внутрішній (психологічний) план не завжди буває повною мірою, як пише В. Деккомб (2004), відображеним у свідомості суб'єкта (певний ментальний акт може мати місце і без участі свідомості).

Оскільки право впливає на суспільні відносини через правосвідомість їх учасників, тобто *правосвідомість у механізмі правового регулювання суспільних відносин* завжди має свою роль і місце, правосвідомість достатньо часто ставала предметом уваги вчених-юристів. Слід зазначити, що характерною рисою новітніх досліджень правосвідомості є аргументована повага до наукової спадщини, критицизм за умов розумного збереження елементу наступності в доктринальному мисленні. Наприклад, серед *учених-юристів* немає прихильників *елімінативного матеріалізму* як наукового підходу, і ця позиція не є войовничим консерватизмом *юридичного доктринального мислення*. Так, зокрема, Д. Лорка, Е. Ларок (2019, р. 419) звертають увагу, враховуючи «проблему відповідальності» (*the accountability problem*), на непереконливість концептуальної заяви адептів елімінативного матеріалізму, що традиційний підхід до опису розуму буде усунений. Проблема юридичної відповідальності, як відомо, невіддільна, зокрема, від понять «вина», «свобода волі», тобто від певних ментальних (психічних) станів людини, відносно яких елімінативний матеріалізм позиціонує себе як ревізійний погляд у філософії свідомості і за логікою речей у *теорії правосвідомості*.

З огляду на позицію представників *елімінативного матеріалізму*, насамперед (в історичному плані) П. Черчленд (1981), традиційні психологічні уявлення про *свідомість* потребують осучаснення: категоріальний апарат, який відповідає цим уявленням слід замінити поняттями, що відображають нейронні взаємодії головного мозку, тобто такі категорії, як «*мотив*», «*віра*», «*переконання*», «*розуміння*», «*бажання*» тощо, мають зникнути зі сфери опису психічних процесів людини. Відповідна позиція на сьогодні має розвиток у межах «фі-

лософії нейронауки», що ґрунтується, як зазначають І. Голд, А. Роскіс (2008), на дослідженнях нейробіологів про те, як мозок підтримує свідомість. У зв'язку із цим, наприклад, у *Stanford Encyclopedia of Philosophy*¹ існує вказівка на відповідну літературу і термінологію: «*The Philosophy of Neuroscience*», «*Eliminative Materialism and Philosophy Neuralized*» тощо.

Зазначене свідчить, що в межах давньої тенденції щодо «соціалізації» або «біологізації» людини при дослідженні її природи, яка є триединою (людина є *біопсихосоціальною істотою*), поступово накопичуються нові наукові факти про причинно-наслідкові зв'язки *біологічного і психічного* в людині як *соціальної істоти* (людина стає людиною як *особистістю* лише в суспільстві), про те, що *поведінкові можливості* людини невіддільні саме від її *головного мозку* як матеріальної передумови існування й розвитку *психіки*, її *нейродинаміки* – вищої нервової діяльності: пам'яті, мислення, емоцій і почуттів, характеру, волі, мотивації. Наприклад, як вказують Е. Сімпсон, П. Бальзам (2016), нейронаука про мотивацію використовує поняття «аномальна мотивація», «дефіцит мотивації», «методи лікування розладів мотивації». Зазначені поняття як поняття розуміння *біопсихологічної норми і патології* невіддільні від проблем правового регулювання, формально-юридичного визначення певної поведінки як правомірної чи протиправної, об'єктивація якої *принципово* припускає наявність у людини *свободи волі*.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є дослідження статичної і динамічної, усвідомлюваного та неусвідомлюваного у структурі функціональних елементів правосвідомості, що загалом демонструють основи логіки формування механізму внутрішньої детермінації правомірної поведінки особи (людини). З огляду на соціально-психологічні основи механізму правомірної поведінки особи основними завданнями дослідження є з'ясування співвідношення понять «знання права» і «правоінформованість», «знання права» і «мотивація правомірної поведінки», «мотивація свідомої правомірної поведінки особи» і «мотивація об'єктивно правомірної поведінки особи», аналіз змісту усвідомлюваного та неусвідомлюваного у правомірній поведінці, демонстрація допустимості існування понять

¹ Eliminative Materialism and Philosophy Neuralized // Stanford Encyclopedia of Philosophy : сайт. URL: <http://plato.stanford.edu/entries/neuroscience/#ElimMatePhilNeur> (дата звернення: 12.11.2022).

«квазіправосвідомість», «квазіюридична мотивація», а також необхідності мотивацію правомірної поведінки відрізнити від психологічного механізму дії права, а останній від механізму свідомого вчинку людини, враховуючи, що мотивація не зводиться до мотивів як певної їх множини (сукупності).

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Необхідність досягнення мети дослідження і вирішення поставлених завдань обумовила використання у межах статті діалектичного методу пізнання, а також інших загальнонаукових і спеціальних методів дослідження: формально-логічного, системного, техніко-юридичного тощо. Зокрема, застосування категорій діалектики (загальне й особливе, необхідне та випадкове, можливість і дійсність, зміст і форма, причина та наслідок) дало змогу всебічно охарактеризувати природу правосвідомості особи, виокремити в ній в межах схематизації логіки процесу внутрішньої детермінації її правомірної поведінки низку відносно самостійних елементів, звернути увагу на самостійність, наприклад, поняття «мотивація правомірної поведінки» і «психологічний механізм дії права».

Аналіз такого складного за своїм змістом явища, як правосвідомість, осмислення його структурно-функціональних аспектів у їх фундаментальному причинно-наслідковому зв'язку із правомірною поведінкою особи як юридичним фактом завжди зумовлює необхідність вираженого використання логічного прийому редукції. Відповідне певне зведення складного до більш простішого знайшло вираження, наприклад, в умовному виокремленні статичної та динамічної частин правосвідомості особи, які в реальності є невіддільними одна від одної таким чином, що логіка їх взаємодії аж ніяк не може навіть в асоціативно-метафоричному плані нагадувати прямолінійність логіки формули «стимул – реакція», якщо цю логіку як логіку пояснювального підходу екстраполювати на правосвідомість (динамічна частина правосвідомості не є просто реакцією на її внутрішню частину).

Дослідження індивідуальної правосвідомості як внутрішньої передумови правомірної поведінки людини передусім зумовило використання фундаментальних методологічних принципів психологічної науки, природним доповненням яких є конкретна наукові методологічні положення, що прямо стосуються вивчення власне психології особи. Функцію основних методологічних принципів вивчення правосвідомості особи виконують принципи детермінізму, системності, єдності свідомо-

сті і діяльності. Наприклад, використання принципу детермінізму щодо психології правомірної поведінки дозволило вказати, що така поведінка розглядається як наслідок взаємодії внутрішнього світу людини (психіки, психічної діяльності) із зовнішнім світом її життєдіяльності, соціальним і природним середовищем буття.

Діалектико-матеріалістичний метод при концептуальному підході до загальної системної характеристики людини як психобіосоціальної істоти зосереджує увагу на тому, що з огляду на притаманну тільки людині психічну діяльність вона завжди розкривається і як продукт біологічної еволюції цілісних саморегулюючих живих організмів, і як продукт історичного розвитку людського суспільства, тобто у бутті людини необхідно насамперед умовно виокремлювати три його основні аспекти (моменти): природний (біологічний), психічний, соціальний (суспільний). Зазначені моменти в аспекті взаємодії завжди є невіддільними один від одного (при цьому має унеможлиблюватися в мисленні тенденція щодо як біологізації, так і соціологізації людини). Наприклад, правова інтуїція має суто матеріалістичне підґрунтя, з'являється у правосвідомості людині як один із закономірних психологічних результатів її правової соціалізації. Водночас правова інтуїція фактом свого існування свідчить, що у психічній діяльності індивіда завжди поєднуються як її певні підсистеми свідомі та неусвідомлювані явища.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. *Правосвідомість* особи в першому наближенні до неї як до предмета дослідження за логікою речей невіддільна від *права* як системи чинних *норм*, зміст яких знаходить своє *відображення у свідомості* людей, тобто стає частиною змісту цієї свідомості. Необхідність використання такого дослідницького підходу закономірно припускає сучасне *нормативне праворозуміння*, історичним витоком якого є, як відомо, нормативістська теорія права Г. Кельзена. Результат нормативного підходу – поняття *об'єктивного (позитивного) права* або, за термінологією П. М. Рабіновича (2008), *об'єктивного юридичного права*, тобто право уявляється як певна система норм (або норм і принципів).

Класичне загальновідоме судження, що право як *нормативний регулятор* суспільних відносин регулює і може регулювати тільки *свідому, вольову* поведінку, за логікою речей припускає існування *свідомої* орієнтованості *особи* у своїй правомірній поведінці на *норми права* і водночас визначає первинний *елемент*

взаємозв'язку права як об'єктивного інституційного явища й індивідуальної свідомості людини як суб'єктивного психологічного явища. Відповідний первинний елемент взаємозв'язку права і свідомості конкретної людини закономірно і традиційно ставить питання про *репрезентацію*, тобто представленість правових норм у тій сфері (частині) її свідомості, яка в загальнотеоретичній юриспруденції традиційно іменується *правосвідомістю* особи.

Репрезентація норм права у свідомості особи являє собою певну інформаційну забезпеченість, певний інтелектуальний стан її свідомості, який характеризується *знанням* і *розумінням* змісту тих чи інших норм права. Оскільки репрезентація норм права у свідомості особи припускає не що інше як *інформованість* особи про зміст тих чи інших норм права, терміни «репрезентація норм права у свідомості особи», «знання права» («знання норм права»), «правоінформованість» у межах термінології, яка характеризує *правосвідомість* особи, можуть використовуватись як синоніми. *Правоінформованість* є системоутворюючим елементом («відправним пунктом») внутрішньої детермінації правомірної поведінки. Функціонально правоінформованість (знання права) як фундаментальна внутрішня передумова правомірної поведінки виконує у психологічному світі людини роль її *внутрішнього орієнтира* стосовно права як зовнішнього об'єкта, права як *системи соціальної орієнтації*, оскільки норми (принципи) права є офіційним критерієм оцінки їх поведінки як правозгідної чи протиправної. *Орієнтаційна* функція – одна з функцій права як нормативного регулятора суспільних відносин, вказує П. М. Рабінович (2008). Природа цієї функції звертає увагу на те, поведінка у сфері дії права, як і будь-яка інша свідома, волева поведінка, не може зводитися до її суто фізичного прояву (останній є лише *виконавською* частиною, яка сама по собі, без *орієнтовної* частини не утворює поведінку).

Важливість правоінформованості як елемента правосвідомості особи полягає в тому, що *презумпція знання закону* є принципом права, який формально прямо стосується кожного поведінкового акту у сфері дії права, припускає необхідність говорити про *внутрішню сторону* правомірної поведінки (про *внутрішній план* правомірного поведінкового акту) як явище, системоутворюючим елементом якого є знання закону. Інакше кажучи, у *первинному плані* внутрішня детермінація правомірної поведінки людини з'являється та існує лише тоді й остільки, коли й оскільки

між свідомістю суб'єкта права і самим правом як явищем об'єктивного порядку з'являється зв'язок у тій або іншій формі *знання права* (правоінформованості). Правоінформованість (знання права) є хоча й первинною, але все ж таки лише однією із *психологічних основ (передумов) свідомої реалізації норм права*, причому є тією психологічною основою правомірної поведінки особи, яка уособлює собою *статичку правосвідомості* особи, оскільки сама по собі правоінформованість особи як *елемент правосвідомості* не спричинює і не може спричинити здійснення людиною у своїй поведінці змісту тих юридичних норм-правил поведінки, які знайшли безпосереднє й адекватне відображення в її свідомості (у правосвідомості особи існують і інші її елементи, які, у свою чергу, *поступово* закономірно «наближають» людину до здійснення правомірних поведінкових актів).

Динамічна частина правосвідомості особи – це *правомірна мотивація* (мотивація правомірної поведінки) особи як поведінково-регулятивна частина змісту правосвідомості, яка перебуває в діалектичному взаємозв'язку з її статичною частиною (правоінформованістю), формується на основі нормативної правової інформації, тобто на основі знання відповідних норм (принципів) права виникає як результат вироблення певного *оцінного ставлення* до них, характеризується наявністю насамперед і зокрема тих чи інших *мотивів* використання прав, виконання обов'язків, дотримання заборон як форм реалізації особою правових норм (уповноважувальних, зобов'язальних, заборонних) на основі саморегуляції (відповідної усвідомлюваної психічної діяльності). Наприклад, *мотивом* дотримання юридичної заборони може бути *страх* зазнати застосування санкції у випадку вчинення правопорушення. *Правовий мотив*, як і будь-який інший *мотив* у його психологічному розумінні (від лат. *movere* – приводити до руху, штовхати), являє собою, за загальним правилом, усвідомлену внутрішню спонукальну причину вибору і здійснення людиною певного варіанту своєї поведінки.

У такому контексті доцільно зазначити, що правосвідомість загалом – це *динамічне явище*. Наприклад, за своєю природою динамічним явищем є правове мислення, постійно змінюється коло оціночних суджень (позитивних, негативних, апологетичних, критичних тощо) щодо правової дійсності, обсяг знання права людиною впродовж життя постійно змінюється (кількісно і якісно), що є самоочевидною істиною та ординарним фактом функціонування будь-якого сучасного «інформаційного суспільства»,

яке припускає обов'язковість існування у громадян «правоінформованості» як результату, наприклад, правової освіти і самоосвіти. Відповідно у структурі правосвідомості статичний і динамічний елементи виокремлюються певною мірою умовно – за роллю та місцем у процесі внутрішньої детермінації правомірної поведінки особи. При цьому динамічний елемент розуміється як певна узагальнена внутрішня рушійна сила (усвідомлювана, неусвідомлювана), що призводить до об'єктивації правомірної поведінки.

Загалом коректність висловлювання «динамічна частина правосвідомості особи» конкретизованого поняттям «*правомірна мотивація*» зумовлена тим, що узагальнене розуміння тієї сфери психіки, яка спонукає людину до того чи іншого виду активності пов'язується саме з терміном «*мотивація*». Оскільки з огляду на тенденції сучасного слововжитку, поширену в сучасній літературі термінологію необхідно розрізняти поняття «зовнішня мотивація» (припускає спонукання людини до певної поведінки зовнішніми чинниками, якими наприклад і насамперед є «*стимули* правомірної поведінки») і «внутрішня мотивація», в цьому контексті і в подальшому поняття «мотивація» і «внутрішня мотивація» завжди використовуються як тотожні. Таку позицію висловлює і М. Коу (2018), очільник мультидисциплінарної лабораторії *Motivation Science*, завданням якої є досягнення інтегративного розуміння природи людської мотивації. Саме в такому значенні він використовує поняття «мотивація», коли пише, що мотивація важлива майже в кожному аспекті людської поведінки (у процесі прийняття рішення на вибір людини неодмінно впливає мотиваційний стан).

У системі понять, що відображають зміст психічної діяльності людини як внутрішню передумову (причинно-наслідкову) її зовнішньої (фізичної, об'єктивованої) поведінки, *мотивація* є родовим поняттям для позначення сукупності чинників, механізмів, процесів, що забезпечують виникнення на рівні психічного відображення спонукань до життєво необхідних цілей, направляючих поведінку на задоволення потреб. Інакше і більш стисло кажучи, саме поняттям *мотивації* охоплюється все те, що спонукає реально здійснювану активність людини. Д. К. Макклелланд (1987) наголошує, що проблема мотивації стосується питання, чому реалізується поведінка, яке слід відрізнити від питання, яким чином здійснюється або якою є поведінка.

Таким чином, зазначене свідчить, що, незважаючи на близькість понять, які викорис-

товуються при змістовному «наповненні» відповідних теоретичних конструкцій, *мотивацію* слід відрізнити від *психологічного механізму дії права*, а останній від *механізму свідомовольової правозначущої поведінки*.

У загальнотеоретичній юриспруденції *психологічний механізм дії права* пов'язують насамперед із таким психічним утворенням, як *мотив*. Мотиви як основоположний елемент цього механізму мають зв'язок із такими основними *способами* правового регулювання, як *дозвіл, зобов'язання, заборона*, тобто психологічний механізм дії права уявляється як логічна складова *механізму правового регулювання*. Так, наприклад, встановленням заборон (загальних, спеціальних) формуються, так би мовити, *негативні мотиви* (мотиви щодо утримання від учинення негативної, тобто протиправної поведінки), встановленням дозволів, зобов'язань – *позитивні мотиви* (мотиви щодо здійснення позитивної, тобто правомірної поведінки). Допустимість понять «*негативні*», «*позитивні*» мотиви, на нашу думку, обумовлена тим, що *заборона* також є свого роду *зобов'язанням*, але вона визначає *обов'язок* утримуватися від учинення певного діяння (певної дії, іноді забороняється певна бездіяльність). Учinenня відповідного діяння є протиправною поведінкою. Натомість *зобов'язання* і *дозвіл* (як і *рекомендування* та *заохочення* як факультативні *способи* правового регулювання) припускають правомірну поведінку. Відповідно іноді в літературі замість поняття «*зобов'язання*» використовується словосполучення «*позитивне зобов'язання*». За такої логіки *заборона* є власне *негативним зобов'язанням*. У свою чергу, термін «*зобов'язання*» («*позитивне зобов'язання*») припускає існування *позитивних обов'язків* – *обов'язків* здійснювати певні дії (правомірні), а *заборона* («негативне зобов'язання») припускає існування *негативних обов'язків* – *обов'язків* утримуватися від учинення певної поведінки (протиправної).

При цьому доцільно зазначити, що в літературі іноді терміни «*обов'язки*» і «*зобов'язання*» використовують як синоніми. Так, наприклад, С. Шевчук (2010) пише про позитивні *обов'язки* держави у практиці Європейського суду з прав людини, А. Бондаренко (2018) – про позитивні *зобов'язання* держави щодо прав людини. Відповідна термінологія є україномовним смисловим аналогом усталеного англійського словосполучення «*positive obligations of the state*», невіддільного, як вказує Д. Ксенос (2011), від поняття прав людини (*human rights*). В англійській мові слово *obligation* може розумітись і як *обов'язок*, і як *зобов'язання*.

У цьому контексті також доцільно звернути увагу на те, що Д. К. Макклелланд (1987) свого часу виокремив чотири основні системи мотивів: уникнення (*avoidance*), досягнення (*achievement*), влада (*power*), приналежність (*affiliation*). На нашу думку, *негативні* і *позитивні* мотиви як варіант дискусабельної термінології, що відображає психологічний механізм дії права, є, образно кажучи, певним перекладом мови психологічної науки на мову загальнотеоретичної юриспруденції, є певною мірою юридизованим понятійним аналогом мотивів уникнення і досягнення, оскільки *негативні* мотиви припускають уникнення *забороненого* (протиправного), а *позитивні* – досягнення *дозволеного* (правомірного, враховуючи здійснення *рекомендованого* й отримання *заохочень*).

З огляду на можливість альтернативної термінології замість понять «негативні» та «позитивні» мотиви можуть використовуватися, наприклад, поняття «стримуючі» та «спонукальні» мотиви (термінологія С. Алексеєва середини 1970-х). Проте, на нашу думку, щодо реалізації такого «дефінітивного підходу» доцільно звернути увагу на певну тавтологію словосполучення «спонукальні мотиви», оскільки мотив як внутрішня причина поведінки, власне, і є *спонуканням* щодо її здійснення.

Враховуючи істотне значення категорії «мотив» для характеристики психологічного механізму дії права, дія цього механізму насамперед може пов'язуватися не з категорією «мотив», а з категорією «*правова установка*». Відповідна установка являє собою *готовність* людини здійснити певну правозначущу дію чи бездіяльність (наприклад, готовність діяти тільки правомірно в конфліктній ситуації). Особливість природи *установок* як психічного явища полягає в тому, що вони містять у собі мотиви і відповідні їм цілі як їх сутнісну основу. Установка концентрує в собі весь процес мотивації поведінки, є максимально наближеним до умов дійсності образом поведінки. При фактичному настанні передбачуваної ситуації людина, не замислюючись, здійснює поведінку, яку вже була готова здійснити у цій ситуації. Ю. Юріна (2016) вказує, що огляд (крослінгвістичний аналіз) розуміння поняття установки у психологічних теоріях дає підстави для висновку, що установка є станом психіки як станом готовності до певної поведінкової активності (цей стан обумовлюють потреба суб'єкта і конкретна ситуація, що припускає відповідне поведінкове реагування на неї).

З огляду на те, що поведінка людини є формою її взаємодії із соціальним середови-

щем, *правозначуща поведінка* не завжди є *свідомою, вольовою* поведінкою (наприклад, учинення злочину особою у стані неосудності). *Механізм свідомо-вольової правозначущої поведінки особи* має такі основні *етапи* (ланки) взаємодії із соціальним середовищем, як внутрішньо контрольоване *формування* в людини як особистості (вже має як суб'єкт соціалізації певну моральність, ціннісно-сміслові орієнтації тощо) конкретної *мотивації*, пов'язаної зі здійсненням акту поведінки (осмисленої), *планування* акту поведінки, *прийняття рішення* про його здійснення (об'єктивація), *реалізація прийнятого рішення* (здійснення акту поведінки, настання його наслідків). За необхідності у *механізмі свідомої, вольової правозначущої поведінки особи* можна виокремити (за співвідношенням внутрішніх і зовнішніх ознак) *суб'єктивний* (мотивація, планування акту поведінки, прийняття рішення про здійснення акту поведінки) і *об'єктивно-суб'єктивний* (конкретна життєва ситуація, акт поведінки як зовнішній прояв, об'єктивація відповідної особистісної мотивації) *елементи*.

У літературі іноді з огляду на людину як соціальну істоту, враховуючи значення процесу її соціалізації (моральної, правової тощо), важливість соціального середовища як чинника формування особистісних якостей людини, до механізму свідомої, вольової правозначущої поведінки особи включають елемент, який фактично йому передує, є його *передумовою* як певного предметно цілісного (самодостатнього) і одночасно внутрішньо структурованого явища. Наприклад, О. Литвинов (2008) умови морального формування особистості розглядає як елемент механізму індивідуальної злочинної поведінки. Іншими його елементами є: мотивація, конкретна життєва ситуація, прийняття рішення про вчинення злочину, вчинення злочину як акт поведінки.

Структура *механізму свідомо-вольової правозначущої поведінки особи* звертає увагу на те, що цей механізм необхідно відрізнити від *механізму прийняття особою правозначущого рішення*, складовими якого є планування акту поведінки, прийняття рішення про здійснення акту поведінки. Механізм прийняття правозначущого рішення передбачає, що безпосередньо перед його прийняттям людина як суб'єкт правосвідомості (правоусвідомлення, особистісного праворозуміння тощо) співвідносить конкретну життєву ситуацію зі змістом певної норми (низки норм) права, приймаючи рішення на основі своєї загальної і спеціальної правоінформованості, свого оціночного ставлення до основних елементів

правової системи, своїх потреб, інтересів, цінностей тощо.

Структура *механізму свідомо-вольової правозначущої поведінки особи*, його логіка також дають підстави для висновку, що *психологічний механізм дії права* не зводиться лише до процесу формування мотивів правомірної поведінки, якщо під таким механізмом розуміти і процес мотивації, і процес планування та прийняття рішення щодо здійснення правомірної поведінки. Інакше кажучи, при дослідженні *психологічного механізму правомірної поведінки* доцільно насамперед з'ясувати, чому саме людина внутрішньо приймає зміст норми права як модель дозволеної або забороненої поведінки, яким чином людина узгоджує свою поведінку із зазначеною моделлю.

Отже, орієнтуючись на низку репрезентованих вище положень, диференціюючи теоретичну конструкцію *механізму свідомо-вольової правозначущої поведінки особи*, в ній можна виокремити як підсистемне утворення *психологічний механізм правозначущої поведінки*, складовою частиною якого є *мотивація*. Відповідно в науковому слововжитку має існувати і поняття «*правомірна мотивація*» («*мотивація правомірної поведінки особи*»).

З огляду на співвідношення понять «*мотивація*», «*механізм поведінки*» або «*психологічний механізм поведінки*», «*внутрішня сторона поведінки*» доцільно насамперед пригадати, що Дж. Нуттін (1984) пояснював таке: *аналіз механізму поведінки дає відповідь на питання, як здійснюється поведінка, а вивчення мотивації поведінки – на питання, чому людина робить так чи інакше (мотивація являє собою активний процес направлення поведінки до ситуацій та об'єктів, яким віддається перевага)*.

Формуючи уявлення про особливості мотивації правомірної поведінки особи доцільно також звернути увагу, що сама по собі мотивація зазвичай розглядається у широкому і вузькому значеннях. Мотивація у широкому значенні позиціонується у вигляді «*психологічного стрижня*» генезису поведінки в цілому, який включає в себе актуалізацію потреби, формування мотиву, утворення цілей, вибір засобів досягнення мети, прогнозування можливих дій, прийняття рішень тощо. У цьому аспекті *мотивація* не підмінює *механізм поведінки*, оскільки останній містить у собі не тільки суб'єктивні, але й об'єктивні аспекти. Фактично характеристика мотивації в широкому її розумінні є характеристикою *соціально-психологічного механізму дії* (реалізації) права. Проте відповідь на питання, чому особа чинить правомірно, припускає, що максима-

льно коректним має бути використання мотивації у вузькому значенні, тобто мотивації як сукупності різного роду *спонукань*, які *полімотивують* правомірну поведінку особи, спричинюють її здійснення. Зазначений підхід зумовлює закономірність висновку, що поняття «*мотивація*» (у вузькому значенні) і «*динамічна сторона (частина) правосвідомості*» у контексті правомірної поведінки особи є тотожними, такими, що збігаються за змістом.

Характерно, що так звана *спрямованість особистості*, яка стосується і проблеми правомірної поведінки особи, невіддільна від поняття мотивації, оскільки *являє собою стійке домінування одних мотивів щодо інших*, є результатом сформованої *ієрархії мотивів*. Проте достатньо конкретизована ієрархія мотивів може мати місце і в межах певної типової соціальної поведінки людини. Наприклад, у процесі вивчення мотивації досягнення А. Дж. Елліот і М. А. Черч (1997) демонструють наявність відповідної ієрархічної моделі мотивації.

Існування *мотивації* як психологічного явища не означає, що поведінка людини загалом завжди термінологічно визначається як *мотивована поведінка*. Поведінка може бути і *немотивованою*. Наприклад, А. Маслоу (1954, р. 19) розглядав людину як особистість як єдине ціле («*The individual as an integrated whole*») і наголошував, що особистість людини відображає вплив і соціального середовища, і культури, демонструє і складну мотивацію, і немотивовану поведінку. Термін «*немотивована поведінка*» не означає взагалі відсутність у поведінці мотиву як такого, «*безмотивність*» як термін характеристики поведінки означає неусвідомлення (чи недостатнє усвідомлення) суб'єктом мотивів своєї поведінки. А. Савченко (2002) доводить, що немає безмотивних злочинів (навіть необережних). Інакше кажучи, розрізнення мотивованої та немотивованої поведінки зумовлює факт розрізнення (з певної точки зору) в сучасній психології усвідомлюваних і неусвідомлюваних *мотивів*.

Правомірна поведінка особи, як і будь-яка інша її поведінка, також може характеризуватись як *мотивована* і *немотивована*, може бути *свідомою* і *неусвідомлюваною*. У зв'язку із чим необхідно розрізнявати *мотивацію свідомої правомірної поведінки особи* і *мотивацію об'єктивно правомірної поведінки особи*.

Як уже зазначалось, у площині внутрішньої сторони правомірної поведінки простежується закономірний зв'язок між свідомістю суб'єкта права і нормами (принципами) права. Зазначений зв'язок може бути *безпосередньо* вираженим у статичній частині правосвідомості

особи («правоінформованість») і *опосередковано*, коли в поведінці відсутня пряма орієнтація особи на норму (принцип) права, але має місце *заміщення* знання норми (принципу) такими явищами психічного порядку, які також призводять у результаті до правомірної поведінки. Якщо перший різновид правомірної поведінки можна йменувати *суб'єктивно правомірною поведінкою*, то другий її вид є підстави називати (за аналогією, з огляду на термін «об'єктивно протиправне діяння») *об'єктивно правомірною поведінкою*.

В об'єктивно правомірній поведінці немає орієнтації на норму права, як правило є орієнтація на її *моральний аналог*. Власне статичної частини правосвідомості, такої її частини, як правоінформованість, у «чистому вигляді» тут немає. Тому за логікою речей немає інформаційної основи для формування динамічної, тобто мотиваційної сторони правосвідомості. Проте фактична наявність об'єктивно правомірної поведінки припускає існування відповідних мотивів її здійснення, зокрема мотивів, що виражають позитивне ставлення до морального аналога правової норми. *Знання певних соціальних норм може замінювати знання тих чи інших норм (принципів) права*. Відповідні соціальні мотиви можуть успішно функціонально замінювати правомірні мотиви (мотиви правомірної поведінки), ті мотиви, що виражають позитивне ставлення людини безпосередньо до норм (принципів) права.

Зазначене дозволяє зробити висновок про існування *квазіправосвідомості* і *квазіюридичної мотивації* як її динамічної частини («квазі...» – частина складних слів, що відповідає за своїм значенням словам «несправжній», «майже», «близько»). Цей висновок ґрунтується на парадоксальному, на перший погляд, твердженні, що знання певної норми-правила поведінки може мати місце і без прямого відображення її змісту у свідомості людини, оскільки іноді для успішного продукування правомірної поведінки достатньо знати лише її нормативний «двійник» – *моральний аналог* (аналогічне за змістом загальне правило моральної поведінки). Саме в такому аспекті ми говоримо про *безпосередній* і *опосередкований* зв'язок свідомості й об'єктивного світу (свідомості і правової дійсності як елемента об'єктивної реальності). Іноді в системі «знання норми права – знання її нормативного (морального) аналога» відсутність першого елемента за наявності другого аніскільки не заважає формуванню внутрішньої детермінації правомірної поведінки, оскільки об'єктивно існує і діє *квазіправосвідомість*.

Відсутність безпосереднього зв'язку між нормою права та свідомістю її адресата (відсутність відповідної правоінформованості), на нашу думку, не може бути підставою для применшення об'єктивної цінності й такого *різновиду* правомірної поведінки (з огляду на особливості її *внутрішньої сторони*), як *об'єктивно правомірна поведінка*.

Необхідність розрізнення категорій «*мотивація свідомої правомірної поведінки особи*» і «*мотивація об'єктивно правомірної поведінки особи*» за логікою речей припускає і необхідність розрізнення понять «*усвідомлюване у правомірній поведінці*» і «*неусвідомлюване у правомірній поведінці*».

Домінуюча частина репрезентованого нами вище матеріалу була присвячена мотиваційним елементам правомірної поведінки, які належать саме до *сфери усвідомлюваного* в людській психіці. Однак крім усвідомлюваного, істотну роль у поведінці відіграє і *сфера неусвідомлюваного*. Слід зазначити, що на сьогодні *психологічна концепція інтелектуалізму* (свідомість, інтелект управляють поведінкою) певною мірою є застарілою, оскільки тільки окремі свої дії людина свідомо мотивує, узгоджує зі своїми уявленнями, оцінками судженнями, поняттями тощо, тобто догмат усвідомленості всього, що охоплюється поняттям «психічна діяльність», давно є зжитим у теорії психіки людини, але все ще зберігається в *теорії правосвідомості*, хоча також можна використовувати відповідну усталену термінологію. Прикладом такого використання може бути праця Б. Лібета (2000), у назві якої є слова «*Conscious and Unconscious Mental Activity*» – свідомі і неусвідомлювані ментальні активності (психічна діяльність).

Сфера неусвідомлюваного багато в чому корелює зі стереотипними, автоматично виконуваними поведінковими актами (*стереотипні форми поведінки* утворюються в повторюваних однакових зовнішніх умовах). До сфери неусвідомлюваного зазвичай відносять *установки, звички, інтуїцію, навички*. З іншої боку, огляд, наприклад, С. Кучеренком (2015) змісту вчення В. Ядова щодо диспозиційної системи особистості та її рівнів нагадує, що відповідно так звані фіксовані установки є неусвідомлюваними, водночас соціальні установки можуть усвідомлюватися. Концепція *багаторівневої диспозиційної структури особистості* В. Ядова, яка отримала серед науковців широку підтримку, вказує, що саморегульована особа існує як ієрархічна система взаємодіючих усвідомлюваних і неусвідомлюваних установок («диспозиції») являють собою

певні рівні установок). На нижчому рівні системи диспозицій знаходяться елементарні неусвідомлювані фіксовані установки. Вищий рівень диспозицій особистості являє собою систему її ціннісних орієнтацій.

Органічною частиною ціннісних орієнтацій є і правові ціннісні орієнтації, тобто на основі правових установок у людини виникають і правові ціннісні орієнтації. Установки на правомірну поведінку людина може «отримувати» з її найближчого соціального оточення, відповідні установки стають внутрішнім надбанням особи в результаті психічного зараження, навіювання, наслідування правомірної поведінки інших індивідів.

Неодноразово реалізовані фіксовані установки щодо конкретної правомірної поведінки закономірно переходять у звички (завжди є конкретними, абстрактних звичок не існує). Звички виключають процес мотивації як такий і виступають мотивами так званої звичної правомірної поведінки. Вони можуть бути охарактеризовані і через поняття «навички» та «уміння», які є важливими ознаками правової культури особи. Наприклад, правова культура припускає, що громадянин має навички і вміння щодо використання тих чи інших своїх основних (конституційних) прав. Утворенню навички передують формування уміння. Навичка – це неусвідомлюване, автоматичне уміння виконувати певні операції й дії, вона характеризує їх зовнішню сторону (на відміну від звички не виражає ставлення до того, що робиться). Утворення навичок відбувається паралельно з утворенням звичок. Немає навичок без звичок, немає звичок без навичок. Стереотипи юридично значущої поведінки являють собою відповідні правозначущі навички. Стереотипні форми поведінки (інакше кажучи, патерни, патерни поведінки, тобто набори стереотипних поведінкових реакцій або послідовностей дій, від англ. *pattern* – взірць, шаблон, система) притаманні будь-якому соціуму, народові, будь-якій нації, національності, спільноті.

Особливе місце у сфері неусвідомлюваного у правомірній поведінці посідає правова інтуїція. Саме її існування певною мірою пояснює, чому, маючи вкрай низький рівень правоінформованості, люди все ж таки здебільшого здатні чинити і чинять правомірно. Інтуїція (від. лат. *intuitio* – пильно дивитися, *intuition* – споглядання) – це одна із психічних функцій людини, особливий спосіб розуміння або спосіб знання (спосіб отримання істинного знання), притаманний людині, здатність людини осягати істину безпосередньо, без

якого-небудь логічного обґрунтування (доказу). Особливість інтуїтивного знання полягає в тому, що воно виникає без усвідомлення шляхів і умов його одержання, тобто суб'єкт його отримує як результат «прямого бачення» (з позиції суто матеріалістичного мислення відповідне знання зазвичай опосередковується досвідом практичної та духовної діяльності людини). У зв'язку з чим у тому аспекті, який цікавить нас, інтуїтивне знання стосовно того, як слід чинити, щоб поведінка була правомірною, може впливати з уже наявних правових знань, насамперед із знання принципів права. Внутрішньо орієнтуючись на них, суб'єкт чинить за аналогією: прагне до того, щоб об'єктивована ним форма поведінки не суперечила вимогам принципів права, які він знає, і водночас припускає, передбачає, що через це така форма поведінки не буде суперечити і вимогам тієї конкретної норми, яку він не знає.

З іншого боку, об'єктом аналогії можуть виступати і звичні, усталені, типові форми правомірної поведінки – форми масової поведінки, які постійно демонструє нормальна правова життєдіяльність суспільства. Відповідна масова правомірна поведінка являє собою, якщо використовувати класичну загальновідому термінологію Є. Ерліха, «живе право» (протистоїть «праву у книгах») – ті реально існуючі усталені (типові) взаємини людей, ту їх життєдіяльність, ті звичайні поведінкові акти, які фактично стають для особи соціальним джерелом правової інформації, тобто наочним джерелом знання живої правової норми, знання конкретної правової поведінки (інакше кажучи, правозгідної поведінки) як живої правової норми.

У неординарній, нестандартній життєвій ситуації, намагаючись чинити правомірно, орієнтуючись на відповідні стандартні (еталонні) форми нормальної поведінки, їх істотні ознаки, суб'єкт права тим самим реалізує свою правову інтуїцію. При цьому такого роду правова інтуїція, на нашу думку, містить і елемент неусвідомлюваного конформізму, оскільки фактично людина певною мірою уподібнюється у своїй поведінці діям чи бездіяльності інших людей.

В обох випадках правова інтуїція має суто матеріалістичне підґрунтя, вона не з'являється в людині, образно кажучи, як «дарунком зовнішніх сил», вона є лише одним із закономірних психологічних результатів правової соціалізації індивіда, який допомагає розпізнавати в явищах їх правову основу, правду, тобто справедливе, оскільки, як нагадує М. Цимбалюк (2008), ідея права – це насамперед ідея справедливості.

У зазначеному аспекті права інтуїція певною мірою має зв'язок із *правовим менталітетом* як явищем глибинного рівня правосвідомості, що загалом визначає усталений смисловий образ правової дійсності. Наприклад, С. Блюменталь (2016) щодо особливостей американської правової культури вказує на присутність на глибинному рівні правосвідомості американського суспільства ідеї відповідальної свободи («свобода» і «відповідальність» є невіддільними одне від одного поняттями), яка має бути і є складовою ментального рівня позитивної правосвідомості «автономної особи» як сучасного цивілізованого суб'єкта американського права. Т. Таскінен (2006) зазначає, що підвищення рівня ефективності юридичного консультування юристом-практиком потребує не тільки наявності в нього глибокого знання законодавства, але й обов'язкового урахування такого явища, як права ментальність особи.

Ефективність правової інтуїції багато в чому пояснюється і тим, що її внутрішні підґрунтя складають засвоєні людиною певні *етичні норми*. Права соціалізація завжди органічно поєднується з моральною соціалізацією. Права інтуїція дозволяє уникнути, наприклад, конфлікту із кримінальним законом, оскільки більшість таких законів своїм змістом нагадують відповідні моральні норми-заборони, тобто *права інтуїція – це завжди водночас і моральна інтуїція*. Однак загалом значення правової інтуїції в соціально-правовій сфері не слід переоцінювати. Справа в тому, що існує ціла низка *морально нейтральних норм права*. Прикладом таких норм можуть бути габаритно-вагові норми для автотранспорту, норми щодо обов'язкових реквізитів юридичних документів, обчислення юридичних строків організації, ведення бухгалтерського обліку, складання і подання *бухгалтерської звітності*. Відповідно тільки адекватне знання змісту такого роду норм може забезпечити їх адекватну реалізацію, об'єктивність у правомірній поведінці.

Дж. К. Максвелл (2022) визначив 21 неспростовний «закон лідерства», одним з яких (№ 8) називає «закон інтуїції» і вказує на зв'язок інтуїції з мораллю, моральним духом людей і досвідом (інтуїція розвивається через досвід). Дослідник наголошує, що кожна людина має інтуїцію, якою необхідно керуватися в тих чи інших ситуаціях, адже вона дозволяє розрізняти можливі дії та ймовірні їх результати, відповідно лідери нерідко автоматично вирішують певні проблеми, використовуючи закон інтуїції.

Із поняттям «права інтуїція» мають зв'язок поняття «*почуття права*» або «*праве почуття*». Хоча перший термін, на нашу думку, є більш наближеним до його однозначного розуміння, оскільки елементом правосвідомості є правові емоції та почуття (прикладом правового почуття може бути почуття поваги до закону). Свого часу С. Імре (1971) писав, що праве почуття являє собою одну з форм прояву правосвідомості на тій стадії, коли в особи немає ще досить раціонального усвідомлення певних чинників правової дійсності, і на перший план виступає їх емоційне сприйняття, тобто праве почуття як таке демонструє ще недостатньо виражену, розвинутому правосвідомість. В юридичній науці традиційно зазначають, що коли люди говорять і мислять юридично, вони додають до явищ масштаб права як мірила справедливості, керуються відповідним почуттям права. Почуття права допомагає людям відрізнити правомірне від неправомірного, справедливе від несправедливого, тобто виконує функцію, притаманну і правовій інтуїції. У зв'язку із цим поняття «почуття права», на нашу думку, як елемент мотивації правомірної поведінки фактично є тотожним поняттю «права інтуїція» (має зв'язок і з понятійним мисленням, і з почуттєвим досвідом людини як її певний психічний стан узагальнюючої смислової орієнтації). Не випадково існує термін «*шосте почуття*», який у Великому тлумачному словнику сучасної української мови (Бусел та ін., 2001, с. 913) визначається як «здатність людини добре орієнтуватися в обставинах, інтуїтивно приймати правильні рішення», а одне із значень слова «почуття» – інтуїтивне розуміння, сприйняття, передчуття чогонебудь. Відповідно у межах логіки нашого контексту права інтуїція – це «шосте почуття» щодо поведінки у сфері права.

ВИСНОВКИ. Правосвідомість загалом – динамічне явище. За своєю природою таким явищем є праве мислення. Постійно змінюється упродовж життя людини обсяг її знання права як результат, наприклад, правової освіти і самоосвіти. Відповідно у структурі правосвідомості статичний і динамічний елементи виокремлюються певною мірою умовно (за їх роллю та місцем у процесі внутрішньої детермінації правомірної поведінки особи). Статику правосвідомості уособлює правоінформованість (знання права) як первинна психологічна основа (передумова) свідомої реалізації норм права, як системоутворюючий елемент («відправний пункт») внутрішньої детермінації правомірної поведінки. Динамічний елемент

розуміється як певна узагальнена внутрішня рушійна сила (усвідомлювана, неусвідомлювана), що призводить до об'єктивної правомірної поведінки. Динамічну частину правосвідомості уособлює мотивація правомірної поведінки (правомірна мотивація).

Нами звернено увагу, що реально існуючі структура і зміст правової сфери внутрішнього світу людини (людей) на сьогодні об'єктивно потребують заміни, наприклад, у навчальній юридичній літературі класичної назви підрозділу «Правосвідомість» назвою «Правова свідомість і правова підсвідомість». Така назва буде більш правильною, термінологічно адекватною тому категоріально-понятійному апарату, що відображає результати відповідних наукових досліджень, оскільки в умовах сьогодення *психологічна концепція інтелектуалізму* (свідомість, інтелект управляють поведінкою) певною мірою є застарілою.

З огляду на правосвідомість особи ми наголошуємо, що мотивацію правомірної поведінки особи слід відрізняти від психологічного механізму дії права, механізму прийняття особою правозначущого рішення, механізму свідомо-вольової правозначущої поведінки особи, при цьому мотивація не зводиться до мотивів як певної їх множини (сукупності). Розрізнення мотивації свідомої правомірної поведінки і мотивації об'єктивно правомірної поведінки особи дає можливість для авторського умовиводу щодо існування таких явищ і термінопонять, як «квазіправосвідомість», «квазіюридична мотивація».

На нашу думку, варіантом дискусійної термінології, що відображає психологічний механізм дії права, є словосполучення «негативні мотиви» і «позитивні мотиви». Загалом правомірна поведінка може бути мотивованою і немотивованою. Проте немотивованість означає не відсутність мотиву, а його неусвідомлюваність. Відповідно необхідно розрізняти усвідомлюване у правомірній поведінці і неусвідомлюване у правомірній поведінці (правові установки, звички, навички, правова інтуїція).

Так звані фіксовані установки є неусвідомлюваними, а соціальні установки («атитюди») можуть усвідомлюватися. На основі правових установок виникають правові ціннісні орієнтації. Неодноразово реалізовані, фіксовані установки на конкретну правомірну поведінку закономірно стають правовими звичками, мотивами так званої звичної правомірної поведінки. Утворення навичок відбувається паралельно з утворенням звичок. Стереотипні форми поведінки («патерни») як стереотипи правозначущої поведінки являють собою відповідні правозначущі навички. На відміну від понять «правова інтуїція» і «почуття права», ми розмежуємо поняття «почуття права» і «правове почуття». Правова соціалізація, правовий менталітет особи обумовлюють її правову інтуїцію, яка завжди є і моральною інтуїцією, проте її значення в соціально-правовій сфері не слід переоцінювати, оскільки існує ціла низка морально нейтральних норм права.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Бондаренко А. І. Права людини і позитивні зобов'язання держави // *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 верес. 2018 р.) / за ред. Г. О. Ульянової ; уклад. О. В. Дикий, І. І. Братінов. Одеса : Гельветика, 2018. С. 57–59.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2001. 1440 с.
3. Кучеренко С. Соціальна установка: адаптаційна класифікація особистостей. *Психологія і суспільство*. 2015. № 1. С. 92–101.
4. Литвинов О. М. Структура механізму індивідуальної злочинної поведінки. *Право і Безпека*. 2008. № 1, т. 7. С. 31–34.
5. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Львів : Край, 2008. 224 с.
6. Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину : монографія. Київ : Атіка, 2002. 144 с.
7. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність. Київ : Атіка, 2008. 288 с.
8. Шевчук С. Концепція позитивних обов'язків держави у практиці Європейського суду з прав людини. *Право України*. 2010. № 2. С. 55–64.
9. Юріна Ю. І. Феномен установки у психологічних теоріях. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Психологія*. 2016. Вип. 54. С. 261–269.
10. Blumenthal S. L. *Law and the modern mind: Consciousness and responsibility in American legal culture*. Cambridge : Harvard University Press, 2016. 400 p.
11. Churchland P. M. Eliminative Materialism and the Propositional Attitudes. *The Journal of Philosophy*. 1981. Vol. 78, No. 2. Pp. 67–90.
12. Descombes V. *Le complément de sujet. Enquête sur le fait d'agir de soi-même*. Paris : Gallimard, 2004. 540 p.

13. Elliot A. J., Church M. A. A hierarchical model of approach and avoidance achievement motivation. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1997. Vol. 72, Iss. 1. Pp. 218–232. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.72.1.218>.
14. Gold I., Roskies A. L. Philosophy of Neuroscience // *The Oxford Handbook of Philosophy of Biology* / ed. by M. Ruse. Oxford : Oxford University Press, 2008. Pp. 349–380. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195182057.003.0016>.
15. Imre S. A jogelmelet alapjai. Budapest : Akademia Kiado, 1971. 308 p.
16. Kou M. The science of motivation // American Psychological Association : сайт. 2018. URL: <http://www.apa.org/science/about/psa/2018/06/motivation> (дата звернення: 12.11.2022).
17. Libet B. Conscious and Unconscious Mental Activity: Commentary by Benjamin Libet (San Francisco). *Neuropsychoanalysis*. 2000. Vol. 2, Iss. 1. Pp. 21–24. DOI: <https://doi.org/10.1080/15294145.2000.10773277>.
18. Lorca D., LaRock E. Eliminative Materialism and Ordinary Language. *Philosophia Christi*. 2019. Vol. 21, No. 2. Pp. 419–426. DOI: <https://doi.org/10.5840/pc201921236>.
19. Maslow A. H. *Motivation and Personality*. New York : Harper & Row Publishers, 1954. 369 p.
20. Maxwell J. C. The 21 Irrefutable Laws of Leadership: Follow Them and People Will Follow You. *Nashville* : HarperCollins Leadership, 2022. 336 p.
21. McClelland D. C. *Human Motivation*. New York : Cambridge University Press, 1987. 663 p.
22. Nuttin J. Motivation, planning, and action. A relational theory of behavior dynamics. Leuven : Leuven University Press; Hills : Erlbaum, 1984. 251 p.
23. Simpson E. H., Balsam P. D. The Behavioral Neuroscience of Motivation: An Overview of Concepts, Measures, and Translational Applications. *Behavioral Neuroscience of Motivation*. 2016. No. 27. DOI: https://doi.org/10.1007/7854_2015_402.
24. Taskinen T. K. J. Some Thoughts on Proactive Counseling and Legal Mentality. *Scandinavian Studies in Law*. 2006. No. 49. Pp. 227–236.
25. Xenos D. *The Positive Obligations of the State under the European Convention of Human Rights*. Routledge : Routledge Research in Human Rights Law, 2011. 272 p.

Надійшла до редакції: 14.11.2022

Прийнята до опублікування: 21.12.2022

REFERENCES

1. Blumenthal, S. L. (2016). *Law and the modern mind: Consciousness and responsibility in American legal culture*. Harvard University Press.
2. Bondarenko, A. I. (2018, September 17). *Human rights and positive obligations of the state* [Conference presentation abstract]. International Scientific and Practical Conference “Legal life of modern Ukraine”, Odesa, Ukraine.
3. Busel, V. T. (Ed.). (2005). *A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language*. Perun.
4. Churchland, P. M. (1981). Eliminative Materialism and the Propositional Attitudes. *The Journal of Philosophy*, 78(2), 67-90.
5. Descombes, V. (2004). *The subject complement. Investigation into the act of acting on one's own*. Gallimard.
6. Elliot, A. J., & Church, M. A. (1997). A hierarchical model of approach and avoidance achievement motivation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72(1), 218-232. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.72.1.218>.
7. Gold, I., & Roskies, A. L. (2008). Philosophy of Neuroscience. In M. Ruse (Ed.), *The Oxford Handbook of Philosophy of Biology* (pp. 349-380). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195182057.003.0016>.
8. Imre, S. (1971). *Foundations of legal theory*. Akademia Kiado.
9. Kou, M. (2018). *The science of motivation*. American Psychological Association. <http://www.apa.org/science/about/psa/2018/06/motivation>.
10. Kucherenko, S. (2015). Social attitude: adaptive classification of personalities. *Psychology and Society*, 1, 92-101.
11. Libet, B. (2000). Conscious and Unconscious Mental Activity: Commentary by Benjamin Libet (San Francisco). *Neuropsychoanalysis*, 2(1), 21-24. <https://doi.org/10.1080/15294145.2000.10773277>.
12. Lorca, D., & LaRock, E. (2019). Eliminative Materialism and Ordinary Language. *Philosophia Christi*, 21(2), 419-426. <https://doi.org/10.5840/pc201921236>.
13. Lytvynov, O. M. (2008). Structure of the mechanism of individual criminal behavior. *Law and Safety*, 1(7), 31-34.
14. Maslow, A. H. (1954). *Motivation and Personality*. Harper & Row Publishers.

15. Maxwell, J. C. (2022). *The 21 Irrefutable Laws of Leadership: Follow Them and People Will Follow You*. HarperCollins Leadership.
16. McClelland, D. C. (1987). *Human Motivation*. Cambridge University Press.
17. Nuttin, J. (1984). *Motivation, planning, and action. A relational theory of behavior dynamics*. Leuven University Press.
18. Rabinovych, P. M. (2008). *Fundamentals of the general theory of law and state*. Edge.
19. Savchenko, A. V. (2002). *Motive and motivation of crime*. Atika.
20. Shevchuk, S. (2010). The concept of positive state obligations in the case law of the European Court of Human Rights. *Law of Ukraine*, 2, 55-64.
21. Simpson, E. H., & Balsam, P. D. (2016). The Behavioral Neuroscience of Motivation: An Overview of Concepts, Measures, and Translational Applications. *Behavioral Neuroscience of Motivation*, 27. https://doi.org/10.1007/7854_2015_402.
22. Taskinen, T. K. J. (2006). Some Thoughts on Proactive Counseling and Legal Mentality. *Scandinavian studies in law*, 49, 227-236.
23. Tsybaliuk, M. M. (2008). *Ontology of legal consciousness: theory and reality*. Atika.
24. Xenos, D. (2011). *The Positive Obligations of the State under the European Convention of Human Rights*. Routledge Research in Human Rights Law.
25. Yurina, Yu. I. (2016). The phenomenon of attitude in psychological theories. *Bulletin of HNPU named after H. S. Skovoroda. Series: Psychology*, 54, 261-269.

Received the editorial office: 14 November 2022

Accepted for publication: 21 December 2022

АНАТОЛИЙ МАТВЕЕВИЧ ШУЛЬГА,

*доктор юридических наук, профессор,
Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра фундаментальных и юридических дисциплин;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7634-3665>,
e-mail: a.shulga1959@gmail.com*

ПРАВОСОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ КАК ПРЕДПОСЫЛКА ЕЁ ПРАВОМЕРНОГО ПОВЕДЕНИЯ: РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ ВЗГЛЯД, СОВРЕМЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Исследованы основы правосознания как предпосылки правомерного поведения личности. Отмечено, что в условиях современности понятие «правосознание» понимается широко, им охватывается и осознаваемое, и неосознаваемое в правовой сфере внутреннего мира человека. Обращено внимание, что в контексте логики формирования механизма внутренней детерминации правомерного поведения в структуре правосознания личности условно можно различать статическую часть (знание права) и динамическую часть, то есть мотивацию правомерного поведения личности, которую следует отличать от психологического механизма действия права, механизма принятия личностью правозначимого решения, механизма сознательно-волевого правозначимого поведения личности. Указано, что различие мотивации сознательного правомерного поведения и мотивации объективно-правомерного поведения личности указывает на существование таких явлений, как квазиправосознание, квазиправовая мотивация.

Ключевые слова: правосознание личности, статика правосознания, динамика правосознания, неосознаваемая правомерная мотивация.

ANATOLIY MATVIIOVYCH SHULHA,

*Doctor of Law, Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Fundamental and Legal Disciplines;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7634-3665>,
e-mail: a.shulga1959@gmail.com*

LEGAL CONSCIOUSNESS AS A PREREQUISITE FOR PERSON'S LAWFUL BEHAVIOR: RETROSPECTIVE VIEW, MODERN INTERPRETATION

The basics for legal consciousness as a prerequisite for lawful behavior of a person have been investigated. It has been noted that in today's conditions the term "legal consciousness" is understood broadly, it covers, which is paradoxical or insufficiently correct from a critical point of view, both conscious and unconscious in the legal sphere of the inner world of man, that is,

there is a need to distinguish between the concepts of “legal consciousness” and “legal subconsciousness”.

It has been noted that in the context of the logic of formation of the mechanism of internal determination of lawful behavior in the structure of legal consciousness of a person, static and dynamic parts can be conditionally distinguished. The statics of legal consciousness is embodied by legal awareness (“knowledge of law”) as a psychological basis for the conscious implementation of legal norms. The dynamic element is understood as a certain generalized internal driving force (conscious, unconscious) that leads to the objectification of lawful behavior. The dynamics of legal consciousness is embodied by the motivation of lawful behavior (“lawful motivation”). The motivation of a person’s lawful behavior should be distinguished from the psychological mechanism of the law, the mechanism of making a lawful decision by a person, the mechanism of conscious-willful lawful behavior of a person, while the motivation is not reduced to motives as a certain set (set) of them. Distinguishing between the motivation of conscious lawful behavior and the motivation of objectively lawful behavior of a person indicates the existence of such phenomena as quasi-legal consciousness, quasi-legal motivation.

It has been emphasized that a variant of debatable terminology that reflects the psychological mechanism of law is the phrase “negative motives” and “positive motives”. It has been noted that lawful behavior as a fact can be motivated and unmotivated, but unmotivation does not mean the absence of a motive, but its unconsciousness. Accordingly, it is necessary to distinguish between conscious in lawful behavior and unconscious in lawful behavior (legal attitudes, habits, skills, legal intuition). The so-called fixed attitudes as an internal prerequisite for lawful behavior are unconscious, while social attitudes can be conscious. Legal attitudes are the basis for legal value orientations. It has been noted that the concept of “sense of law” as an element of motivation of lawful behavior is actually identical to the concept of “legal intuition”, which as a result of legal socialization of a person is at the same time their moral intuition. It also has a connection with the legal mentality of a person.

Key words: *legal consciousness of a person, statics of legal consciousness, dynamics of legal consciousness, unconscious legal motivation.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Шульга А. М. Правосвідомість особи як передумова її вимірної поведінки: ретроспективний погляд, сучасна інтерпретація. *Право і безпека*. 2022. № 4 (87). С. 45–58. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.04>.

Citation (APA): Shulha, A. M. (2022). Legal consciousness as a prerequisite for person’s lawful behavior: retrospective view, modern interpretation. *Law and Safety*, 4(87), 45–58. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.04>.

UDC 342.78(862)(091)

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.05>

CIRLY URIBE OCHOA,

*Master's Degree in History,
Cooperative University of Colombia,
School of Law,*

 <https://orcid.org/0000-0002-5894-3795>,
e-mail: Cirly.uribeo@campusucc.edu.co;

BEATRIZ PUYANA MEJÍA,

*Master's Degree in Education,
Cooperative University of Colombia,
School of Law;*

 <https://orcid.org/0000-0003-4788-6817>,
e-mail: beatriz.puyana@campusucc.edu.co

THE ARMED CONFLICT AND PEACEBUILDING IN COLOMBIA

The study analyzes the processes that have contributed to the configuration of Colombia's internal armed conflict and to the different peace proposals promoted by national governments for the last 40 years. It explores the causes and consequences of the armed conflict and the implications of building a culture of peace for the Colombian people. This is achieved through a review of the theoretical, contextual, and historical primary and secondary sources relevant to these two thematic axes. Finally, proposals to be undertaken under bilateral agreements for the end of the armed conflict and for a fair and lasting peace are outlined.

Key words: *internal armed conflict, political negotiation, peace agreement, post-conflict, total peace.*

Original article

INTRODUCTION. The Colombian internal or non-international armed conflict¹ is the focus of this article rather than acts of violence; however, this aspect also finds mention because an armed conflict, by definition, entails much violence. This distinction has been established because for addressing violence in Colombia, we must start with the origins of the nation-state at the beginning of the 19th century, after the declaration of independence from Spanish rule, which took place from 1810 to 1819, breaking away from three centuries of colonial rule. However, this gave rise to multiple civil wars throughout the 19th century. Therefore, a focus on violence would excessively broaden the scope of this article; hence, it explores the configuration of the peace processes proposed from mid-20th century up till the present time, when an ideologically leftist government gained power by democratic means and made a proposal for building “total peace.”

After 52 years of armed conflict and 4 years of political negotiation, the Colombian govern-

ment signed an agreement with the self-styled Revolutionary Armed Forces of Colombia – People's Army (hereinafter FARC-EP), the continent's oldest guerrilla, in 2016, during President Juan Manuel Santos' second term (2014–2018). This agreement succeeded in officially demobilizing 13,193 men and women who took up arms against the state and FARC-EP transitioned to a political party with voting representation in the Congress of the Republic. However, the full realization of this process was paused or slowed during President Iván Duque's four-year term (2018–2022). According to the Institute for Development and Peace Studies (2022), this resulted in an upsurge of violence after the assassination of 1,355 leaders and human rights defenders and the death of 340 veterans who had signed the peace agreement; 345 massacres happened across the country, among other consequences, thereby contributing to a fraction of people resuming war and violent attacks, now as *peace dissidents*.

The peace process that the Colombian state has undertaken with the FARC-EP is not the only one of its kind. Peace or demobilization activities for liberal armed groups who had confronted conservative groups took place during the 1950s. Since 1981, efforts were made to reach lasting peace with left-wing insurgent armed groups like

¹ As per the definition provided by the International Committee of the Red Cross // International Committee of the Red Cross. URL: <https://www.icrc.org/spa/assets/files/other/opinion-paper-armed-conflict-es.pdf> (accessed 30 October 2022).

the April 19 Movement guerrilla and factions of other guerrilla groups such as the National Liberation Army and the Popular Liberation Army, the Workers Revolutionary Party of Colombia (PRT, for its Spanish acronym), and the Quintín Lame Movement. This contributed to the framing and enactment of a new political constitution in 1991, alongside the Citizens' Movement (mostly comprising young people), known as *Séptima papeleta*, leading to the establishment of peace as a fundamental right. Nonetheless, the post-conflict context was even worse than war, even with the paramilitary demobilization of 2005 – a context that focused on the impacts of war, including military events, victims, and the judicialization of political leaders who were involved with paramilitary groups, among others. Therefore, the topic of armed conflict and the post-conflict scenario in terms of peace is relevant, specifically in terms of differentiating the meaning, scope, challenges, and possibilities for Colombian society, implying the involvement of various players, including academia.

This national dialog on the post-conflict scenario and peace building is paramount to break Colombian society away from the war discourse and imaginaries and focus on the prospects for lasting peace – of a culture of peace as a real possibility.

PURPOSE AND OBJECTIVES OF THE RESEARCH. This article will first conduct a historical review of the Colombian non-international armed conflict, introducing the reader to its origin, development, and consequences. Also, the main drivers of the armed conflict in Colombia will be assessed, reviewing the different peace scenarios arranged by the Colombian state during the last 40 years. This provides a glimpse to the possibilities and challenges posed in building total peace – as announced by the new government, as well as the implementation of a peace agreement signed with the FARC-EP, the negotiation with all illegal armed groups, not only the current guerrillas.

METHODOLOGY. A historiographical method was adopted for collecting and analyzing primary and secondary document sources, both official and from the civil society and scholars. These sources present the sociopolitical context in which illegal armed groups and the peace processes adopted by the Colombian state have emerged through four decades for highlighting its sequentiality and the factors that have disadvantaged the attainment of peace despite it being a national goal.

RESULTS AND DISCUSSION

Historical Review of Colombian Non-International Armed Conflicts

The origin and causes of today's Colombian internal armed conflict give rise to varied stances, as reflected by the 14 documents produced by the Historical Commission on the Conflict and Its Victims¹ (Comisión Histórica del Conflicto y sus Víctimas). This has been set up within the framework of the negotiations between the Colombian State and the FARC-EP in Havana (Cuba), in a document titled *Contribution to the Understanding of the Colombian Armed Conflict*, which includes different positions and views of the origins and causes of the armed conflict that the country has witnessed over 52 years. As pointed out by Daniel Pécaut in this document, “even with events regarded as significant historical ruptures, such as great revolutions and major wars, that force us to consider, without any doubt or hesitation, that there is a ‘before’ and ‘after,’ the discussion on the origins or the multiple causes is never-ending” (Comisión Histórica del Conflicto y sus Víctimas, 2015, p. 8).

This was the singular peace agreement signed and enforced without major setbacks. Since beyond achieving an equal distribution of bureaucracy and the national budget between the two traditional political parties, there have been almost no changes in the socioeconomic reality of the Colombian population.

The Origin of the Colombian Guerrillas

The exclusionary character of this pact provides the context and causes for the rise of subversive groups in Colombia because it allowed no possibility for other political expressions, in addition to the effects of the precarious economic and social situation suffered by a high percentage of the Colombian population. During the period referred to as *La Violencia* (the Violence) in Colombian historiography, liberal guerrillas and illegal armed groups confronted conservative armed groups, such as the *Pájaros* and *Chulavitas*, in a fratricidal war. It resulted in multiple “ruthless events like massacres, dismemberments, burning of towns, filling the country with thirst for revenge, grievances and humiliations that are very difficult to forget” (Comisión de la Verdad, 2022, p. 56) between 1946 and 1957. However, as part of the peacemaking proposals, first proposed by

¹ Made up by 14 public figures, including academics, historians, sociologists, among others, namely: Eduardo Pizarro Leongómez; Víctor Manuel Moncayo Cruz; Sergio de Zubiría Samper; Gustavo Duncan; Jairo Estrada Alvarez; Darío Fajardo M; Javier Giraldo Moreno, S.J; Jorge Giraldo Ramírez; Francisco Gutiérrez Sanín; Alfredo Molano Bravo; Daniel Pécaut; Vicente Torrijos R.; Renán Vega Cantor, and María Emma Wills Obregón.

General Rojas Pinilla and then by Alberto Lleras Camargo (the first National Front president), the liberal guerrillas signed an amnesty petition to join civic life. These are processes that failed to achieve the final goal of peace, essentially because of the continuation of violence against those who had been demobilized. As María Victoria Uribe (1991: par. 9) asserts, “Once amnesties were granted to liberal guerrillas, armed groups of conservatives were formed, such as the *Patriotas* and *Contrachusmeros*, which were responsible for preventing the return of amnestied guerrillas to their towns and parcels of land.” In particular, some of their leaders, like Guadalupe Salcedo and Charro Negro, were murdered, in addition to the military attack ordered by Guillermo León Valencia’s government (1962–1966) on the rural areas of Marquetalia, Rio Chiquito, Guayabero, and El Pato in 1964. The aim was to put an end to what the conservative political leaders had defined as *independent republics*, where a group of demobilized peasants from the liberal guerrillas had settled down to get back to their civil life. This resulted in what is currently known as the Revolutionary Armed Forces of Colombia, People’s Army (FARC-EP), a guerrilla that is mostly rural in origin.

As part of the social unrest experienced in the country during the National Front era (from 1958 to 1974), different forms of social protest prevailed, including civic strikes; stoppages; rallies; and land occupation by students, workers, and rural residents. This crisis was mostly in response to various social problems related to increased rates of public services, unemployment, education, health, and property, among others, which according to Archila (1997, p. 192), added up to “3031, with an average of 178 per year, something like a demonstration every other day”. Other insurgent groups like the ELN emerged in the national context. Although its origin dates back to the FARC-EP (1964), it is not only composed of rural residents but also of “young students, most of them members of the Youth Liberal Revolutionary Movement (MRL)” (Vargas, 2014), as well as some priests like Father Gregorio Manuel Pérez Martínez (of Spanish origin) and Father Camilo Torres Restrepo, who joined the group in 1965 but died shortly after during a fight in Patio Cemento (San Vicente de Chucurí).

This panorama became more complex, on the one hand, due to the presence and impact of the April 19 Movement (M19), a mostly urban insurgent group, “founded during the elections of April 19, 1970, when General Gustavo Rojas Pinilla was defeated in the polls by Misael Pastrana, in an election marked by the shade of fraud” (El Espectador, 2016).

The Origins of Paramilitary Groups

These groups, whose aim was to serve as counterinsurgency spots in different regions of the national territory (Magdalena Medio, Urabá, Córdoba, Antioquia, and the Eastern Plains), mostly in rural areas, were economically supported by landowners, farmers, business owners, and drug traffickers, as well as some servicepeople by providing the groups training, guns, or complicity in their acts. Although their actions were allegedly aimed at counteracting the presence and action of armed insurgency, several reports and judicial investigations have confirmed that “the armed counterinsurgency served to dismantle social and popular movements and physically exterminate most of their leadership since the second half of the 1980s” (Comisión Histórica del Conflicto y sus Víctimas, 2015, p. 310). This was also seen in the genocide suffered by the Patriotic Union, a left-wing party founded in 1984, as part of the peace agreements between Belisario Betancourt’s government and the FARC-EP in 1982, when most of its members were murdered and survivors were forced into exile or made to give away their documents, receiving death threats if they failed to do so. Thus, according to the Historical Commission on the Conflict and Its Victims, “the growth of paramilitary groups could be sustained with the support of four types of agents: a) insubordination of legal rural elites, who felt unprotected by the state against kidnapping and extortion; b) the leading role of illegal elites, especially the illicit drug mafia; c) the involvement of large sectors of the political class; and d) the engagement of members of state security agencies” (Comisión Histórica del Conflicto y sus Víctimas, 2015, p. 65).

Drug Trafficking and the Armed Conflict

In addition to the presence and influence of insurgent and paramilitary groups, another factor also worsened the armed conflict – drug trafficking, a phenomenon that surreptitiously burst into the Colombian reality in the 1970s. The national government and society paid little importance to this activity at the beginning, without considering its consequences in the long term. According to the Historical Commission on the Conflict and Its Victims, Colombia entered “the transnational corporate economy of illicit drugs, first through marijuana cultivation in the second half of the 1970s, followed by cocaine production from the 1980s onward” (Comisión Histórica del Conflicto y sus Víctimas, 2015, p. 12).

During the 1980s, in light of the military coups and the implementation of extradition to the US, drug cartels – specifically, the boss of the Medellín Cartel, Pablo Escobar – waged an all-out war against the Colombian state, murdering judges,

police officers, political leaders, journalists, and public officers. They attacked entities such as the DAS, which has since disappeared, and the headquarters of the *El Espectador* newspaper, with car bombs and explosives, among other methods. This first phase of the war on drugs ended in 1993, after Gonzalo Rodríguez Gacha's and Pablo Escobar's deaths, in 1989 and 1993, respectively, and the capture and extradition of the Rodríguez Orejuela brothers and the Ochoa Clan. However, the drug trafficking trade seems to continue unabated; it did not fade away as a business strategy. The proliferation of cartels smaller than those in the 1980s is based on the cooptation of different armed groups or their factions, besides the recycling of subjects who have been demobilized from armed groups to form criminal gangs that control the cocaine production route and commercialization. These, while the armed conflict goes on, nowadays refusing to disappear, and aimed at transforming into a situation of violence led by the Bacrim, driven by drug trafficking. This affects not only rural areas but also urban zones because drug micro-trafficking has gradually become one of the leading issues in most cities of the country.

Scenarios of peace approached by the Colombian state during the non-international armed conflicts

Since mid-20th century, Colombia has developed several remedies for armed violence and building a peaceful society with varied results. These range from amnesties and pardons, bipartisan agreements, and political negotiation processes that have developed in the last four decades with different armed actors whose belligerent status has been recognized, tacitly or explicitly.

President Gustavo Rojas Pinilla granted the first amnesty to Liberal guerrillas, as already mentioned, after taking power in a coup d'état in 1953. His intention was to stop the partisan violence that had plagued the country since the assassination of Liberal party leader Jorge Eliecer Gaitán. This amnesty was granted for political crimes, understood according to Decree 1823 of 1954 as "all those committed by Colombians whose motive was to attack the government, or that could be explained by overreaching in the support or adherence to it, or by political aversion or sectarianism" which had been "committed prior to January 1st of the present year," that is, 1954.

In addition to the clean slate for the military and guerrillas involved in the armed confrontation between liberals and conservatives, impunity favored those who encouraged the armed confrontation, such as liberal and conservative political leaders, priests, bishops, and landowners. Some of them even got political or economic ben-

efits from the war because it has also been a tradition to make visible the perpetrators of the violent acts – recognized as the direct material authors of such matters – but to make invisible intellectual authors, who also turn out to be the real beneficiaries of the chaos generated by violence.

The same pact through which the leaders of the liberal and conservative parties created the National Front was understood as a proposal with which they explicitly intended to lay the foundations to achieve peace, besides putting a stop to what they called dictatorship in clear reference to the government of General Rojas Pinilla. This orientation is repeatedly found in several sections of the text of the Pact of Sitges signed on July 20, 1957, by Laureano Gómez and Alberto Lleras Camargo in the city of Sitges (Spain): "We Colombians need, above all, a policy of peace, better yet, a policy that produces peace (...) everything that is proposed for the consideration of the parties has no other goal than to achieve peace for Colombia and to secure it lastingly, making it the first objective of the two traditional forces of republican opinion" (Pacto de Sitges, 1957).

Among the benefits that this two-party system of political power sharing in the Colombian state would bring, it was predicted that "with it, it is possible to glimpse new days of national greatness, of perfect justice and of the fertile and calm peace that equity engenders" (Pacto de Sitges, 1957). However, it was a pact that left out other political expressions and camouflaged oblivion as impunity for crimes committed during the era of Violence, since the only attack that was carried out was against General Rojas Pinilla for "corruption and misuse of power" (Valencia, 2010). Finally, a pact that focused its efforts more on the bureaucratic distribution of power than on resolving social gaps "fell short in perfecting democracy and, above all, in achieving the ideal of modern society that it proclaimed" (Archila, 1997, p. 10).

When in power, Alberto Lleras Camargo, the first president of the National Front, proposed individual and collective amnesties to all those who surrendered their weapons and demobilized, thus seeking to stop the wave of violence that was unleashed despite the amnesty granted to liberal guerrillas during the government of Rojas Pinilla. Although it had reduced the violence, it did not disappear for the following two reasons. i) The communist and other liberal-oriented guerrillas remained on the scene because they had retreated to several rural areas that had proposed a cessation of armed hostilities but kept their weapons to defend themselves from any attack, given their distrust of the governments in power. ii) The phenomenon of banditry that emerged in 1954

because of, among other causes, the failure of the reinsertion of amnestied ex-combatants into civilian life because they were neither given sufficient opportunities to rebuild their life projects nor the security they required, especially when considering that the so-called *Pájaros* and *Chulavitas* continued to operate and unleash a persecution that ended with the death of many demobilized combatants. This contributed to survivors reenlisting and reintegrating armed groups or the hiring of their services as assassins by “the upper and middle strata of local society, i.e., tyrants, party leaders, landowners, farmers and merchants who supported them to defend their properties, to homogenize villages, to pressure the purchase or sale of land, to buy coffee and other products at a lower price” (Betancour, 1990, p. 62).

Almost 20 years later, in 1981, and within the framework of the counterinsurgency struggle that had been taking place in the country since the mid-1960s, President Julio César Turbay Ayala (1978–1982) granted an amnesty through Law 37 of 1981 for all “Colombians, authors, or participants in acts that constitute rebellion, sedition or insurrection, and crimes related to the above, committed prior to the entry into force of this Law. The amnesty does not include cases in which the crimes of rebellion, sedition, or insurrection are related to kidnapping, extortion, homicide committed outside combat, arson, poisoning of water sources or deposits, and, in general, acts of ferocity or barbarism” (Art. 1, Law 37, 1981).

As soon as Belisario Betancur came to power in 1982, he enacted Law 35 of 1982, “by which an amnesty is decreed and standards regarding the peace restoration and preservation are set out.” Besides, he established a peace commission composed of Margarita Vidal, Alberto Rojas Puyo, and John Agudelo on the governmental side and Alfonso Cano, Manuel Marulanda Vélez, Jaime Guarcas, Raúl Reyes, and Jacobo Arenas on the FARC-EP’s side. This helped achieve the signing of the Uribe Accord, a document containing a bilateral ceasefire between the government and the FARC-EP for a year, among other aspects. During this timeframe, the guerrilla would return to civilian life, beginning through the establishment and exercise of a political movement called the Patriotic Union.

Further, within this general framework of the peace process implemented by Belisario Betancur’s government, other dialogs were established and agreements were made with the M19, Workers Self-defense Movement (ADO, for its Spanish acronym), and Popular Liberation Army (EPL) guerrillas. This led to truces and ceasefires, as well as a social investment to solve the social problems

that affected the Colombian people, besides opening up to the political participation of several social sectors.

Although no peace process promoted by Belisario Betancur could be fulfilled during his term, when Virgilio Barco took office in the 1986–1990 period, he resumed negotiations with M19 and the EPL, reaching a political agreement with the first, aimed at its full demobilization. This could be achieved on March 9, 1990, in the town of Corinto (Cauca); the return to civil life meant the transformation of the group into the M19 Democratic Alliance political movement. No agreement at all could be reached with the EPL.

The consensus established with the M19 focused on “the administration of justice, drug trafficking, electoral reform, public investments in conflict areas and, of course, peace, public order and the normalization of citizens’ lives” (Naciones Unidas, 1990), to cite just a few specifics of the Political Agreement. The M19 set out that “as of today, all armed fronts have been demobilized, and its members have returned to the country’s institutional life. Likewise, it confirmed that all weapons, munitions, and war equipment have been handed in to the Socialist International Committee designated for this purpose” (Item No. 8, Agreement Between the Colombian state and M19, 1990). Further, it was agreed that “effective today, pardon will be granted by the national government to M19 members, initiating the agreed social rehabilitation and productive programs” (Item No. 8, Agreement Between the Colombian state and M19, 1990).

During César Gaviria’s presidential term (1990–1994), a national constituent assembly was held, and the new 1991 Constitution was developed, with the participation of 19 demobilized members of the M19 group, with the representation of women, indigenous people, and Afro-descendant communities, among others. As established in its text, “peace is a compulsory right and duty” (Art. 22, Political Constitution of Colombia 1991).

As the President, César Gaviria continued along the path opened by Belisario Betancur of political negotiation processes with armed groups. Under Betancur’s government, the Workers Revolutionary Party (PRT), the Popular Liberation Army (EPL), and two of its dissenting groups (the Francisco Garnica Front and the Ernesto Rojas Commandos), the Quintín Lame Movement, the Socialist Renewal Current (CSR) – an ELN dissenting group, and the Medellín Popular Militia were demobilized. Overall, as per Nullvalue (1994), “during President Gaviria’s term, a total of 3,749 guerrillas were demobilized,” in addition to 1,146 mobilized individuals

from other groups. Through Decree 1686 of 1991, this process also led to the lifting of the siege imposed since 1984, as a result of the disturbance of public order. However, the new context legally required “different peace initiatives for rebel groups that had shown their will to reintegrate to civilian life” (Decree 213, 1991).

The government signed agreements with the abovementioned armed groups, which in general terms envisaged pardon for political crimes and related offenses, subject to the demobilization of the armed structure, weapon surrender and the explicit manifestation of their will to withdraw from armed combat and return to civilian life. Several commitments were undertaken by the Colombian state, associated with the former combatants’ full integration into civil society, including their connection with health services, psychosocial care programs, employment or productive projects, education, housing, property, security, and political involvement. The remaining commitments were focused on social investment, mostly in the areas of influence of these groups, as well as the funding of actions driven by former combatants to disseminate the content of the agreements and promote peacebuilding and reconciliation sceneries and processes, among others¹.

Subsequently, the national government sought dialog channels, both with the FARC-EP and the ELN, and these efforts failed to succeed for other reasons; for instance, the proposals made by the guerrillas to carry out dialogs were ignored by both the government and sectors of Colombian society. The FARC-EP was seeking the dispossession of a vast territory of the department of Meta, whereas the ELN focused on the undertaking of a National Convention with the active involvement of civil society.

During Andrés Pastrana’s 1998–2002 presidential term, a new negotiation chapter began with the two major Colombian guerrillas: the FARC-EP and ELN. They first undertook the peace process in El Caguán, being at the negotiating table for approximately 1 year and 5 months (August 7, 1999, to February 20, 2002), and even establishing a thematic agenda. Nonetheless, reaching a final agreement was impossible because of the lack of political will from both parties, expressed through the increase in armed confrontation and the strengthening of the military component.

The government was far from enjoying better luck with the ELN. As focus was placed on negotiations with the FARC-EP, increased attention was

not paid to this process, which, in addition to the military actions of this organization, ended up blurring the intentions of sitting down to negotiate. Thus, finally, during Pastrana’s presidency, despite the stir caused by the peace negotiations, the results only showed the path to war. This is the reason why the proposal made by presidential candidate Álvaro Uribe Vélez for his 2002–2006 term helped him win the presidency of the republic. He was committed to putting an end to subversion, finally achieving the demobilization of the United Self-Defense Forces of Colombia (AUC) during his two presidential terms, until 2010. This could be achieved through a political negotiation process that – according to the Institute for Development and Peace Studies (10. Instituto de Estudios para el Desarrollo y la Paz, 2013), which cites information from the Office of the High Commissioner for Peace – led to the “demobilization of 31,671 combatants and the surrender of 18,051 weapons throughout the 38 demobilization processes conducted during Uribe Vélez’s presidential terms.”

As for insurgency, President Álvaro Uribe Vélez geared toward a frontal assault strategy in parallel with epistolary conversations or confidential meetings, both with the FARC-EP and the ELN, during both of his terms in office, not going beyond exploratory actions whose goal was to look for the conditions aimed at a negotiation process that never crystallized (El Tiempo, 2010).

This long rummage through negotiation processes of the internal armed conflict reached the point of signing a final agreement to end war by the Colombian state and the FARC-EP after a four-year political negotiation with Juan Manuel Santos’s government. This negotiation officially ended on October 16, 2012, during his first presidential term (2010–2014). Despite all types of vicissitudes, including the opposition of a large sector driven by the discourse and actions of former President Álvaro Uribe Vélez and the skepticism of the vast majority of Colombian society resulting from the repeated failures of the previous negotiation processes with this guerrilla, the first peace agreement was signed in Cartagena on September 26, 2016. This put an end to 52 years of armed confrontation with this guerrilla. However, the Agreement was subjected to a plebiscite in which people were consulted on their approval. The victory of the “NO” side with a narrow difference through this citizen participation mechanism forced the government to renegotiate, taking the objections and requirements established by opposing forces into account. Finally, a new document including the reform of several points was agreed to and signed on November 24 of the same

¹ These commitments were made explicit in the Agreements or Political Agreement signed between the demobilized armed groups and the government in power.

year in Bogotá. It was ratified by the House of Representatives and the Senate on November 29 and 30.

The Final Agreement to End the Armed Conflict and Build a Stable and Lasting Peace, *Acuerdo de Paz de la Habana* [Peace Agreement of Havana, hereafter] includes most of the topics considered in previous peace treaties, particularly issues related to insurgent groups reintegrated into society in the 1990s. It formulates the victims' right to know the truth, obtain justice, and receive total compensation and guarantees of non-repetition and also addresses the drug trafficking issue that has been dealt with since the paramilitary demobilization in 2005. Similarly, the public agenda, again includes topics such as the overall development of Colombia's agricultural activities, closure of historical gaps between urban and rural populations, political participation, not only by FARC-EPs ex-combatants, but also by different political forces, aimed at overcoming bipartisanship of politics and enhancing democracy and dismantling and "fighting against the criminal organizations responsible for murdering and slaughtering" (*Acuerdo de Paz de la Habana*, 2016, p. 8). All these, serve the economic and political interests of drug traffickers, landowners, businessmen, or warlords and various groups that obtained revenue from a war that should end if the desire is to build a "stable and lasting peace", as the Agreement declares, and provides the solution to the illicit drugs issue, that is, a comprehensive approach to illicit crop cultivation, drug dealing, and drug abuse topics.

A key point to be considered on this agreement is the creation of the *Comisión para el Esclarecimiento de la Verdad, la Convivencia y la No Repetición* [Commission for the Clarification of Truth, Coexistence, and Non-repetition], which was temporarily responsible for contributing to better understand "the truth of what had happened and make violations and offenses public and providing a full explanation to the community about how complex the conflict is. It also promoted the identification of the victims and accountability of those who took part directly or indirectly in the armed conflict" (*Acuerdo de Paz de la Habana*, 2016, p. 129). This requirement was fulfilled by a final report titled *Hay futuro si hay verdad* [There Is Future If There Is Truth].

Its importance lies in unveiling not only the actual perpetrators of the victimization events but also the brains behind it, thus exposing the identity and interests of many participants in the conflict whose blame for crimes and offenses, by action or inaction, was forgotten with impunity. Likewise, the community should assume part of the responsibility because, in such a long-term con-

flict, the borders of legality, illegality, justice, and crime are traversed. This generated a relationship interweaving multiple layers of time and space, allowing the execution of violent actions that ended people's lives and caused property dispossession, forced disappearances, and kidnapping. As the Agreement states, it all resulted in "unparalleled suffering and damage to our people throughout history" (*Acuerdo de Paz de la Habana*, 2016, p. 114) in the context of the armed conflict.

When Iván Duque came into office (2018–2022), the lack of interest and willingness from the state to fill in the blanks left by the demobilized FARC ex-combatants was evident. Duque showed two different sides: externally, he showed himself as a strong advocate for the peace process. However, within the country, he signaled a change from what had been established using the *Paz con Legalidad* [Legal Peace] message, which was a designation that was different from the one stated in the Agreement. From the beginning of his administration, he expressed serious doubts about the *Justicia Especial para la Paz* [Special Justice for Peace], a transitional justice mechanism created to legally deal with guerrillas, soldiers, and citizens that participated directly in the war. Throughout his administration, he disregarded and hid the labor of national and international bodies that worked toward ending the conflict. He even failed to attend the presentation of the Truth Commission's final report on June 28, 2022 (Comisión de la Verdad, 2022).

Gustavo Petro Urrego, an economist and politician who militated in the M19 when he was young, became president of the republic on August 7, 2022. He proposed the development of a national dialog called *Paz Total* [Total Peace], aiming to end the armed conflict once and for all and overcome the structural elements that had supported it. The proposal optimally includes the implementation of the Peace Agreement with FARC-EPs and political negotiations with the ELN guerrilla, other unlawful, armed groups, and all social sectors to achieve a nationwide agreement that sets the stage for building a complete and lasting peace. Hope is alive that this understanding will spread across all social sectors, including those that had underpinned their political and economic power in the war. Finally, "peace should be an integral set of long-term actions, rather than strategies guided by the heat of the moment" (Cabrera-Suárez, 2016).

CONCLUSIONS. The history of Colombia as a nation-state has been marked by internal armed conflict from 1810 until today, leading different governments to make political deals in the interest of peace. From the mid-20th century until today,

because of the agreement between liberals and conservatives created by the National Front, eight¹ peace treaties have been signed by the Colombian state and insurgents, paramilitary groups, and urban militia. Most of these commitments contained political, economic, and social change initiatives pretending to overcome structural causes related to social inequity and expansion of democracy by ensuring engagement for leftist parties and other political groups different from bipartisanship.

Despite the national peacemaking efforts and negotiation processes that could not be agreed upon, the purpose of ensuring permanent peace has been hard to achieve, partly because the structural reforms settled were not fully developed if ever implemented. Socioeconomic inequalities, exclusion and injustice are factors that generate deep resentment in a population that supports the lack of basic attention by the State and in which it maintains a neoliberal model that increasingly deepens the differences between the population.

In the Colombian armed conflict, in addition to political, social and economic violence, another

series of factors converge that must be taken into account in the implementation of solutions to achieve a lasting peace. A retrospective look at the development of the conflict is unavoidable to analyze the historical context and face the future.

In Article 22 of Colombia's present Constitution, peace is considered a mandatory, essential right – as the ultimate legal foundation of every political negotiation process in search of achieving peace. From this perspective, stopping the war is a pressing need. Not only will it help heal the emotional scars of victims and ex-combatants, but also remove the smokescreen that the armed conflict has transformed into for years. Even worse problems such as social injustice, drug trafficking, and political and administrative corruption have been hiding behind armed conflict, contributing to the moral and material impoverishment of Colombian society. Therefore, stopping armed conflict is necessary for building peace that exceeds the power of rifles, supported by social justice and debate for dealing with conflicts.

REFERENCES

1. Acuerdo de Paz de la Habana. (2016). *Acuerdo Final entre el Estado Colombiano y las FARC-EP para la terminación del conflicto y la construcción de una paz estable y duradera*. https://www.cancilleria.gov.co/sites/default/files/Fotos2016/12.11_1.2016nuevoacuerdofinal.pdf.
2. Archila, M. (1997). El Frente Nacional: una historia de enemistad social. *Anuario Colombiano de Historia Social y de la Cultura*, 24, 191–215.
3. Betancourt, D. (1990). Las cuadrillas bandoleras del norte del valle, en la violencia de los años cincuenta. *Revista Historia Crítica*, 4, 57–68.
4. Cabrera Suárez, L. (2016). La paz: mucho más que el final de la guerra. *DIXI*, 18(23). <https://doi.org/10.16925/di.v18i23.1289>.
5. Centro Nacional de Memoria Histórica. (2016). *Desmovilización y reintegración paramilitar. Panorama pos acuerdos con las AUC*. <https://www.centrodememoriahistorica.gov.co/descargas/informes2015/desmovilizacionDesarmeReintegracion/desmovilizacion-y-reintegracion-paramilitar.pdf>.
6. Comisión de la Verdad. (2022). *Comisión para el esclarecimiento de la verdad, la convivencia y la no repetición. No matarás. Relato histórico del Conflicto Armado en Colombia*. https://www.comisiondelaverdad.co/sites/default/files/descargables/2022-08/CEV_NARRATIVA%20HISTORICA_DIGITAL_2022.pdf.
7. Comisión Histórica del Conflicto y sus Víctimas. (2015). *Contribución al entendimiento del conflicto armado en Colombia*. https://www.humanas.unal.edu.co/observapazyconflicto/files/5714/6911/9376/Version_final_informes_CHCV.pdf.
8. El Espectador. (2016). *El nuevo nombre de las bandas criminales*. <http://www.elespectador.com/opinion/editorial/el-nuevo-nombre-de-bandas-criminales-articulo-631114>.
9. El Tiempo. (2010). *Turbay dicta polémico Estatuto de seguridad*. <http://www.eltiempo.com/archivo/documento/MAM-4169210>.
10. Instituto de Estudios para el Desarrollo y la Paz. (2013). *Proceso de paz con las Autodefensas Unidas de Colombia – AUC*. http://www.indepaz.org.co/wp-content/uploads/2013/04/Proceso_de_paz_con_las_Autodefensas.pdf.
11. Instituto de Estudios para el Desarrollo y la Paz. (2022). *Consolidado agresiones desde la firma de los Acuerdos de paz hasta el 2022*. http://www.indepaz.org.co/wp-content/uploads/2013/04/Proceso_de_paz_con_las_Autodefensas.pdf.
12. La Opinión. (2016). *Colombia, el segundo país más desigual de América Latina*. <https://www.laopinion.com.co/economia/colombia-el-segundo-pais-mas-desigual-de-america-latina>.

¹ Different views have been expressed regarding this number. Some authors confirm the existence of seven to eleven peace processes, but the aim of specifically talking of eight is to refer to the processes that have come to an end, materialized in documents written as political accords or agreements. Their content serves to find proposals to overcome what is considered to be the structural causes of armed conflict.

13. Naciones Unidas. (1990). *Acuerdo Político entre el gobierno nacional, los partidos políticos, el M-19, y la iglesia católica en calidad de tutora moral y espiritual del proceso*. https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/CO_900309_Acuerdo%20Pol%C3%ADtico%20Entre%20El%20Gobierno%20Nacional%20los%20Partidos%20Pol%C3%ADticos%20y%20El%20M-19.pdf.

14. Nullvalue. (1994). *Desmovilizados más de cuatro mil guerrilleros*. <https://www.eltiempo.com/archivo/documento/MAM-167727>.

15. Pacto de Sitges. (1957). *Declaración de Sitges*. <https://sites.google.com/site/aprendiendosociales2018/home/fff/pacto-de-sitges>.

16. Valencia, A. (2010). *El Juicio político a Rojas Pinilla en el Congreso de la República (1958–1959) y la conspiración contra el Frente Nacional*. <https://bibliotecadigital.univalle.edu.co/xmlui/bitstream/handle/10893/584/Rojas%20Pinilla.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

17. Vargas, A. (2014). *Conversaciones con el ELN: La quinta será la vencida?* <http://www.razonpublica.com/index.php/conflicto-drogas-y-paz-temas-30/7690-conversaciones-con-el-eln-%C2%BFla-quinta-ser%C3%A1-la-vencida.html>.

Received the editorial office: 4 November 2022

Accepted for publication: 10 December 2022

СИРЛИ УРИБЕ ОЧОА,

магістр історії,

Кооперативний університет Колумбії,

Школа права;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5894-3795>,

e-mail: Cirly.uribeo@campusucc.edu.co;

БЕАТРИС ПУЯНА МЕХИЯ,

магістр образования,

Кооперативний університет Колумбії,

Школа права;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4788-6817>,

e-mail: beatriz.puyana@campusucc.edu.co

ВООРУЖЕННЫЙ КОНФЛИКТ И МИРОТВОРЧЕСТВО В КОЛУМБИИ

В исследовании проанализированы процессы, которые способствовали конфигурации внутреннего вооруженного конфликта в Колумбии, и мирные предложения, продвигаемые национальным правительством за последние сорок лет. Исследованы причины и последствия вооруженного конфликта, а также последствия развития культуры мира для колумбийского народа. Это было достигнуто путем обзора теоретических, контекстуальных и исторических первичных и вторичных источников, касающихся этих двух тематических осей. В заключении изложены предложения, которые должны быть осуществлены в рамках двусторонних соглашений для завершения вооруженного конфликта и достижения справедливого и длительного мира.

Ключевые слова: *внутренний вооруженный конфликт, политические переговоры, мирное соглашение, постконфликт, тотальный мир.*

СИРЛИ УРИБЕ ОЧОА,

магістр історії,

Кооперативний університет Колумбії,

Школа права;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5894-3795>,

e-mail: Cirly.uribeo@campusucc.edu.co;

БЕАТРИС ПУЯНА МЕХИЯ,

магістр освіти,

Кооперативний університет Колумбії,

Школа права

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4788-6817>,

e-mail: beatriz.puyana@campusucc.edu.co

ЗБРОЙНИЙ КОНФЛІКТ І МИРОТВОРЧИСТЬ У КОЛУМБІЇ

У дослідженні проаналізовано процеси та динаміку, які сприяли формуванню конфігурації внутрішнього збройного конфлікту в Колумбії, а також мирні пропозиції, які

просувалися національним урядом протягом останніх сорока років, щоб зрозуміти не лише виміри збройного конфлікту з точки зору причин та наслідків, але й наслідки розбудови культури миру для колумбійського народу. Зусилля уряду, спрямовані на припинення внутрішньої війни, виявилися недостатніми для того, щоб закінчити конфлікт, в якому збігаються численні фактори, що породжують насильство. Пошуки тривалого миру ускладнюються появою нових незаконних угруповань, які прагнуть зайняти місця, залишені тими, хто скористався домовленостями. Ці нові дійові особи мотивовані в деяких випадках наркоторгівлею та бажанням легких грошей, що призводить до вбивств громадських лідерів, порушення прав людини цивільного населення та відбирання земельних ділянок. Наведено досягнуто шляхом огляду теоретичних, контекстуальних та історичних первинних і вторинних джерел, що стосуються цих двох тематичних осей. Досліджено запропоновану конфігурацію мирних процесів із середини ХХ ст. і до сьогодні, коли уряд лівої ідеології прийшов до влади шляхом демократії та запропонував побудову «тотального миру». Національний діалог з усіма суспільними секторами щодо постконфліктного періоду та побудови миру має важливе значення, його не можна відкладати, якщо колумбійське суспільство хоче відірватися від дискурсу та уявлень війни та зосередитися на аналізі можливостей досягнення тривалого миру, культури миру як реальності.

Ключові слова: внутрішній збройний конфлікт, політичні переговори, мирна угода, постконфлікт, тотальний мир.

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Ochoa C. U., Mejía B. P. The armed conflict and peacebuilding in Colombia. *Law and Safety*. 2022. No. 4 (87). Pp. 59–68. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.05>.

Citation (APA): Ochoa, C. U., & Mejía, B. P. (2022). The armed conflict and peacebuilding in Colombia. *Law and Safety*, 4(87), 59–68. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.05>.

НАТАЛІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА ФІЛІПСЬКА,*кандидат юридичних наук,**Харківський національний університет внутрішніх справ,**кафедра конституційного і міжнародного права;* <https://orcid.org/0000-0002-9558-9422>,*e-mail: totuchana@yahoo.com***РОЛЬ НЕДЕРЖАВНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ У ЗАХИСТІ ПРАВ ОСІБ
З ОБМЕЖЕНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВІЙНИ**

Досліджено питання діяльності в умовах війни в Україні громадських організацій у сфері захисту прав людей з обмеженими можливостями. Констатовано погіршення ситуації з дотриманням прав цієї категорії осіб через воєнні дії, грубе порушення ворогом норм міжнародного гуманітарного права і, як наслідок, прав вразливих категорій населення. У цьому контексті визначено значне підвищення ролі й ефективності діяльності інститутів громадянського суспільства, зокрема недержавних громадських об'єднань. Проведене опитування з метою визначення думки та суб'єктивної оцінки отриманих соціальних послуг дозволило констатувати зниження продуктивності роботи державних органів соціального захисту населення порівняно з недержавними громадськими об'єднаннями. Зроблено висновок щодо необхідності посилення співпраці між цими надавачами соціальних послуг. Рекомендовано розширити участь у процесі прийняття управлінських рішень представників таких громадських організацій.

Ключові слова: *права людини, особа з обмеженими можливостями, громадська організація, державні органи соціального захисту населення, ментальна інвалідність, міжнародні стандарти у сфері прав осіб з інвалідністю, Конвенція про права осіб з інвалідністю, збройний конфлікт, соціальні послуги.*

Оригінальна стаття

ВСТУП. Стан дотримання прав людини в умовах збройних конфліктів є показником багатьох глобальних процесів, серед яких дієздатність національної системи захисту прав людини як у цілому, так і з фокусом на окремі категорії осіб, які цього захисту особливо потребують, наприклад осіб з обмеженими можливостями. Низка доволі потужних інструментів сформована та функціонує саме задля цієї мети: міжнародні організації, державні органи, недержавні об'єднання як елементи громадянського суспільства. Вони створюються, щоб захищати та забезпечувати максимально можливу реалізацію прав і свобод людини та громадянина.

Розв'язана 24 лютого 2024 р. сусідньою ядерною державою повномасштабна збройна агресія проти України стала своєрідним «тестувальником» ефективності діяльності, зокрема національної системи державних органів, їх спроможності захистити та забезпечити права людини та громадянина у державі в екстремальних умовах воєнного часу.

Консолідація суспільства, яку ми спостерігаємо в державі, що потерпає від загарбницької війни, є показником високого рівня свідомості та самоідентифікації суспільства як розвиненого і демократичного. Оперативна реакція громадянського суспільства на ви-

клики, зокрема пов'язані зі зниженням ефективності роботи певних державних інституцій, дозволила уникнути або зменшити негативні наслідки цього. Створення нових та значне підвищення активності існуючих недержавних громадських об'єднань в Україні з 24 лютого 2022 р. є яскравим прикладом «включення» інститутів громадянського суспільства у спільну діяльність заради перемоги над державою-окупантом.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. *Метою* дослідження є визначення ролі та місця громадських об'єднань у процесі реалізації та захисту прав осіб з обмеженими можливостями, зокрема осіб, які мають ментальну інвалідність (стійкі психоінтелектуальні вади), у воєнний період, а також формулювання рекомендацій щодо покращення стану дотримання прав і свобод цієї категорії осіб.

Для досягнення поставленої мети було виконано такі *завдання*: проведено аналіз міжнародного та національного законодавства; окреслено основні проблеми осіб з обмеженими можливостями, які загострилися під час війни; проаналізовано наукові позиції вітчизняних та іноземних учених щодо діяльності недержавних громадських об'єднань (далі – НГО), а також щодо деяких питань дотримання прав цієї категорії осіб; проведено опитування

з метою визначення ефективності роботи державних органів соціального захисту та НГО, проаналізовано його результати; зроблено висновки та надано рекомендації щодо вдосконалення соціальної політики держави та стану реалізації прав і свобод осіб з обмеженими можливостями, зокрема з ментальними порушеннями.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Засадою функціонування сучасної демократичної правової держави є належна реалізація й ефективний захист прав людини. Питання функціонування та ролі такої важливої складової громадянського суспільства, як недержавні громадські об'єднання, викликають інтерес фахівців з різних сфер науки вже багато років. Хоча особливої актуальності та важливості ці питання набули саме в умовах боротьби України за незалежність, територіальну цілісність і державність взагалі.

Фахівці різних галузей науки досліджували різні питання, пов'язані з діяльністю недержавних громадських організацій та об'єднань та їх впливом на суспільство і державу. Так, серед українських дослідників можна відмітити таких, як: О. Шуміло, Н. Кравчук, які вивчали роль НГО у становленні правозахисного руху; М. Бунник, Г. Дзяна, І. Дробот, М. Токар, П. Петровський, які аналізували діяльність громадських організацій національних меншин в Україні; О. Наливайко, І. Грицай, які вивчали адміністративно-правові аспекти діяльності НГО в Україні; Ю. Горемікіна, яка розглядала роль громадських об'єднань у реалізації соціальної функції держави; А. Галай, який досліджував недержавні організації юридичного спрямування; М. Алмаші, який досліджував діяльність недержавних громадських об'єднань у сфері захисту прав людини; О. Кравченко, який розглядав діяльність саме громадських організацій у сфері надання послуг особам з інвалідністю. Питання ролі міжнародних організацій у дотриманні прав людини в Україні взагалі досліджував А. В. Войціховський, фокусуючись на ролі міжнародних міжурядових організацій. Отже, часто діяльність саме цього інституту громадянського суспільства стає предметом дослідження науковців.

Водночас сфера діяльності недержавних громадських організацій, пов'язана із забезпеченням прав і свобод людей з обмеженими можливостями¹, на наш погляд, потребує до-

даткової уваги та дослідження, зважаючи на обставини, що виникли в умовах повномасштабної війни, розв'язаної російською федерацією проти України. Ця негативна подія висвітила нові виклики щодо забезпечення прав, свобод та інтересів вразливих категорій осіб, зокрема людей з інвалідністю. Твердження щодо значного зростання ролі НГО зумовлено суттєвим посиленням ролі інститутів громадянського суспільства під час війни, їх впливу на життя суспільства, на державну політику взагалі та можливість реалізації своїх прав окремими категоріями громадян, які потребують особливої уваги і турботи навіть у мирний час.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Наше дослідження було виконано з використанням низки загальнонаукових та спеціальних методів, що дозволило провести глибокий аналіз проблеми, сформулювати висновки та рекомендації. Перш за все, було використано *емпіричний метод* наукового пізнання. Його застосування обумовлене можливістю безпосереднього динамічного спостереження певних процесів і подій, що відбуваються у сфері діяльності як державних органів соціального захисту населення, так і недержавних громадських об'єднань. Вивчення проблематики з використанням цього методу дозволило виявити питання, які порушуються та розглядаються у дослідженні та мають цілком реальний і фактичний, а не теоретичний та уявний характер. Раціональна складова під час використання емпіричного методу мала підпорядковане значення.

Соціологічний метод застосовувався для отримання інформації від респондентів шляхом проведення соціологічного дослідження думки осіб, які мають ментальну інвалідність, або їх представників. Він полягав у створенні опитувальника (із використанням сервісу Google-форма), який за допомогою представників громадських організацій України був розповсюджений серед зазначених осіб. Узагальнення та аналіз результатів були проведені з використанням методів *порівняння* (чисельні порівняння інформації, що стосувалася діяльності громадських об'єднань та органів соціального захисту населення до та під час повномасштабної війни в Україні), *синтезу та аналізу* як процесів дослідження окремих складових та їх поєднань. Ці методи також застосовувалися для дослідження норм міжнародного

¹ Ми використовуємо саме термін «особи з обмеженими можливостями», тому що він охоплює більш широке коло осіб, які мають стійкі

порушення здоров'я, ніж термін «особи з інвалідністю», що охоплює осіб, які мають підтверджений медичним висновком статус.

і національного законодавства та їх застосування (або незастосування, тобто недотримання) в певній ситуації.

Для висновків щодо отриманих результатів опитування використано метод *індукції* з викладенням власних умовиводів. Цей же метод використано для узагальнення власних емпіричних даних.

При опрацюванні наукових досліджень іноземних науковців, які досліджували проблеми осіб з обмеженими можливостями, зокрема через ментальні вади, використовувався метод *моделювання*. Описані ними ситуації та випадки, а також зроблені на підставі їх аналізу висновки екстраполювалися на ситуацію в Україні.

Метод *аналогії* використовувався під час дослідження подібних ситуацій ученими. Це, наприклад, дослідження діяльності громадських правозахисних організацій із захисту прав людини і проведення аналогій з діяльністю громадських організацій у сфері захисту прав осіб з обмеженими можливостями; дослідження ризиків і тенденцій безпритульності серед осіб із ментальними вадами американськими дослідниками та проведення аналогій та висловлення *гіпотез* щодо можливих українських реалій.

Формулювання висновків і рекомендацій було виконано за допомогою методу *абстрагування* та *гіпотетичного* методу. Абстрагування дозволило уявно відвернути увагу від несуттєвих властивостей тих чи інших суспільних або державних явищ, що нас цікавлять, задля створення гіпотетичної картини можливої кращої реальності.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Серед категорій громадян, які є вразливими, на наш погляд, найбільш потребують уваги суспільства та держави особи з обмеженими можливостями, які тією чи іншою мірою залежні від сторонньої допомоги. Хотілося б наголосити на особливому ставленні світової спільноти саме до цієї категорії осіб, які мають стійкі порушення фізичного, ментального здоров'я або комплексні порушення. Саме цю категорію населення ми взяли у фокус дослідження, тому що, на наш погляд, вона є найбільш вразливою у ситуації війни. Наше дослідження присвячене тій підкатегорії осіб з обмеженими можливостями, які мають ментальні (психоінтелектуальні) або комплексні (поєднання фізичних та ментальних вад) порушення здоров'я.

Як стверджують британські науковці у статті «Intellectual Disability and War – Issues for Consideration», інтелектуальна (ментальна)

недостатність визначається (ВООЗ: МКБ-10) як стан значно нижчого рівня когнітивного функціонування в поєднанні з обмеженням в адаптивній поведінці (Grove, Grove, Myerscough, 2008, р. 86). Така модель дефіциту неминуче змушує нас розглядати людей з ID¹ як жертв.

Розглядаючи ситуацію з дотриманням і забезпеченням основних прав зазначеної категорії осіб в умовах воєнного стану, збільшення (порівняно із 2014 р.) тимчасово окупованих російськими загарбниками територій, варто звернутися до норм міжнародного законодавства. Спираючись на положення міжнародного гуманітарного права, слід насамперед звернутися до норм Конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. (Женевської конвенції)². Конвенція визначає міжнародно-правовий статус цивільного населення, яке може опинитися під тимчасовою владою держави-окупанта, і передбачає, що військово-політичне керівництво держав повинно неухильно дотримуватися положень цього міжнародного договору. Не оминає увагою документ і осіб з інвалідністю, визначаючи їх особливий захист з боку сторін конфлікту (статті 16, 17, 18, 21).

Один із найпотужніших міжнародних документів у сфері захисту прав цієї категорії осіб – Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю 2006 р. – вимагає від держав-учасниць забезпечити інклюзію таких людей при виконанні своїх зобов'язань, передбачених міжнародним гуманітарним правом та міжнародним правом. Цей міжнародний договір ратифікований обома сторонами конфлікту (рф та Україною), тому є всі підстави вимагати від них виконання всіх можливих заходів для забезпечення захисту і безпеки таких осіб. Насамперед йдеться про ризики, викликані збройною агресією російської федерації.

Преамбула і ст. 11 зазначеної вище Конвенції визначають дії держав-учасниць щодо цієї категорії осіб під час збройних конфліктів. Беручи до уваги, що стан миру та безпеки, заснований на повній повазі до цілей і принципів, викладених у Статуті ООН, та дотриманні договорів у сфері прав людини, є обов'язковою умовою для повного захисту людей з

¹ ID – Intellectual disability, інтелектуальна (ментальна) інвалідність (*авт.*).

² Конвенція про захист цивільного населення під час війни : від 12.08.1949 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154 (дата звернення: 07.11.2022).

інвалідністю, зокрема під час збройних конфліктів та іноземної окупації (Преамбула Конвенції). Цю ж тезу підтверджує і ст. 11 документа, де йдеться, що держави-учасниці вживають відповідно до своїх зобов'язань міжнародного права, враховуючи міжнародне гуманітарне право та міжнародне право прав людини, всі необхідні заходи для забезпечення захисту і безпеки осіб з інвалідністю в ситуаціях ризику, враховуючи збройні конфлікти, надзвичайні ситуації та стихійні лиха¹.

Цинічне ігнорування російською федерацією не лише зазначених вище, а й інших положень міжнародного гуманітарного права, Конвенції про права осіб з інвалідністю вкрай несприятливо впливає на стан цивільного населення в цілому та людей з обмеженими можливостями зокрема, що констатується міжнародними організаціями. У квітні 2022 р. Комітет із прав осіб з інвалідністю в Женеві засудив агресію російської федерації, яка продовжується, незважаючи на чисельні заклики припинити бойові дії на території іншої держави. Було зазначено, що цей напад поставив під загрозу життя понад 2,7 млн людей з інвалідністю в Україні².

В Україні, як і у всьому світі, спостерігається невинна тенденція збільшення кількості людей із вадами здоров'я. Для повноти інформації щодо загальної кількості осіб з інвалідністю³ наведемо статистичні дані станом на початок 2021 р.: в Україні за 2020 р. кількість осіб з інвалідністю зросла до 2,703 млн, зокрема з I групою інвалідності – до 222,3 тис., із II групою інвалідності – до 900,8 тис., із III групою інвалідності – до 1416,0 тис. (Процик, Кара, 2021, с. 240–241). Комітет називав таку ж кількість, однак ми вважаємо, що з початком

повномасштабного вторгнення вона значно збільшилася. Крім того, статистика не охоплює тих осіб, які фактично мають стійкі порушення здоров'я, що впливають на якість їх життя, але з якихось причин не оформили це.

Зазначений вище Комітет стурбований тим, що невідома доля багатьох людей, які мають інвалідність. Їм надходять повідомлення про те, що багато таких людей, у тому числі дітей, не можуть лишити свої домівки, інтернати і притулки або лишилися покинутими там без доступу до життєво необхідних ліків, кисню, продуктів харчування, медичної та соціальної допомоги й інших базових послуг. Цілком справедливо зазначено, що люди цієї категорії мають або досить обмежений доступ, або не мають його взагалі до інформації щодо надзвичайної ситуації, укриття та безпечних місць. Через масові евакуації і тимчасові переміщення населення з найбільш небезпечних населених пунктів значна кількість людей зі стійкими вадами здоров'я втратили зв'язки з тими, хто їм допомагав⁴.

Додамо, що, крім неможливості лишити свої домівки, є ризик і, втративши їх, стати безпритульними. До того ж відсутність необхідного догляду та супроводу, які значно складніше забезпечити під час активних бойових дій (або неможливо на тимчасово окупованих населених пунктах), для тих осіб, що його потребують, може призвести і до значного збільшення рівня безпритульності серед осіб із ментальною інвалідністю, розладами психоінтелектуального характеру. Саме надання необхідного соціального, медичного супроводу та допомоги, на думку американських дослідників, може вплинути на зменшення рівня безпритульних осіб із ментальною інвалідністю (Montgomery, Metraux, Culhane, 2013, р. 59).

Також проблему значної кількості безпритульних із розладами ментального здоров'я досліджують і британські науковці, які стверджують, що непропорційно велика кількість дорослих людей із порушеннями психіки (зокрема, аутистів) залишаються бездомними (Stone, 2022). Цікаво, що у багатьох описаних випадках люди, які у дорослому віці стали безпритульними, зазнавали того чи іншого стресу в дитинстві. Проводячи паралелі із

¹ Конвенція о правах инвалидов : от 13.12.2006 // Организация Объединенных Наций : офиц. сайт. URL: <https://www.ohchr.org/ru/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-persons-disabilities> (дата звернення: 07.11.2022).

² Ukraine: 2.7 million people with disabilities at risk, UN committee warns // United Nations : офиц. сайт. 14.04.2022. URL: <https://www.ohchr.org/en/statements/2022/04/ukraine-27-million-people-disabilities-risk-un-committee-warns> (дата звернення: 07.11.2022).

³ Категорія «особи з інвалідністю» (особи, які мають спеціальний статус) є дещо вужчою порівняно з категорією «особи з обмеженими можливостями (особи, які фактично мають стійке порушення здоров'я, не отримавши офіційного статусу).

⁴ Ukraine: 2.7 million people with disabilities at risk, UN committee warns // United Nations : офиц. сайт. 14.04.2022. URL: <https://www.ohchr.org/en/statements/2022/04/ukraine-27-million-people-disabilities-risk-un-committee-warns> (дата звернення: 07.11.2022).

ситуацією в Україні, можна припустити, що в майбутньому події, пов'язані з повномасштабним вторгненням в Україну та воєнними діями, негативно вплинуть на свідомість і життя людей, які мають психоінтелектуальні вади. На нашу думку, така вірогідність збільшиться, якщо державні або недержавні інституції в нашій державі не будуть надавати необхідну підтримку таким особам та їх родинам.

На необхідності супроводу та формальної допомоги родинам, де є особи з обмеженими можливостями, зокрема ментальними, наголошують і австралійські науковці (Collings, Grace, Llewellyn, 2017, р. 499). Вони роблять висновок, що така допомога має надаватися або волонтерами, або працівниками, робота яких оплачується.

Безперечно, в ситуації, що склалася в Україні, населення чекає допомоги насамперед від держави в особі її органів. Як справедливо зазначають дослідники Ю. В. Горемікіна, Т. М. Калашникова (2019, с. 158), реалізація соціальної відповідальності на кожному рівні державного управління має свою специфіку, при цьому якщо на вищих щаблях влади вона переважно сприймається громадянами як певний абстрактний обов'язок держави, то на нижчих рівнях вона набуває рис очікування громадськості конкретних кроків або дій від органів влади та державних службовців у конкретних ситуаціях, що склалися.

Цілком передбачувано, що у місцевостях, які знаходяться в зонах проведення бойових дій, біля лінії зіткнення або поблизу неї, державні органи, до компетенції яких входить надання допомоги соціально вразливим верствам населення, для забезпечення безпеки персоналу працюють здебільшого дистанційно та не в змозі надавати необхідну допомогу. Така форма роботи унеможлиблює надання допомоги у вигляді соціальних послуг у натуральному вигляді (догляд, ліки, реабілітація, соціально-побутова допомога тощо) тим, хто її потребує.

Зазначимо, що значну кількість соціальних питань щодо забезпечення евакуації населення, доставки їм необхідних ліків, питної води, продуктів харчування та інших необхідних товарів фактично взяли на себе існуючі або створені після 24 лютого 2022 р. недержавні об'єднання громадян, волонтерські організації, окремі ініціативні індивіди як представники громадянського суспільства. Зокрема, це організації та об'єднання, метою створення та діяльності яких є сприяння реалізації прав людей з обмеженими можливостями.

Акцентуючи особливу увагу на особах з обмеженими можливостями, слід зазначити, що ця категорія є дуже неоднорідною, поширюється як на осіб, які мають стійкі порушення здоров'я без порушення мобільності та/або психоінтелектуального розвитку, так і на осіб, які мають складні розлади здоров'я та потребують постійного соціального та/або медичного супроводу. Це тягне за собою дуже різний обсяг можливостей кожної конкретної особи у сфері реалізації власних прав, свобод, інтересів, забезпечення потреб тощо. Особи, які мають порушення фізичного здоров'я, щонайменше можуть розуміти й усвідомлювати як власні потреби, так і небезпеку, пов'язану зі збройним конфліктом. Водночас люди з порушеннями ментального здоров'я або комплексними порушеннями значно більше залежать від сторонніх людей і часто не можуть, наприклад, розуміти, усвідомити небезпеку та скорегувати свої дії для збереження власного життя. Така неоднорідність цієї групи осіб, яку визнає і Конвенція про права осіб з інвалідністю у п. «і» Преамбули, спричиняє появу різних кількісних та якісних потреб у медичних та соціальних послугах, які зобов'язалася надавати таким людям держава через органи соціального захисту населення.

Як ми зазначали вище, в умовах воєнного стану в деяких регіонах виконання завдань державними органами соціального захисту населення або неможливе, або ускладнене. Проте потреба у послугах цієї служби залишається та навіть збільшується. Про потенційну небезпеку перекладання своїх обов'язків з боку держави на недержавні інституції різного рівня, зокрема міжнародного та громадського характеру, вказував І. О. Турянський (2019, с. 29) як член Науково-консультативної ради Конституційного суду України. Це означає, що така тенденція не є новою для України та стала представляти науковий інтерес ще декілька років тому, в мирний час. Водночас у період повномасштабної війни така тенденція стала об'єктивно вимушеною мірою для держави й обумовлена забезпеченням безпеки працівників державних органів.

Зараз ми також спостерігаємо тенденцію до збільшення обсягу соціальних послуг, які надають недержавні об'єднання, зокрема із залученням іноземних організацій. М. Алмаші (2015, с. 98) наголошував на важливості діяльності НГО у сфері захисту прав людини, зазначаючи, що це є цілісною системою, яка складається з інституційної та нормативної складових, які мають внутрішньодержавний і міжнародний рівень. У цій системі важливою

інституцією є неурядові правозахисні організації, які здійснюють свою діяльність на місцевому, регіональному, національному або міжнародному рівнях. Ю. Горемікіна (2009, с. 164), вказуючи на кращий матеріальний стан та оснащення НГО, зазначає, що, аналізуючи особливості фінансового стану недержавних організацій в Україні, слід звернути увагу на те, що їх становлення великою мірою відбувалося завдяки участі міжнародних донорів, а матеріальне оснащення є запорукою ефективної діяльності саме для людей з обмеженими можливостями, тому що має і засоби реабілітації, і залучення фахівців, і можливість надання допомоги тощо.

Аналогічні висновки зробив А. Базиленко (2010, с. 56), стверджуючи, що діяльність громадських організацій є найефективнішим шляхом реалізації прав, свобод та ініціатив людей з обмеженими можливостями. Він вважає, що саме за допомогою об'єднань громадян людина може реалізувати значну частину своїх прав, захистити свої інтереси, що підвищує соціальну роль зазначених об'єднань. Громадські організації осіб з інвалідністю намагаються надавати ті послуги, за які раніше несла відповідальність держава.

Нами за підтримки Всеукраїнської громадської організації «Коаліція захисту прав інвалідів та осіб з інтелектуальною недостатністю» протягом жовтня-листопада 2022 р. проводилося вивчення думки окремих отримувачів соціальних послуг (осіб з обмеженими можливостями, їх представників, представни-

ків самих громадських організацій) шляхом анкетування. Метою дослідження було вивчення думки респондентів щодо ефективності роботи державних органів соціального захисту населення та недержавних громадських організацій, діяльність яких пов'язана із захистом інтересів осіб з ментальними порушеннями, саме в період з кінця лютого 2022 р. по теперішній час. Свою оцінку ефективності визначали безпосередньо отримувачі соціальних послуг (їх представники).

Незважаючи на те, що кількість осіб зі статусом «особа з інвалідністю» постійно зростає, нами фокус взятий на одну із найуразливіших категорій – осіб із психоінтелектуальними (ментальними) та комплексними порушеннями здоров'я. За інформацією ВГО, в Україні на обліку перебувають 229 663 особи з інтелектуальними порушеннями, з них 96 127 осіб мають статус осіб з інвалідністю¹.

В опитуванні взяли участь 228 осіб, які є громадянами України, отримувачами соціальних послуг, мають або ментальну інвалідність (23 особи або 10,1 %), або є представниками таких осіб (202 особи або 88,6 %), або є представниками недержавних громадських об'єднань, що працюють із такою категорією осіб (3 особи або 1,3 %).

З'ясування періодичності звернень респондентів до державних органів соціального захисту населення та до недержавних громадських організацій до 24 лютого 2022 р. дозволило отримати результати, наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

№ з/п	Періодичність звернень	До державних органів	До НГО
1	Раз на рік	24,6 % (56 осіб)	10,5 % (24 особи)
2	Раз на півроку	29,6 % (67 осіб)	14 % (32 особи)
3	Раз на декілька років	12,7 % (23 особи)	4,8 % (11 осіб)
4	Щоквартально	13,6 % (31 особа)	8,3 % (19 осіб)
5	Щомісяця	6,6 % (15 осіб)	26,3 % (60 осіб)
6	Не зверталися (не було потреби)	8,3 % (19 осіб)	21,9 % (50 осіб)
7	Не зверталися (це безперспективно)	4,8 % (11 осіб)	14 % (32 особи)

¹ Всеукраїнська громадська організація «Коаліція захисту прав осіб з інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень» // Marketplace : сайт. URL: <https://cd-platform.org/community/949-vseukrainska-hromadska-orhanizatsiia-koalitsiia-zakhystu-prav-invalidiv-ta-osib-z-intelektualnoiu-nedostatnistiu/profile> (дата звернення: 07.11.2022).

Із початком війни графік звернень до державних органів соціального захисту і не-

державних громадських об'єднань виглядає таким чином (табл. 2).

Таблиця 2

№ з/п	Показник змін періодичності звернень	До державних органів	До НГО
1	Не змінилася	49,1 % (112 осіб)	33,3 % (76 осіб)
2	Так, частіше	14,9 % (34 особи)	31,7 % (71 особа)
3	Так, рідше	26,3 % (60 осіб)	12,3 % (28 осіб)
4	Як не зверталися, так і не звертаємося	9,6 % (22 особи)	12,3 % (28 осіб)

Ще 11 % (25 осіб) зазначили, що постійно комунікують із громадськими організаціями. Зважаючи на те, що анкетування проводилося, зокрема, серед членів громадських організацій, які самі є представниками (батьками) людей з обмеженими можливостями з ментальними вадами, є підстава вважати, що вони і складають ці 11 % респондентів. При чому 67,5 % (154 особи) зазначили, що після почат-

ку війни працівники соціальних служб із ним не зв'язувалися для з'ясування потреб. На відміну від 54,8 % (125 осіб), з якими зв'язалися представники громадських об'єднань із цією ж метою

Суб'єктивна оцінка респондентами ефективності діяльності органів соціального захисту населення та недержавних громадських об'єднань наведена в таблиці 3.

Таблиця 3

Оцінка	Державних органів соціального захисту населення	Недержавних громадських об'єднань
1	20,6 % (47 осіб)	8,3 % (19 осіб)
2	5,3 % (12 осіб)	1,3 % (3 особи)
3	12,3 % (28 осіб)	3,9 % (9 осіб)
4	7,9 % (18 осіб)	3,9 % (9 осіб)
5	16,2 % (37 осіб)	9,2 % (21 особа)
6	5,3 % (12 осіб)	5,3 % (12 осіб)
7	8,3 % (19 осіб)	8,8 % (20 осіб)
8	10,5 % (24 особи)	11,4 % (26 осіб)
9	7,9 % (18 осіб)	18 % (41 особа)
10	5,7 % (13 осіб)	29,8 % (68 осіб)

Отже, 62,3 % респондентів оцінили роботу державних органів *нижче* середнього, водночас низьку оцінку роботі громадських організацій поставили 26,6 % опитаних. Безперечно, така оцінка свідчить про більшу результативність роботи саме недержавних об'єднань громадян. На нашу думку, це пов'язано з тим, що більшість громадських організацій цієї сфери діяльності, як ми зазначили вище, створюється особами, які або самі мають ту чи іншу форму інвалідності, або мають досвід спілкування із цією категорією осіб. Це є запорукою наявності особистої мотивації допомагати іншим людям, родинам, які мають схожі проблеми, використовуючи власний досвід.

Крім особистої вмотивованості організаторів та членів громадських організацій, на наше переконання, важливу роль у високій ефективності вирішення ними питань, що ви-

никають, відіграють і можливості, передбачені ст. 6 Закону України «Про громадські об'єднання»¹. Там, зокрема, визначається можливість здійснення співробітництва з іноземними неурядовими організаціями та міжнародними урядовими організаціями (Каштан, Кравченко, 2019, с. 26). Налагодження співпраці зі спорідненими неурядовими іноземними організаціями проходить значно швидше та результативніше, ніж на рівні міждержавних органів та інституцій. Крім того, безпосередній зв'язок із кінцевими бенефіціарами, розуміння їх потреб зсередини сьогодні у громадських організацій

¹ Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17> (дата звернення: 07.11.2022).

значно вищий, ніж у державних органів. Це демонструє, наприклад, вже згадувана нами ВГО «Коаліція захисту прав осіб з інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень», представники якої на початку повномасштабної війни через особисте спілкування та анкетування визначали потреби родин, які мають дітей та дорослих з ментальною інвалідністю, у медикаментах, засобах реабілітації, гігієні тощо. Результатом такої активності (з нашого власного досвіду) стали адресні доставки життєво важливих медикаментів та інших товарів, придбання яких було ускладнене або неможливе у зв'язку із небезпекою та/або логістичними проблемами у державі через дію воєнного стану. Медикаменти були зібрані та надіслані в Україну іноземними неурядовими організаціями.

Отже, зміні парадигми у політиці щодо прав людей з обмеженими можливостями сприяла не лише Конвенція про права осіб з інвалідністю, а й активізація діяльності громадських організацій, їх вплив на політику, законотворчість і суспільство. Як зазначає Є. Соболев (2017, с. 168), громадські організації покликані виконувати певну роль у реалізації соціальної програми держави щодо осіб з інвалідністю.

Хоча не можна недооцінювати значення і самого документа. Як зазначають канадські та ісландські дослідники, цитуючи Г. Куїна, справжня цінність Конвенції буде виявлена в тому, як уряд, правозахисні організації, служби та організації людей з обмеженими можливостями та для людей з обмеженими можливостями інтерналізують свої цінності, принципи та правила (Stefánsdóttir et al., 2022).

Крім сприяння в забезпеченні осіб з обмеженими можливостями життєво необхідними товарами, існує ще низка викликів, які з'явилися через воєнні дії в Україні. Одним із найгостріших можна назвати відсутність доступної інформації для осіб з обмеженими можливостями щодо алгоритму дій у тих чи інших ситуаціях, щодо місцезнаходжень укриттів, центрів отримання допомоги тощо. Така проблема може значно вплинути на долю тих осіб, які користувалися соціальними послугами, що надавали працівники державних органів соціального захисту населення, і мати негативними наслідками як залишення у небезпеці, так і залишення на вулиці, про що ми говорили вище.

Проблему доступу до необхідної інформації для осіб з ментальною інвалідністю під час збройного конфлікту громадські об'єднання вирішують в Україні за допомогою створення та розповсюдження листівок «легкою мовою»,

яку популяризують організації, що входять до складу вищевказаної ВГО «Коаліція захисту прав осіб з інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень»¹ (наприклад, про війну у форматі легкого читання).

Громадські організації та інші недержавні об'єднання, які сприяють реалізації прав осіб з обмеженими можливостями, спрямовують свою діяльність саме на подолання, зокрема, проблем браку інформації щодо людей з обмеженими можливостями та їх особливостей, керуючись і положеннями Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю 2006 р. Так, ст. 8 згаданого міжнародного документа зобов'язує держав-учасниць вживати заходів щодо освіти всього суспільства у питаннях інвалідності і зміцнювати повагу до прав і достоїнства людей з інвалідністю². Популяризація та просвітницька робота серед населення проводиться громадськими організаціями та представниками громадянського суспільства на місцевому рівні, що, на наш погляд, є більш продуктивним. Наприклад, набула популярності участь представників бізнесу у створенні безбар'єрного середовища – надання робочих місць особам з обмеженими можливостями, організація та проведення публічних заходів за участі таких осіб на рівні з іншими.

Проблему недостатньої інформованості суспільства щодо людей з обмеженими можливостями, їх особливостей, проблем та потреб під час війни піднімали ще у 2008 р. британські дослідники (Grove, Grove, Myerscough, 2008, р. 86). Серед іншого вони звертали увагу саме на нестачу загальнодоступної інформації щодо самих людей з обмеженими можливостями. Вони стверджують, вивчивши досвід інших поствоєнних держав, що суспільство здебільшого сприймає людей, які отримали фізичну або/та ментальну інвалідність унаслідок воєнних дій, залишаючи при цьому поза увагою тих, хто мав стійкі вади здоров'я до початку збройного конфлікту. Вони справедливо зазначають, що більшість людей, які мають ті чи інші ментальні вади, стають «невидимими»

¹ Що таке війна, які загрози несе війна: листівка у ФЛЧ // Просто про : сайт. URL: <https://www.prosto-pro.com.ua/shho-take-vijna-yaki-zagrozy-nese-vijna/> (дата звернення: 07.11.2022).

² Конвенція о правах инвалидов : от 13.12.2006 // Организация Объединенных Наций : офиц. сайт. URL: <https://www.ohchr.org/ru/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-persons-disabilities> (дата звернення: 07.11.2022).

для суспільства, особливо коли відбуваються небезпечні для країни та населення події.

Дослідження цілей, які ставлять перед собою громадські організації (об'єднаннями) у сфері захисту та реалізації прав осіб з обмеженими можливостями, дозволяє зробити висновок, що здебільшого це сприяння реалізації прав, свобод та інтересів осіб з обмеженими можливостями шляхом надання консультування, представництва інтересів (адвокаті). Крім того, це і надання соціальних послуг та допомога, підтримка як самих осіб з обмеженими можливостями, так і їх сімей. Такий напрям діяльності, як соціальна допомога, включає громадські організації у процес формування ринку соціальних послуг в Україні. Це передбачено та регулюється нормами Закону України «Про соціальні послуги»¹. Саме злагоджена співпраця дозволить формувати у державі соціальну політику в тому розумінні, яке пропонують А. Крупник (2002, с. 7), І. Денисенко та І. Свистун (2019, с. 9): як низку механізмів, що застосовують державні інститути та недержавні суб'єкти з метою з'ясування інтересів та потреб різних груп громадян і забезпечення їх існування на гідному рівні, підвищення загального суспільного рівня життя, покращення якості життя населення, забезпечення соціальної, економічної та політичної стабільності.

Не можна не погодитися з думкою А. Войціховського (2022, с. 339), який упевнений, що задекларовані у Конституції України права людини мають всі шанси бути реалізованими в майбутньому за умови, що зовнішні та внутрішні чинники сприятимуть цьому чи бодай не перешкоджатимуть вільно розвиватися нашій країні на шляху до демократичного суспільства та верховенства права.

ВИСНОВКИ. Підсумовуючи сказане вище, можна стверджувати, що інститути громадянського суспільства, зокрема недержавні громадські об'єднання, відіграють важливу роль у реалізації та захисті прав людей з обмеженими можливостями. Це особливо яскраво виявилось з початком повномасштабної збройної агресії з боку російської федерації та виражається в наданні допомоги родинам, насамперед тим, які проживають у населених пунктах поблизу лінії зіткнення та які постраждали від знищення критичної інфраструктури.

¹ Про соціальні послуги : Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19> (дата звернення: 07.11.2022).

В умовах тотального порушення державою-агресором більшості норм міжнародного гуманітарного права можна констатувати ускладнення виконання своїх функцій державними органами соціального захисту населення щодо надання окремих видів соціальної допомоги людям з обмеженими можливостями, а також щодо профілактики та недопущення їх безпритульності. Особливо це відчувають особи з ментальними або комплексними розладами та їх родини. Безперечно, такі труднощі стосуються діяльності і державних, і недержавних інституцій. Однак, спираючись на думку самих отримувачів соціальних послуг, можна зробити висновок, що «естафетну палицю» в деяких «гарячих» регіонах держави у найскладніші періоди перейняли саме недержавні об'єднання громадян, взявши на себе ініціативу, розширивши обсяг послуг для цієї категорії осіб. Ми вважаємо, що це забезпечило певну умовну безперервність надання підтримки та допомоги людям з обмеженими можливостями та їх родинам.

Безперечно, не можна говорити про надання пріоритету і перекладення відповідальності за надання соціальних послуг державним або ж недержавним інституціям. Тому, на наше переконання, задля ефективного виконання положень міжнародних стандартів у сфері прав людей з обмеженими можливостями, зокрема Конвенції ООН про права осіб із інвалідністю, лише консолідація зусиль держави та громадянського суспільства може ефективно забезпечувати реалізацію та захист прав цієї категорії осіб.

Для оптимізації та підвищення ефективності реалізації соціальної функції держави у сфері захисту прав цієї категорії населення вважаємо за потрібне:

– рекомендувати державним органам активніше співпрацювати з інститутами громадянського суспільства, зокрема із громадськими організаціями, які часто мають більше можливостей надати якісні послуги для такої категорії осіб через більшу вмотивованість і краще матеріально-технічне забезпечення;

– для більш ефективного вирішення питань, пов'язаних із виконанням положень Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю, для реалізації та захисту прав цієї категорії осіб залучати представників профільних недержавних громадських об'єднань до створення та обговорення нормативної бази, яка стосується цієї групи осіб (наприклад, залучення таких представників для роботи у профільних комітетах Верховної Ради України);

– запровадити практику реальної участі представників таких організацій в органах місцевого самоврядування. Зважаючи, що тимчасово на час дії воєнного стану на місцях функціонують обласні військові адміністрації, до компетенції яких входить і організація, наприклад, евакуації населення, доцільно на громадських засадах увести посаду радника глави адміністрації з питань осіб з обмеженими можливостями із представників громадських об'єднань. До обов'язків такої особи вхо-

дило б не лише інформування керівництва щодо існуючих проблем цієї категорії осіб (наприклад, недоступність укриттів для осіб з фізичними вадами, відсутність системи оповіщення для осіб із сенсорними вадами, відсутність доступної інформації для людей із ментальними вадами тощо), а й надання компетентних рекомендацій щодо їх усунення з урахування розуміння особливостей та потреб тієї чи іншої підкатегорії осіб з обмеженими можливостями.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Алмаші М. М. Захист прав людини неурядовими правозахисними організаціями. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 32, т. 1. С. 98–103.
2. Базиленко А. К. Державна підтримка громадських організацій інвалідів. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2010. № 3 (7). С. 56–62.
3. Горемикіна Ю. В. Проблеми розвитку недержавних організацій у сфері надання соціальних послуг. *Демографія та соціальна економіка*. 2009. № 1. С. 161–168.
4. Горемикіна Ю. В., Калашникова Т. М. Специфіка соціальної відповідальності органів місцевого самоврядування. *Причорноморські економічні студії*. 2018. Вип. 25. С. 158–163.
5. Денисенко І. Д., Свистун І. Ю. Роль громадських організацій у розробці та реалізації соціальної політики в Україні за нових умов розвитку суспільства. *Сучасне суспільство*. 2019. Вип. 2 (19). С. 4–17. DOI: <https://doi.org/10.34142/24130060.2019.19.2.01>.
6. Каштан С., Кравченко О. Що можуть зробити громадські організації у сфері надання соціальних послуг людям з інвалідністю? (на прикладі «конфедерації громадських організацій інвалідів України»). *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2019. № 3. С. 24–33. DOI: <https://doi.org/10.33287/11210>.
7. Крупник А. С. Соціально-захисна спрямованість державної соціальної політики в умовах трансформації українського суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Одеса, 2002. 17 с.
8. Процик І. С., Кара Н. І. Проблеми підвищення якості соціальних послуг у процесі поглиблення міжнародної співпраці вітчизняних та польських підприємств. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення та проблеми розвитку*. 2021. № 2 (6). С. 240–247.
9. Соболь Є. Форми взаємодії громадських організацій інвалідів із суб'єктами публічної адміністрації. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 3. С. 168–171.
10. Турянський Ю. І. Роль держави у сфері прав людини в сучасному глобалізованому суспільстві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. № 41, т. 1. С. 29–32. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2019.41-1.7>.
11. Collings S., Grace R., Llewellyn G. The Role of Formal Support in the Lives of Children of Mothers with Intellectual Disability. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*. 2017. Vol. 30, Iss. 3. Pp. 492–500. DOI: <https://doi.org/10.1111/jar.12361>.
12. Grove S., Grove N., Myerscough T. Intellectual Disability and War-Issues for Consideration. *Journal of Developmental Disability*. 2008. Vol. 3. Pp. 85–93.
13. Montgomery A. E., Metraux S., Culhane D. Rethinking Homelessness Prevention among Persons with Serious Mental Illness. *Social Issues and Policy Review*. 2013. Vol. 7, Iss. 1. Pp. 58–82. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1751-2409.2012.01043.x>.
14. Stefánsdóttir S., Rice J., Aunos M., McConnell D. Appropriate Measures? Supporting Parents with ID in the Context of the CRPD. *Scandinavian Journal of Disability Research*. 2022. Vol. 24, Iss. 1. Pp. 29–41. DOI: <http://doi.org/10.16993/sjdr.820>.
15. Stone B. Homelessness as a Product of Social Exclusion: Reinterpreting Autistic Adults' Narratives through the Lens of Critical Disability Studies. *Scandinavian Journal of Disability Research*. 2022. Vol. 24, Iss. 1. Pp. 181–195. DOI: <https://doi.org/10.16993/sjdr.881>.
16. Voitsikhovskiy A., Bakumov O., Ustyomenko O., Lohvynenko Ye. The role of international organizations in the protection of human rights in Ukraine. *Novum Jus*. 2022. Vol. 16, No. 2. Pp. 305–340. DOI: <https://doi.org/10.14718/NovumJus.2022.16.2.12>.

Надійшла до редакції: 11.11.2022

Прийнята до опублікування: 14.12.2022

REFERENCES

1. Almashi, M. M. (2015). Defense of the human rights by non-governmental law-defense organizations. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 32(1), 98-103.
2. Bazylenko, A. K. (2010). State support of public organizations of the disabled. *National Technical University of Ukraine Journal. Political science. Sociology. Law*, 3(7), 56-62.
3. Collings, S., Grace, R., & Llewellyn, G. (2017). The Role of Formal Support in the Lives of Children of Mothers with Intellectual Disability. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 30(3), 492-500. <https://doi.org/10.1111/jar.12361>.
4. Denysenko, I. D., & Svystun, I. Yu. (2019). Role of public organizations in development and realization of social politics in Ukraine in new conditions of development of society. *Modern Society*, 2(19), 4-17. <https://doi.org/10.34142/24130060.2019.19.2.01>.
5. Grove, S., Grove, N., & Myerscough, T. (2008). Intellectual Disability and War-Issues for Consideration. *Journal of Developmental Disability*, 3, 85-93.
6. Horemykina, Yu. V. (2009). Problems of the development of non-governmental organizations in the field of social services. *Demography and Social Economy*, 1, 161-168.
7. Horemykina, Yu. V., & Kalashnykova, T. M. (2018). The specificity of the social responsibility of local self-government bodies. *Black Sea Economic Studies*, 25, 158-163.
8. Kashtan, S., & Kravchenko, O. (2019). What can non-governmental organizations do in provision of social services to people with disabilities? (The case of the confederation of non-government organizations of people with disabilities of Ukraine). *Journal of Academy of Labour, Social Relations and Tourism*, 3, 24-33. <https://doi.org/10.33287/11210>.
9. Krupnyk, A. S. (2002). *Social protection orientation of state social policy in the conditions of transformation of Ukrainian society* [Candidate thesis, Odesa National Law Academy].
10. Montgomery, A. E., Metraux, S., & Culhane, D. (2013). Rethinking Homelessness Prevention among Persons with Serious Mental Illness. *Social Issues and Policy Review*, 7(1), 58-82. <https://doi.org/10.1111/j.1751-2409.2012.01043.x>.
11. Protsyk, I. S., & Kara, N. I. (2021). Problems of improving the quality of social services in the process of deepening international cooperation of domestic and Polish enterprises. *Management and Entrepreneurship in Ukraine: Stages of Formation and Problems of Development*, 2(6), 240-247.
12. Sobol, Ye. (2017). Forms of interaction of public organizations of the disabled with subjects of public administration. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 3, 168-171.
13. Stefánsdóttir, S., Rice, J., Aunos, M., & McConnell, D. (2022). Appropriate Measures? Supporting Parents with ID in the Context of the CRPD. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 24(1), 29-41. <http://doi.org/10.16993/sjdr.820>.
14. Stone, B. (2022). Homelessness as a Product of Social Exclusion: Reinterpreting Autistic Adults' Narratives through the Lens of Critical Disability Studies. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 24(1), 181-195. <https://doi.org/10.16993/sjdr.881>.
15. Turianskyi, Yu. I. (2019). The role of the state in the field of human rights in today's globalized society. *Scientific Herald of International Humanitarian University*, 41(1), 29-32. <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2019.41-1.7>.
16. Voitsikhovskiy, A., Bakumov, O., Ustyomenko, O., & Lohvynenko, Ye. (2022). The role of international organizations in the protection of human rights in Ukraine. *Novum Jus*, 16(2), 305-340. <https://doi.org/10.14718/NovumJus.2022.16.2.12>.

Received the editorial office: 11 November 2022

Accepted for publication: 14 December 2022

НАТАЛИЯ АЛЕКСАНДРОВНА ФИЛИПСКАЯ,

кандидат юридических наук,

Харьковский национальный университет внутренних дел,

кафедра конституционного и международного права;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9558-9422>,

e-mail: totuchana@yahoo.com

РОЛЬ НЕГОСУДАРСТВЕННЫХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ В ЗАЩИТЕ ПРАВ ЛИЦ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ В УКРАИНЕ ВО ВРЕМЯ ВОЙНЫ

Исследованы вопросы деятельности в условиях войны в Украине общественных организаций в сфере защиты прав людей с ограниченными возможностями. Констатировано ухудшение ситуации с соблюдением прав этой категории лиц из-за военных действий в

стране, а также грубое нарушение врагом норм международного гуманитарного права и, как следствие, прав уязвимых категорий населения. В этом контексте определено значительное повышение роли и эффективности работы институтов гражданского общества, в частности негосударственных общественных объединений. Проведенный опрос с целью определения мнения и субъективной оценки полученных социальных услуг позволил констатировать снижение продуктивности работы государственных органов социальной защиты населения. Сделан вывод о необходимости усиления сотрудничества между этими институциями, которые предоставляют социальные услуги. Рекомендовано расширение участия в процессе принятия управленческих решений представителей таких общественных организаций.

Ключевые слова: права человека, лицо с ограниченными возможностями, общественная организация, государственные органы социальной защиты населения, ментальная инвалидность, международные стандарты в сфере прав лиц с инвалидностью, вооружённый конфликт, социальные услуги.

NATALIIA OLEKSANDRIVNA FILIPSKA,

Candidate of Law,

Kharkiv National University of Internal Affairs,

Department of Constitutional and International Law;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9558-9422>,

e-mail: totuchana@yahoo.com

THE ROLE OF NON-GOVERNMENTAL PUBLIC ASSOCIATIONS IN PROTECTING THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES IN UKRAINE DURING THE WAR

The problems of persons with disabilities in general and with mental disabilities in particular, which have become even more acute in Ukraine with the beginning of the full-scale armed aggression of the Russian Federation, have been highlighted. The purpose of the study is to determine the role and place of public associations in the process of realizing and protecting the rights of persons with disabilities, in particular persons with mental disabilities (permanent psycho-intellectual disabilities), during the war period, as well as formulating recommendations for improving the state of observance of rights and freedoms this category of persons. The objective impossibility of the population social protection state bodies, which are located in or near the places of hostilities, to perform their functions due to the existing danger for workers, as well as the impossibility of transferring these bodies to a remote work format, has been established.

The use of a number of general scientific and special research methods has made it possible to analyze the situation with respect to the rights of the specified category of persons in Ukraine in current conditions. A significant increase in the role and effectiveness of civil society institutions, in particular non-governmental public associations, has been noted. A conclusion has been made regarding the need to strengthen cooperation between these social service providers. It has been recommended to expand the participation of representatives of such public organizations in the process of making managerial decisions both at the state level and at the level of local self-government.

Monitoring and analysis of the dynamics of the effectiveness of both state bodies of social protection of the population and non-state public associations in Ukraine by studying the opinion of the final beneficiaries, such as persons with disabilities, has been defined as a promising direction for further research.

Key words: human rights, a person with disabilities, state bodies of social protection of the population, mental disability, international standards in the field of rights of persons with disabilities, armed conflict, social services.

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Філіпська Н. О. Роль недержавних громадських об'єднань у захисті прав осіб з обмеженими можливостями в Україні під час війни. *Право і безпека*. 2022. № 4 (87). С. 69–80. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.06>.

Citation (APA): Filipaska, N. O. (2022). The role of non-governmental public associations in protecting the rights of persons with disabilities in Ukraine during the war. *Law and Safety*, 4(87), 69–80. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.06>.

UDC 349.23/24:35.087

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.07>

IRYNA OLEKSANDRIVNA SIEVIDOVA,

*Doctor of Economic Science,
Academician of the Academy of Economic Sciences of Ukraine,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Social and Economic Disciplines;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3703-4610>,
e-mail: sevidova.ia@gmail.com;*

LEONID VOLODYMYROVYCH MOHILEVSKYI,

*Doctor of Law, Professor,
Honored Lawyer of Ukraine,
Kharkiv National University of Internal Affairs;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6994-6086>,
e-mail: mogilewskiu@gmail.com;*

VIKTORIIA VOLODYMYRIVNA SYCHOVA,

*Candidate of Law, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Secretariat of the Academic Council;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3031-4994>,
e-mail: svvs12006@i.ua*

**IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL EXPERIENCE OF LEGAL
REGULATION OF PUBLIC EMPLOYEES' LABOR RIGHTS**

The paper covers analysis of the international experience of legal regulation of labor rights of public service employees. The influence of the standards of the International Labor Organization on the labor law of Ukraine has been studied. The scope of labor legislation on the regulation of state employees' labor has been established. It has been concluded that ratification and compliance with international standards of labor organization is one of the promising areas of the country's development and improving its international image as a democratic and socially oriented state.

Key words: *labor law, International Labor Organization (ILO), civil service, special legal status, labor organization, international standards.*

Original article

INTRODUCTION. Compliance with the standards of human rights and freedoms provided by the norms of national and international law in order to ensure good living standard and development of the individual is the main task of all democratic countries and international community, as these activities precede peace-making and sustainable growth.

International standards of labor organization are a reference for all countries in the world towards implementation of a legal mechanism for consolidating social-economic values. Definition of human rights in the field of labor by international acts provides an impetus for states to provide equal and decent working conditions, avoiding any signs of discrimination.

It should be noted that the impact of the International Labor Organization (ILO) standards on the labor law of states is characterized by both internal and external manifestations. Thus, the ratified ILO conventions, being already tested in

practice and unified norms, serve a reliable foundation for formation and development of national labor law. In turn, strict adherence to the commitments under these ILO conventions, and further ratification of modern conventions, in addition to promoting effective implementation of labor relations, also have a positive impact on the international image of every state.

The use of international experience is an important aspect of improving legal regulation of the public service and forming an effective system of labor rights of state employees in Ukraine.

There are groundless assumptions that state employees cannot be equated with those of the private sector because they are related to state power. The main purpose of state employees is to uphold the supremacy of law and implement public policy. In addition, among state employees are those categories of employees, whose main function is to protect fundamental rights and freedoms of citizens, namely court staff, prosecutors,

and police officers. They must have high standards of values and the only mission is to work for the common good. Is it possible to achieve the above purpose by leveling the rights of such employees?

PURPOSE AND OBJECTIVES OF THE RESEARCH. This work purpose to study of conditions the state employees should be provided with high standards of labor rights, decent working conditions and financial security. The main objective is to study the impact of international labor standards on ensuring labor rights of state employees at the national level in order to improve the legal regulation of guarantees of their labor rights in Ukraine. For this, long-standing international standards need to be implemented into national law, conditions for their implementation need to be created.

LITERATURE REVIEW. Labor rights are an independent group of rights in the system of human and civil rights, which are required for implementation of human capabilities in the field of application of their abilities to productive and creative work. Labor rights as a multi-aspect category are based on the unity of private and public principles. Thus, labor rights are based on the principles of equality, freedom, which are intrinsic, inalienable human rights and to some extent are classified as natural rights, but the content of labor rights and their actual implementation is impossible without legal regulation of the state. Labor rights represent the interests of the employee and employer, and the interests of the state, what, in turn, ensures implementation of national tasks and objectives, in particular on improving the level of the economy (Третьяков, 2016).

Labor rights always result from an employee's state, which is understood in the broadest sense. Any person who intends to perform or performs any paid job, immediately acquires the status of an employee and, therefore, the rights associated with this condition. Labor law, whether regulated nationally or internationally, is a protective act for workers, i.e. it regulates the rights and responsibilities of the employee and employer, regardless of any other economic or social considerations (Céspedes, 2014).

For more than a hundred years, labor organization standards have been developed at the international level to effectively ensure human rights. International standards of labor organization are a kind of normative substance of international labor law, which reflects the results of activities of different states aimed to introduce social values into the market economy. These standards are to provide a concentrated reflection of the experience of many countries, the result of

meticulous selection of the most valuable and universally significant norms and provisions of national legal systems, transformed into international norms (Мельник, 2011).

According to scientists J. Min et al. (2019), work shall not affect one's personal freedom and security, and not affect human dignity. In other words, labor standards in international markets are proposed in such a way to make sure that human labor is aimed to improve human life as a whole, rather than economic development itself.

Among the UN's proclaimed fundamental human rights is a set of labor rights formalized mainly in two acts: the Universal Declaration of Human Rights and International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights.

The Universal Declaration of Human Rights was adopted on December 10, 1948 as a resolution. It was the first international legal act establishing the list of civil, political, economic, social and cultural rights. The Declaration is not binding and does not provide for a ratification procedure, but it is recognized by all democratic states governed by the rule of law.

Analyzing the Universal Declaration of Human Rights, the following fundamental labor rights can be identified:

- every individual, as a member of society, has the right to social security and to the exercise of rights necessary for the maintenance of his/her dignity and free development of his/her personality in economic, social and cultural spheres (article 21);
- every individual has the right to work, free choice of work, just and favorable conditions of work and protection against unemployment (article 22, paragraph 1);
- every individual, without any discrimination, has the right to equal pay for equal work (article 23, paragraph 2);
- every worker has the right to just and favorable remuneration to ensure life worth living for himself/herself and his/her family, if necessary, supplemented by other means of social security (article 23, paragraph 3);
- every individual has the right to form trade unions and to join trade unions for the protection of his/her interests (article 23, paragraph 4);
- every individual has the right to rest and leisure, including reasonable limitation of working hours and periodic holidays with pay (article 24)¹.

¹ Загальна декларація прав людини : від 10.12.1948 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (accessed: 12.11.2022).

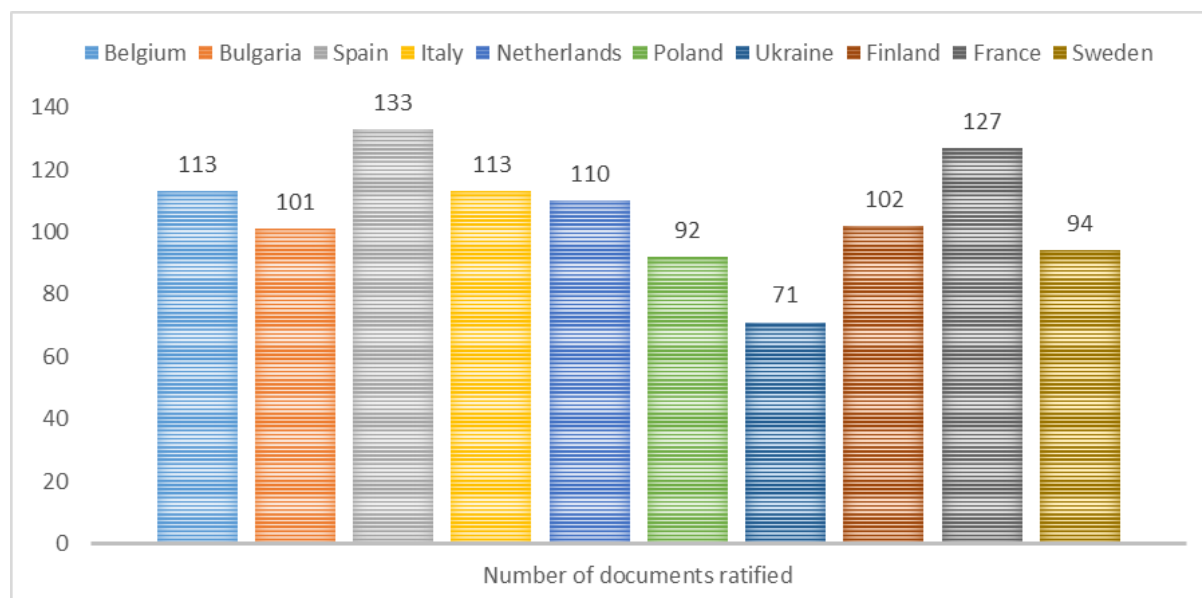
The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights was adopted by the UN General Assembly at its XXI session on December 16, 1966. The Covenant is subject to ratification and contains a commitment to its norms for the acceding states. The range of labor rights formalized in the Covenant is broader than those in the Universal Declaration of Human Rights, and they are defined in more detail. The following rights are among the basic labor rights:

- the right to work (article 6);
- the right to fair and favorable working conditions, including fair wages without discrimination (article 7, paragraph a);
- satisfactory living conditions for employees and their families (article 7, paragraph a);
- working conditions that meet the requirements of safety and hygiene (article 7, paragraph b);
- the same opportunity for all to advance to work at the appropriate higher levels solely on the basis of work experience and qualifications (article 7, paragraph c);
- rest, leisure and reasonable limitation of working hours and paid periodic leave as well as remuneration for holidays (article 7, paragraph d);
- the right of every individual to form and join trade unions in order to pursue and defend his or her economic and social interests, and to join them at his or her choice, provided that the rules of the relevant organization are complied with (article 8, paragraph a);

- the right to strike (article 8, paragraph d);
- special protection of labor and interests of mothers, children and adolescents (article 10, parts 2, 3)¹.

The principles and norms of international labor law are developed more detailly by the ILO, which is a specialized agency of the United Nations authorized by the world community to develop and adopt international labor standards. These standards result from international legal regulation of labor, carried out through multilateral agreements (conventions) of ILO member states. They address various issues of the use of hired labor, improving its conditions, protection, protection of individual and collective interests of employees, etc. (Безп'яга, 2011). Throughout its activities, the organization has adopted about 190 conventions and 200 recommendations. It is the only tripartite institution in the United Nations system that brings together government officials, employers and employees to jointly define policies and programs to ensure decent work for all citizens without exception (Середа, 2015).

It should be noted that the number of ILO conventions ratified by Ukraine is average compared to the other 187 member states of this international organization. For a clear understanding of the statistics of ratification of conventions, we present a scheme-comparison of the number of ratified ILO conventions in Ukraine and some European countries:

¹ Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : від 16.12.1966 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (accessed: 12.11.2022).

This circumstance indicates the prospects for further expansion of ratified ILO conventions in our country, which would strengthen its international prestige, and perform a purely domestic practical function, allowing to improve national labor legislation using already tested and unified standards (Венедіктов, 2020).

Every country needs to take institutional actions and make extensive legislative changes to ensure that ILO international labor standards apply equally to it as its own rules and policies¹.

As noted by F. Koliev (2020): “labor rights provided in ILO conventions are a separate group of human rights. Compared to civil and political rights, including the right to personal integrity, labor rights are more challenged normatively and politically”. This is due to the fact that the labor rights of the employee closely interact with the rights and responsibilities of employers, mainly aimed to make a profit.

Normative legal acts of the ILO are aimed at providing employees with appropriate basic labor rights that meet the interests of every person, regardless of origin and country of residence. The 1998 Declaration was, to some extent, the ILO’s response to the challenge of globalization and its adverse social consequences for employees around the world. The adoption of the Declaration aimed to confirm the invariability of the basic principles and rights proclaimed in the ILO Charter and to promote their observance and strengthening (Краснов, 2008).

The ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work (1998) provided a consensus on a short list of “fundamental” social and labor rights. In the Declaration, the International Labor Conference stated that all Member States, even if they have not ratified the Convention, have obligations arising from the very fact of membership in the Organization, must adhere to, promote and implement in accordance with the Charter the principles concerning fundamental rights, namely: freedom of association and the effective recognition of the right to collective bargaining, the elimination of all forms of compulsory or forced labor, the effective prohibition of child labor, non-discrimination in employment and occupation (Безп’ята, 2011).

Either of these four categories of rights was related to the Convention. Three of the four cate-

gories referred to universal conventions: on freedom of association and collective bargaining (Conventions No. 87 and No. 98), forced labor (Conventions No. 29 and No. 105), and discrimination and equal pay (Conventions No. 100 and No. 111). A little later, child labor was included in this short list.

V. M. Andriiv (2017) notes that at the present stage the ILO should focus its activities on two main points: 1) ensuring provision of labor rights with relevant modern international standards, taking into account trends in society; 2) ensuring compliance with already ratified conventions and recommendations. At the same time, the latter task is quite important, because neglecting it invalidates all the efforts to bring the protection of labor rights to a single international denominator, making ratified and proclaimed rights more declarative.

From the point of view of employers, labor rights are often considered as restricting their activities with a potentially negative impact on profitability. Similarly, from the government’s point of view, employees’ rights are linked to the broader political issue of the role of organized labor in the country.

Such dynamics not only provide incentives for non-compliance with the ILO conventions, but also indicate why regulatory obligations on labor rights in general may be weaker than on other forms of human rights. What makes the ILO’s monitoring system uniquely suitable for assessing the effectiveness of compliance reporting is the lack of centralized enforcement and a clear separation of reporting from the disgrace of construction. The ILO does not have effective means of enforcement through legal or financial sanctions. Instead, it is aimed to ensure compliance through monitoring by two oversight bodies: the Committee of Experts on the Application of Conventions and Recommendations (CEACR) and the Conference Committee on the Application of Conventions and Recommendations (CAS) (Koliev, 2020).

CEACR is composed of legal experts who act in a personal capacity and are appointed by the ILO’s governing body. Its main task is to examine the extent to which laws and practices in Member States are in line with ratified conventions. His estimates are published annually. The CAS is a political body composed of government representatives, employees and employers. The composition reflects the unique tripartite structure of the ILO. Its main task is to study the CEACR reports and select cases for “discussion” – a euphemism for public disgrace. Selected cases are usually related to more serious violations. Given the discomfort of this procedure for non-compliant

¹ Rules of the Game: a brief introduction to International Labour Standards. Revised Edition 2014 // International Labour Organization. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---normes/documents/publication/wcms_318141.pdf (accessed: 12.11.2022).

states, the practice of disgrace has long been a contentious issue in the CAS. The shame of states on the part of the CAS is much less common than the countries listed in the CEACR reports as inappropriate. CAS disgraced 70 of the 154 states in the 1989–2011 dataset (Koliev, 2020).

Taking into consideration that Ukraine is on the path to European integration, one should pay attention to how the European Union and the ILO interact. K. Koldinská (2019) in her research adheres to the opinion of a lawyer Trstenyak on the case C-214/10 KHS, where she presented an interesting interpretation of the relationship between EU and ILO law: “Despite the long-standing cooperation between the European Union and the ILO in the field of economic and social policy and the fact that many Member States are its members, the European Union itself, as a supranational organization, has neither the status of a party nor an observer in the ILO. Thus, the compatibility of EU law with ILO law can in principle only be assessed in accordance with the binding criteria set by the Union itself. The ILO conventions simply set minimum international standards that may go beyond EU law”. The ILO standards are taken into account in the application and interpretation of EU law, especially the CJEU. In various decisions, the CJEU referred to and actually applied ILO labor standards in its decisions. This shows that, despite of the fact that there is no direct link between ILO standards and EU law, the overall application of some core ILO standards can be effectively guaranteed by legal obligations common to all EU member states.

In the view of the above, it should be noted that international standards of labor organization are recognized worldwide. Therefore, non-observance of employees’ labor rights is to neglect the basic norms of the world labor market, which hinders the development of the country as a social and democratic state. Establishing and enforcing labor rights is the basis of economic progress.

METHODOLOGY. This article attempts to study labor right by applying a research theory to the ILO standards through existing international legal instruments. The analysis is led under the governs of the Universal Declaration of Human Rights and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights towards an approach doctrinal tending to substantially enforce objective views.

RESULTS AND DISCUSSION

1. Rights of a state employee as a subject of labor law

The public service covers all persons performing official duties in state institutions, thus

performing socially useful activities on behalf of the state. At the same time, a state employee is in fact an employee with a special legal status, which differs to some extent from the typical status of an employee regulated by the general norms of labor legislation. This difference can be broadly reduced to the following: a state employee is an employee employed by the state to perform state functions (i.e. functions that for reasons related to the need to ensure the proper functioning of the state or society cannot be entrusted to individuals on behalf of the state, and therefore has special rights and responsibilities due to the nature of the public service (Гладкий, 2018).

Foreign studies on the model of public administrations in the European Community show the ratio of the category of state employees with other staff of public law structures (employees employed). Researchers divide these countries into three groups and rightly note that: in the first group – state employees are practically synonymous with administrative staff (France, Portugal, Spain, Belgium, Ireland, Greece, and the Netherlands); in Luxembourg and Germany, the distribution of functional characteristics contrasts state employees with public law status and state employees and employees of administrations, although in these countries there are many cases where the same positions are held by officials (state employees) and non-officials (employees), in particular, at the post office and railway, as well as in general administrative services); in the United Kingdom, state employees are exclusively civil agents of the state, who make up less than one-sixth of the administration staff (Зіллер, 1996)

Based on the above, we can conclude that in most countries the model of legal status of state employees is a transformation of the model of legal status of employees, regardless of whether the legislator recognizes state employees as subjects of labor law. The main differences in the legal regulation of state employees and contract employees in Western European countries are considered to be the availability of employment guarantees, differences in recruitment systems, career development, pay systems and the scope of collective rights. However, the legal systems of different countries show an increasing leveling of differences in the legal status of state employees – enrolled in a single voluntary act of service or on a contractual basis (Гарасимів, 2018).

Legal regulation of the entire public service is based on general intersectoral principles of legal regulation of labor, based on national and international law. All state employees must be guaranteed general social and labor rights: to rest and labor protection, fair and decent remuneration for

work, professional training and retraining, promotion (service), associations to represent and protect their professional interests, individual and collective labor disputes, social security. As foreign practice shows, today there is a tendency to reduce the differences between the law of public administration and labor law in such an area as the scope of collective rights. For example, in the United Kingdom, state employees have long behaved similarly to typical employees.

Ukrainian scientist Liubymov (2019) singled out 3 groups of service and labor rights of state employees:

1) the rights of state employees as an individual and citizen in the field of labor (the right to respect for one's personality, honor and dignity, fair and respectful attitude of managers, colleagues and others; the right to participate in trade unions protect their rights and interests the right to participate in the activities of associations of citizens other than political parties);

2) the rights of a state employee related to the proper course of official duties (the right to clearly define job responsibilities; the right to unimpeded acquaintance with the documents on his/her service, including conclusions on the results of evaluation of his/her official activities; right to vocational training, in particular that financed by the state, etc.);

3) the rights of state employees to ensure a proper level of social security for state employees on the service, the right to leave, social and pension benefits in accordance with the law, etc.).

In almost all countries, the law allows the creation of trade unions in the public service, the conclusion of collective agreements with the administration, provides for the participation of employees in decision-making in their interests. In Italy, for example, the Framework Law of 1983 recognized the legal significance of collective agreements, which delegated part of the regulation of working conditions; in the United Kingdom, trade unions have a significant share in determining the regulations applicable to government officials (Гладкий, 2018).

The public service in France is a clearly regulated system of government with a spirit of hierarchy and loyalty to the state. These features, however, do not turn state employees into ordinary lack of initiative, which is only a mechanism of the state administration. In France, the legal status of an employee takes more into account the specifics of his/her employer, i.e. the state, and therefore is governed by the rules of administrative rather than labor law. It refers to the law of the public service, which is characterized by inequality of parties, special procedure for resolving

labor disputes and additional restrictions on the employee with appropriate compensation, including material and moral (Паламарчук, Міроненко, 2019). However, the policy of public service renewal stipulates strengthening the influence of state employees' unions, improving the methodology of human resources management, and taking measures to establish social dialogue.

In Japan, state employees, consolidating, were able to gain recognition not only for their status as subjects of labor law, but also managed to win the right to form and participate in unions, which, quite remarkably, today are quite active in defending labor rights and legal interests of state employees (Гладкий, 2018).

Analyzing all the above, we can conclude that the legal status of state employees is regulated by two branches of law: administrative and labor. The rights of a state employee cannot be regulated by either of the above. As for the labor rights of state employees, we consider it necessary to equate their rights with the labor rights of other categories of employees, with some exceptions that are provided in connection with the exercise of power. Such exceptions have to be compensated by special legislation.

2. International experience of legal regulation of labor rights of state employees

As it was mentioned before, state employees are a specific subject of labor law, as their legal status is governed by both public law (as a state representative) and private law (as an employee), which complicates the proper enforcement of labor rights of this category of employees. Thus, in addition to general international standards of labor organization, the labor rights of state employees are determined by special international regulations. For a comprehensive analysis, we consider it necessary to turn to international standards for ensuring the labor rights of state employees, which is an unconditional guideline, especially in the period of Ukraine's European integration.

The ILO paid special attention to the regulation of social dialogue in the field of public administration and implementation of labor rights of state employees, which provided for the adoption of special international standards. Therefore, in 1978, the ILO General Conference adopted Convention No. 151 "On the Protection of the Right to Organize and to Procedures for Determining Conditions of Employment in the Public Service" and Recommendation No. 159 "On Procedures for Determining Employment Conditions in the Public Service".

From the text of the ILO Convention No. 151 "On Protection of the Right to Organize and Procedures for Determining Conditions of Employment

in the Public Service” one can conclude that state employees are “persons employed by public authorities”. The rules set out in it apply to persons to whom the more favorable provisions of other international labor conventions do not apply. State employees are classified into two categories. The first one refers to those covered by universal labor conventions or conventions on specific institutions of labor law. The special rules of this Convention apply to them only because the general rules are less favorable, or in cases where the rules of universal conventions do not apply in a particular state. The second category of state employees includes those whose activity is not in the nature of hired labor. As a rule, international labor conventions do not apply to them, and some norms can be extended only as a result of special regulation in national legislation (Шевелев, 2010).

The ILO Convention No. 151 contained provisions that were crucial for the launch of a mechanism to protect the interests of state employees and the development of social dialogue in public administration. These are, first of all, provisions on protection of the right to organize, providing opportunities for state employees “organizations, procedures for participation of state employees” representatives in determining employment conditions, negotiations between the parties and dispute settlement procedures, civil and political rights of state employees. Article 9 of this Convention states that state employees enjoy the same social, civil and political rights as other employees, which is important for the proper exercise of their right to freedom of association. Article 5 stated the right to full independence of state employees’ organizations from public authorities, and article 4 guarantees proper protection of state employees against any discriminatory actions aimed at restricting the freedom of association in the field of employment¹.

However, article 1 of the Convention restricts the right to organize and determine the conditions of employment in the public service for high-level officials whose functions are generally considered to be policy or management, or for officials whose duties are strictly confidential. character, and officers of the armed forces and the police².

It should be noted that Ukraine has not yet ratified the ILO Convention No. 151, despite its extremely important legal significance. On

15.02.2019, a working meeting was held with the participation of representatives of central executive bodies, representative of the ILO, common representative authority of employers and trade unions on ratification of the ILO Convention on the Protection of the Right to Organize and Procedure for Determining Conditions of Employment No. 151. Yury Pizhuk, Chairman of the Trade Union, noted that for many years the Trade Union has been working to ratify ILO Convention No. 151 and stressed that today the Convention has been ratified by 55 countries, most of which are members of the European Union. “Ratification of the Convention will have a positive impact on the image of the state, in particular, will confirm our European aspirations, and contribute to additional guarantees to protect the interests of state employees and determine the conditions of employment in the public service”³.

Ukraine’s ratification of the ILO Convention No. 151 is important for the further development of social dialogue in the public service. In general, the legislation of Ukraine, which regulates the relations of social dialogue in the public service, meets the requirements of the ILO Convention No. 151. However, certain provisions of the Law of Ukraine “On Public Service” do not meet the requirements of the Convention (Сорочишин, 2018).

Thus, according to article 3 of the Convention, the term “state employee union” refers to any organization, regardless of its composition, which aims to support and protect the interests of state employees. However, the Law of Ukraine “On Public Service” gives the right to determine the conditions of employment only by representatives of trade unions. The participation of other freely elected representatives of employees in determining the working conditions and resolving issues for the public service is limited (Сорочишин, 2018).

It’s worth noting that although international standards of labor rights for government officials in some countries may not be ratified, this does not mean that the state should not take measures to improve the legislative establishment of labor rights and their proper observance. If the improvement in working conditions is the result of stricter or more effective state regulation and monitoring, proponents of international labor standards should focus on helping developing

¹ Labour Relations (Public Service) Convention, 1978 (No. 151) // International Labour Organization. URL: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C151 (accessed: 12.11.2022).

² Ibid.

³ На порядку денному ратифікація конвенції міжнародної організації праці № 151 // State Employees Union of Ukraine. URL: <http://ppdu-ua.org/novyny/143-na-poryadku-dennomu-ratifikatsiya-konventsiji-mizhnarodnoji-organizatsiji-pratsi-151.html> (accessed: 12.11.2022).

countries build that capacity. Given the widespread assumption that the country's weak administrative capacity is one of the most fundamental obstacles to improving labor rights and standards (Berliner et al., 2015). We agree with the above position, and consider it necessary to strengthen national legislation with the prospect of improving the situation of state employees, which are a necessary component of the functioning of the state.

The issue of social dialogue in the field of public administration is also addressed in the ILO Convention No. 154 on the Promotion of Collective Bargaining, which, along with the private sector, extends to the entire public service with the traditional exception of military and police. Although this Convention allows the public service to establish special forms of application of its provisions through national law, it also imposes an obligation on a State ratifying the Convention to facilitate a collective bargaining process to "determine working and employment conditions". The exercise of the right to collective bargaining to state employees, as declared in recent international instruments, has removed many pre-existing restrictions and objections to social dialogue (Петрпое, 2012).

The ILO Convention No. 117 on the Basic Objectives and Norms of Social Policy of 1962 and ILO Convention on Wage Protection of 1949 are also fundamental in the field of public service as one of the specific types of labor relations.

Thus, article 1 of the Convention No. 95 states that this Convention shall apply to all persons to whom salary is paid or is payable. In the Convention, salary refers to any remuneration, regardless of the name and method of accrual, which is paid in cash within the limits established by agreement or national law. Thus, salary protection guarantees apply to all forms of earnings, including salaries received by state employees.

In addition, as noted by O. K. Liubymov (2019): "An important European standard of administrative and legal support is the proper remuneration of state employees. In European countries, the issue of adequate and decent pay is given considerable attention, because a decent salary is not only a necessary social standard, an effective incentive for state employees to perform their duties properly and properly, but also an important factor in preventing corruption in public administration. bodies, reducing the risk of various corruption schemes for money laundering, additional benefits and illegal enrichment".

In economically developed countries, the size of salaries, as well as all the planned allowances to the salaries of state employees are mainly set

by law and are quite transparent to society. The level of payment depends on the position, length of service and rank of the employee. At the same time, the system of remuneration in the public sector often differs from the system of remuneration in the commercial sector (Головачова, 2017).

The salary of a state employee in Germany is comprised of basic salary, local surcharge, allowances and other additional payments. All issues related to salaries are regulated on a common legal basis and are valid for employees of the Federation, lands and communities. The constitutional basis for the remuneration of German employees is the principle of "retention" – one of the basic principles of official status. The state must take care of the welfare of the employee and his/her family, provide assistance and protect him/her in the employment. In fact, the state does not pay for the work of an employee, it rather pays for his/her function. Remuneration should be reasonable and commensurate with the position held. It should provide the employee with the opportunity to fully commit to the work, as only a financially independent employee can work wholeheartedly for the state (Лопушинський, 2014).

In France, employees' salaries are comprised of three parts: basic salary, additional remuneration and social benefits. There is a strict system of payment of basic salary to employees. Only work already done is paid. Moreover, only the work that is included in the scope of official duties is paid (Головачова, 2017).

Foreign experts state that the percentage of salaries in Ukraine is very low compared to the EU countries, and most of the allowances are set at the discretion of the executive. This approach leads to the dependence of the subordinate on the will of the executive and shifts the emphasis in the work of the employee from the field of unbiased professional performance of one's duties towards interpersonal relationships with the executive. The researcher emphasizes that the existing principle of incentives also creates a problem with staff vacancies, when vacancies are unintentionally not filled, and executives get a bonus for saving money (Любимов, 2019)

According to the Decree of the President of Ukraine dated March 5, 2004 No. 278/2004 "On the Concept of Adaptation of the Public Service Institution in Ukraine to European Union Standards", salaries of state employees shall be competitive in the labor market and ensure the interest of state employees in promotion. The amount of their salary should be related to the final results of work, quality and efficiency of management functions. However, in practice the provisions of this decree remain unimplemented.

Article 14 of the ILO Convention No. 117 claims that the main purpose of the social policy of the member states is to prevent any discrimination among employees with regard to their race, color, sex, religion, trade union membership in: a) labor law and agreements providing equal economic conditions for all who work and legally reside in the country; b) admission to public or private service; c) terms of employment and promotion. Thus, the need to extend labor rights and guarantees to persons in the public service is recognized and, accordingly, justified at the international level. The expediency of such an approach is dictated by the nature of labor relations, primarily as legal relations that establish high social guarantees for persons who apply their work in the public authorities (Шевелев, 2010).

Apparently, the ILO has not deprived the attention of such a subject of labor activity as state employees. The above special international legislation is designed to establish equal rights for state employees to avoid discrimination with regard to one's profession or occupation. In addition, the international community emphasizes that it is wrong to narrow the list of labor rights of employees whose main function is to protect the rights and freedoms of others, and performance of functions of the state.

CONCLUSION. In the view of the above, we can conclude that labor rights derive from the status of the employee, and are expressed in statutory and regulatory rules of conduct. Human rights in the field of labor are widely regulated not only in national legislation, but also at the international level. Modern conditions of the market economy actualize the strengthening of supranational regulation of the labor market and control over the implementation of declared rights in the field of labor. International labor standards make it possible to ensure labor rights at a sufficiently high level.

The adoption of modern national legislation on the organization of labor, its harmonization with the relevant ILO standards is a significant step forward, but not enough for the effective operation of the system of standards at the national level. It is extremely important to achieve the implementation and effective actual application of these standards at the local level.

According to the results of the theoretical analysis, we can say that the relations in the field of state employees are within the scope of labor law. A state employee performs his/her job function personally and shall be subject to official discipline, special rules established at both the local

and state levels. When using the work of state employees, labor relations arise, but taking into account the specifics of their work, imposed duties, primarily in relation to the official functions of state employees and their responsibilities. In exercising his/her powers, a state employee in one way or another affects both public and private interests.

In matters of legal regulation of employment of state employees democratically developed states tend to establish adequate protection of their personal rights and interests in the process of service, which are designed to ensure the rules of labor law. In Ukraine, the legislative level establishes extension of labor law to public service relations. Meanwhile, performance of state functions as the scope of labor activity of state employees necessitates establishment of special regulations that would take into account the specifics of their work. It is important that the introduction of special legislation regulating the work of state employees is carried out in accordance with international law, its requirements and guarantees.

International labor standards are valid for all categories of employees, including state employees. If certain labor rights specified in international legal acts cannot be applied to state employees, there are special legal acts, such as the ILO Convention No. 151, provided for that.

The exercise of labor rights formalized in international regulations is a reality in public administration in developed countries and in many developing countries. This confirms the desire of different social groups to equality in the sense of equal distribution of wealth, use existing opportunities to improve their position.

Moreover, implementation of international standards of social dialogue is an effective tool in ensuring rights of state employees to freedom of association, collective bargaining, and their right to strike. Social dialogue creates conditions for realization of fundamental rights in the field of labor, is an integral part of ensuring high quality services provided by public authorities to their citizens, promoting good governance and transparency in the public service, finding specific ways to achieve sustainable national development and promoting social cohesion.

As the experience of foreign countries shows, solely by providing state employees with proper labor rights they can achieve high efficiency of the state functioning, economic development and quality services in the public sector.

REFERENCES

1. Андріїв В. М. Міжнародне трудове право : навч. посіб. Київ : Дакор, 2017. 574 с.
2. Безп'ята В. Ф. Використання міжнародно-правових актів при захисті права на працю. *Форум права*. 2011. № 2. С. 45–52. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2011_2_9.pdf (accessed: 12.11.2022).
3. Величко Л. Ю. Дія норм трудового права на правове регулювання праці державних службовців. *Актуальні проблеми державного управління*. 2017. № 1 (15). С. 3–6.
4. Венедіктов С. В. Значення стандартів Міжнародної організації праці для національного трудового права. *Соціальне право*. 2020. № 1. С. 18–22. DOI: <https://doi.org/10.37440/soclaw.2020.01.03>.
5. Гарасимів Т. Теоретико-правові концепти інституту державної служби в правових системах світу // Виконавча влада в Україні та інших державах: історія та сучасність (аспекти права) : матеріали VIII Всеукр. наук.-теоретич. інтернет-конф. (м. Львів, 7 груд. 2018 р.) / МОН України, Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2018. С. 10–14.
6. Гладкий В. В. Неоднозначність трудової правосуб'єктності державного службовця // Актуальні проблеми трудового законодавства, законодавства про державну службу та службу в правоохоронних органах : матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 16 листоп. 2018 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. С. 354–357.
7. Головачова А. Зарубіжний досвід правового регулювання оплати праці державних службовців. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 82–84.
8. Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС: порівняльний аналіз / пер. з фр. В. Ховхун. Київ : Основи, 1996. 420 с.
9. Краснов Є. В. Основні трудові права: міжнародні стандарти законодавство України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Одеса, 2008. 20 с.
10. Лопушинський І. П. Публічна служба Німеччини: досвід для України. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2014. № 2. С. 48–54.
11. Любимов О. К. Європейські стандарти у сфері адміністративно-правового забезпечення праці державних службовців. *Соціальне право*. 2019. № 2. С. 57–63.
12. Мельник К. В. До питання адаптації трудового законодавства до міжнародних норм. *Форум права*. 2011. № 1. С. 645–651. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2011_1_105.pdf (accessed: 12.11.2022).
13. Паламарчук І. В., Міроненко В. А. Закордонний досвід управління персоналом державної служби країн – членів ЄС для України: проблеми та перспективи розвитку. *Теорія та практика державного управління*. 2019. № 3 (66). С. 181–187. DOI: <https://doi.org/10.34213/tp.19.03.22>.
14. Петроє О. М. Міжнародно-правові стандарти соціального діалогу в органах державного управління. *Державне управління: теорія та практика*. 2012. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Dutp_2012_2_16.pdf (accessed: 12.11.2022).
15. Середа О. Г. Європейські стандарти організації праці. *Право та інновації*. 2015. № 4 (12). С. 110–117.
16. Сорочишин М. В. Соціальний діалог у регулюванні умов зайнятості на державній службі // Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 18 трав. 2018 р.) / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса: Гельветика, 2018. С. 500–503.
17. Третьяков Є. А. Значення трудових прав у системі основних прав людини і громадянина. *Право та інновації*. 2016. № 4 (16). С. 145–149.
18. Шевелев К. Є. Працівники бюджетної сфери як суб'єкти трудових правовідносин. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2010. № 17. С. 520–531.
19. Berliner D., Greenleaf A., Lake M., Noveck J. Building Capacity, Building Rights? State Capacity and Labor Rights in Developing Countries. *World Development*. 2015. Vol. 72. Pp. 127–139. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2015.02.018>.
20. Céspedes F. B. Jus cogens y derechos laborales. *Revista Latinoamericana de Derecho Social*. 2014. Vol. 19. pp. 3–29.
21. Koldinská K. The International Labour Organisation and the EU – Old Friends with New Goals. *Hungarian Journal of Legal Studies*. 2019. Vol. 60, No. 2. Pp. 173–184. DOI: <https://doi.org/10.1556/2052.2019.00011>.

22. Koliev F. Shaming and democracy: Explaining state-shaming in international organizations. *International Political Science Review*. 2020. Vol. 41, Iss. 4. Pp. 538–553. DOI: <https://doi.org/10.1177/0192512119858660>.

23. Min J., Kim Ya., Lee S., Jang T.-W., Kim I., Song J. The Fourth Industrial Revolution and Its Impact on Occupational Health and Safety, Worker's Compensation and Labor Conditions. *Safety and Health at Work*. 2019. Vol. 10. Pp. 100–408. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.shaw.2019.09.005>.

Надійшла до редакції: 20.11.2022

Прийнята до опублікування: 19.12.2022

REFERENCES (APA)

1. Andriiv, V. M. (2017). *International labor law*. Dakor.
2. Berliner, D., Greenleaf, A., Lake, M., & Noveck, J. (2015). Building Capacity, Building Rights? State Capacity and Labor Rights in Developing Countries. *World Development*, 72, 127-139. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2015.02.018>.
3. Bezpjataja, V. F. (2011). Use of International Legal Certificates at Protection of the Right to Work. *Forum of Law*, 2, 45-52. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2011_2_9.pdf.
4. Céspedes, F. B. (2014). Jus cogens and labor rights. *Revista Latinoamericana de Derecho Social*, 19, 3-29.
5. Harasymiv, T. (2018, December 7). *Theoretical and legal concepts of the institute of public service in the legal systems of the world* [Conference presentation abstract]. VIII All-Ukrainian Scientific and Theoretical Internet Conference "Executive power in Ukraine and other countries: history and modernity (aspects of law)", Lviv, Ukraine.
6. Hladkyi, V. V. (2018, November 16). *Ambiguity of the labor legal personality of a civil servant* [Conference presentation abstract]. All-Ukrainian Scientific and Practical Conference "Actual problems of labor legislation, legislation on civil service and service in law enforcement agencies", Kharkiv, Ukraine.
7. Holovachova, A. (2017). Foreign experience of legal regulation of the remuneration of civil servants. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 9, 82-84.
8. Koldinská, K. (2019). The International Labour Organisation and the EU – Old Friends with New Goals. *Hungarian Journal of Legal Studies*, 60(2), 173-184. <https://doi.org/10.1556/2052.2019.00011>.
9. Koliev, F. (2020). Shaming and democracy: Explaining state-shaming in international organizations. *International Political Science Review*, 41(4), 538-553. <https://doi.org/10.1177/0192512119858660>.
10. Krasnov, Ye. V. (2008). *Basic labor rights: international standards, legislation of Ukraine* [Candidate thesis, Odesa National Law Academy].
11. Liubymov, O. K. (2019). European standards in the field of administrative and legal support for the work of civil servants. *Social Law*, 2, 57-63.
12. Lopushynskiy, I. P. (2014). Public service of Germany: experience for Ukraine. *Theory and Practice of Public Administration*, 2, 48-54.
13. Melnik, K. V. (2011). To a Question of Adaptation of the Labor Legislation to the International Norms. *Forum of Law*, 1, 645-651. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2011_1_105.pdf.
14. Min, J., Kim, Ya., Lee, S., Jang, T.-W., Kim, I., & Song, J. (2019). The Fourth Industrial Revolution and Its Impact on Occupational Health and Safety, Worker's Compensation and Labor Conditions. *Safety and Health at Work*, 10, 400-408. <https://doi.org/10.1016/j.shaw.2019.09.005>.
15. Palamarchuk, I. V., Mironenko, V. A. (2019). Overseas experience in managing the civil service of the EU member states for Ukraine: challenges and prospects. *Theory and Practice of Public Administration*, 3(66), 181-187. <https://doi.org/10.34213/tp.19.03.22>.
16. Petroye, O. M. (2012). International legal standards of social dialogue in the public administration. *Public Administration: Theory and Practice*, 2. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Dutp_2012_2_16.pdf.
17. Sereda, O. G. (2015). European standards of labour organization. *Law and Innovations*, 4(12), 110-117.
18. Shevelev, K. Ye. (2010). Employees of the budgetary sphere as subjects of labor relations. *Topical Issues of Law: Theory and Practice*, 17, 520-531.
19. Sorochyshyn, M. V. (2018, May 18). *Social dialogue in the regulation of employment conditions in the civil service* [Conference presentation abstract]. International Scientific and Practical Conference "Legal and institutional mechanisms for ensuring the development of Ukraine in the conditions of European integration", Odesa, Ukraine.
20. Tretyakov, E. A. (2016). The importance of employment rights in the system of the fundamental rights of man and citizen. *Law and Innovations*, 4(16), 145-149.
21. Velychko, L. Yu. (2017). The effect of labor law norms on the legal regulation of the work of civil servants. *Pressing problems of public administration*, 1(15), 3-6.
22. Venediktov, S. V. (2020). The importance of standards of the International Labor Organization for national labor law. *Social Law*, 1, 18-22. <https://doi.org/10.37440/soclaw.2020.01.03>.

23. Ziller, Zh. (1996). *Political and administrative systems of EU countries: comparative analysis* (V. Khovkhun, Transl.). Foundations.

Received the editorial office: 20 November 2022

Accepted for publication: 19 December 2022

ИРИНА АЛЕКСАНДРОВНА СЕВИДОВА,

доктор экономических наук,
академик Академии экономических наук Украины,
Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра социально-экономических дисциплин;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3703-4610>,
e-mail: sevidova.ia@gmail.com;

ЛЕОНИД ВЛАДИМИРОВИЧ МОГИЛЕВСКИЙ,

доктор юридических наук, профессор,
заслуженный юрист Украины,
Харьковский национальный университет внутренних дел;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6994-6086>,
e-mail: mogilewskiu@gmail.com;

ВИКТОРИЯ ВЛАДИМИРОВНА СЫЧЕВА,

кандидат юридических наук, доцент,
Харьковский национальный университет внутренних дел,
секретариат Ученого совета;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3031-4994>,
e-mail: svvs12006@i.ua

**ВНЕДРЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ОПЫТА ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ
ТРУДОВЫХ ПРАВ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ**

Проанализирован зарубежный опыт правового регулирования трудовых прав государственных служащих. Изучено влияние стандартов Международной организации труда на трудовое право Украины. Установлена сфера действия трудового законодательства по регулированию труда государственных служащих. Определено, что отношения в сфере труда государственных служащих входят в сферу действия трудового права, но с учетом специфики их работы, возлагаемых на них обязанностей, прежде всего в отношении служебных функций. Сделан вывод, что ратификация и соблюдение международных стандартов организации труда является одним из перспективных направлений развития страны и повышения ее международного имиджа как демократического и социально ориентированного государства.

Ключевые слова: трудовое право, Международная организация труда (МОТ), государственная служба, специальный правовой статус, организация труда, международные стандарты.

ИРИНА ОЛЕКСАНДРІВНА СЕВІДОВА,

доктор економічних наук,
академік Академії економічних наук України,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціально-економічних дисциплін;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3703-4610>,
e-mail: sevidova.ia@gmail.com;

ЛЕОНИД ВОЛОДИМИРОВИЧ МОГИЛЕВСЬКИЙ,

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
Харківський національний університет внутрішніх справ;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6994-6086>,
e-mail: mogilewskiu@gmail.com;

ВИКТОРИЯ ВОЛОДИМИРІВНА СИЧОВА,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,

секретаріат Вченої ради;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3031-4994>,
e-mail: svvs12006@i.ua

УПРОВАДЖЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ПРАВ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ

Статтю присвячено аналізу міжнародного досвіду правового регулювання трудових прав працівників державної служби. Вивчено умови, за якими державним службовцям мають бути забезпечені високі стандарти трудових прав, гідні умови праці та матеріальне забезпечення. Досліджено вплив міжнародних трудових стандартів на забезпечення трудових прав державних службовців на національному рівні з метою вдосконалення правового регулювання гарантій їх трудових прав в Україні. Розглянуто необхідність імплементації в національне законодавство міжнародних стандартів і створення сприятливих умов для їх упровадження. Визначено перелік трудових прав працівників, в тому числі державних службовців, відповідно до найважливіших міжнародних нормативно-правових актів: Загальної декларації прав людини; Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права; конвенцій Міжнародної організації праці. Наголошено, що конвенції та рекомендації Міжнародної організації праці відіграють значну роль у реалізації та розвитку національного трудового законодавства. Міжнародні стандарти організації праці виступають надійним фундаментом для формування та розвитку національного трудового права.

Окреслено сферу дії норм трудового законодавства на регламентування праці державних службовців. Визначено, що відносини у сфері праці державних службовців входять до сфери дії трудового права, але з урахуванням специфіки їх роботи, обов'язків, що покладаються на них, насамперед стосовно службових функцій. Розглянуто досвід правового регулювання трудових прав державних службовців різних країн світу, що ратифікували та виконують конвенції Міжнародної організації праці.

Проаналізовано стандарти Міжнародної організації праці з питань соціального діалогу в державних органах. Зроблено висновок, що ратифікація та дотримання міжнародних стандартів організації праці є одним із перспективних напрямів розвитку країни та покращення її міжнародного іміджу як демократичної та соціально орієнтованої держави. Ухвалення сучасного національного законодавства щодо організації праці, його гармонізація з відповідними стандартами Міжнародної організації праці є значним кроком уперед, але недостатнім для ефективної роботи системи стандартів на загальнонаціональному рівні. Вкрай важливо досягти впровадження та ефективного фактичного застосування цих стандартів на локальному рівні.

Ключові слова: *трудове право, Міжнародна організація праці (МПО), державна служба, спеціальний правовий статус, організація праці, міжнародні стандарти.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Sievidova I. O., Mohilevskiy L. V., Sychova V. V. Implementation of international experience of legal regulation of public employees' labor rights. *Law and Safety*. 2022. No. 4 (87). Pp. 81–93. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.07>.

Citation (APA): Sievidova, I. O., Mohilevskiy, L. V., & Sychova, V. V. (2022). Implementation of international experience of legal regulation of public employees' labor rights. *Law and Safety*, 4(87), 81–93. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.07>.

ТЕТЯНА ІВАНІВНА ГУДЗЬ,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра конституційного і міжнародного права;

 <https://orcid.org/0000-0002-6950-6136>,
e-mail: tetiana1522@ukr.net;

ВАДИМ ВІТАЛІЙОВИЧ МАЛЬЦЕВ,

Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра конституційного і міжнародного права;

 <https://orcid.org/0000-0003-0214-8976>,
e-mail: alan.kast.95@gmail.com

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ПРАВА НА ДОСТАТНІЙ ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

Досліджено положення міжнародних стандартів права людини на достатній життєвий рівень та їх вплив на законодавство України. Визначено елементи змістового наповнення права на достатній життєвий рівень, акцентовано на проблемних аспектах його реалізації в сучасних умовах. Наголошено, що і в умовах війни держава повинна вживати заходи, направлені на унеможливлення зниження життєвого рівня своїх громадян нижче достатнього. Доведено, що національне законодавство найперше спрямоване на підтримання мінімального рівня життя людини, що значною мірою розбігається з конкретними кроками у сфері забезпечення достойного рівня життя населення.

Ключові слова: права людини, міжнародні стандарти, життєвий рівень, імплементація, якість життя, соціальний захист, заробітна плата.

Оригінальна стаття

ВСТУП. У XXI ст. питанню забезпечення достатнього рівня життя громадян та реалізації стабільного підвищення показників його якості відводиться одна з головних ролей у політиці більшості держав світу. Багато в чому формування вектора соціально-економічної політики урядів більшості розвинених країн також пов'язано з реалізацією зазначеного права. Не є винятком і Україна. Перехід національної економіки від командно-планової моделі до ринкової супроводжувався значними кризами в економіці, які особливо негативно позначалися на рівні життя громадян. Наслідки таких перетворень, а також викликаних цими та іншими факторами економічних труднощів стали причиною того, що більшість часу існування незалежної України питання забезпечення достатнього рівня життя залишається одним із найбільш проблемних для нашої держави.

Потребує наукового осмислення питання законодавчого забезпечення права людини на достатній життєвий рівень і з огляду на євроінтеграційні процеси, адже для того, щоб стати повноправним членом Європейського Союзу, наша держава повинна відповідним чином модернізувати свою соціально-економічну політику у бік підвищення якості життя кожної людини.

Окремим аспектом, що обумовлює важливість вивчення проблематики законодавчого регулювання реалізації права на достатній життєвий рівень, є наявні соціальні проблеми в Україні, які значно загострилися із початком повномасштабної війни росії проти нашої держави та мають колосальний негативний вплив на рівень життя українських громадян: багато людей залишилися без житла, роботи, майна та знаходяться у стані повної невизначеності щодо свого майбутнього. У таких умовах особливо важливо спрямувати максимум зусиль для того, щоб підтримати гідний рівень життя наших громадян і не допустити масового перетинання межі бідності, яке вже загрожує нашому народу. З огляду на зазначені фактори ефективно втілення в національному законодавстві міжнародних стандартів у сфері захисту права людини на достатній життєвий рівень і створення організаційних можливостей для їх ефективного реалізації є основними умовами відновлення держави від наслідків війни та її подальшого становлення на шлях економічного розвитку.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є науково-теоретичний аналіз положень міжнародних стандартів права на достатній життєвий рівень, визначення подальших

перспектив їх розвитку. *Завданнями* статті є пошук оптимальних шляхів імплементації міжнародних стандартів права на достатній життєвий рівень у національне законодавство України в сучасних умовах, окреслення перспектив розвитку національного законодавства в цій галузі.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Право на достатній життєвий рівень було предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Варто згадати В. Мацокіна (2008), який першим спробував обґрунтувати механізм реалізації права людини на достатній життєвий рівень в умовах побудови в Україні соціальної держави; О. Кушніренка (2019), який досліджував проблеми визнання соціальних прав людини, зокрема права на необхідний життєвий рівень; Н. Щербюк (2021), яка право на достатній життєвий рівень аналізувала крізь призму соціального забезпечення особи; О. Васильченко, предметом наукового пошуку якого була реалізація соціально-економічних прав з огляду на принцип рівності; І. Магновського (2021), який досліджував право на достатній життєвий рівень як один із ключових факторів розбудови соціальної держави. Однак слід зауважити, що в умовах російсько-української війни питання реалізації права на достатній життєвий рівень набувають нового значення. Війна суттєво вплинула на економіку та рівень життя громадян, адже тепер Україна вимушена витратити значні матеріальні ресурси на утримання армії, фінансові потреби якої значно зросли після переходу війни з гібридної в повномасштабну фазу. У цій ситуації державі вкрай складно гарантувати створення належних умов для людини, щоб вона мала можливість своєю працею забезпечити гідну матеріальну базу життєдіяльності для себе і своєї сім'ї, а також унеможливити зниження життєвого рівня своїх громадян нижче достатнього. Водночас це не знімає з держави позитивні обов'язки щодо забезпечення, охорони і захисту права на достатній життєвий рівень, що й обумовлює актуальність дослідження.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Наявний на сьогодні масив методів наукового дослідження дозволив по-новому осмислити проблематику змістового наповнення терміна «достатній життєвий рівень» і визначити тенденції його правової трансформації з урахуванням сучасних реалій, він сприяв досягненню поставленої мети і визначених завдань. Так, у роботі було використано такі засоби сучасної юридичної методології, як формально-юридичний, історико-правовий, систем-

ний, логіко-семантичний, аналізу та синтезу тощо.

В основу аналізу права на достатній життєвий рівень покладалася діалектичний метод, використання якого дозволило осмислити доктринальні та нормативні джерела в досліджуваній сфері, з'ясувати змістове наповнення права людини на достатній життєвий рівень як на міжнародному, так і національному рівні, його сутнісні характеристики.

Системний метод дозволив дослідити конституційно-правове регулювання права на достатній життєвий рівень, дав можливість визначити наявні проблеми правового регулювання та запропонувати конкретні кроки щодо їх вирішення.

У процесі дослідження міжнародно-правових стандартів права людини на достатній життєвий рівень використовувався науковий метод узагальнення з метою типізації загальних ознак означеного права.

Було також застосовано порівняльно-правовий метод, за допомогою якого продемонстровано відсутність єдиних підходів до визначення поняття та змістового наповнення права на достатній життєвий рівень у міжнародно-правових стандартах та законодавстві України.

Емпіричну базу дослідження становлять наукові праці фахівців у галузі конституційного права, а також представників інших галузей права, насамперед міжнародного. Нормативною основою є міжнародно-правові акти з прав людини, Конституція та закони України, підзаконні правові акти. Інформаційну базу наукової статті посилюють довідкові видання за темою дослідження.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Право на достатній життєвий рівень є одним із важливих прав людини, яке знайшло своє закріплення у міжнародних актах як універсального, так і регіонального рівнів. При цьому деякі фахівці пов'язують це право насамперед з його економічною сутністю, адже вважають, що воно за своєю природою знаходиться на межі юриспруденції та економіки (Бойчук та ін., 2017; Ярошенко, 2019). Хоча якщо звернутися до економічної енциклопедії, то тут надається визначення рівня життя, яке характеризується як «рівень фактичного покриття матеріальних і культурних потреб населення шляхом забезпечення доступу до таких соціально-економічних благ, як: фінансові надходження; об'єм і структура (якісний склад) споживання; рівень зайнятості (забезпечення населення доступом до джерел отримання доходів) та умови праці; співвідношення

обсягу часу, який людина витрачає на виконання трудових і супутніх із ними обов'язків та вільного від роботи часу; інтенсивність праці, а саме рівень напруженості інтелектуальних та фізичних зусиль та їх концентрація з розрахунку на тривалість робочого дня; житлові та побутові умови; рівень освіти і культури; система охорони здоров'я і фізичної культури; система соціального забезпечення; піклування суспільства про дітей і материнство; раціональне використання вільного часу» (Мочерний та ін., 2002, с.262). На нашу думку, поняття «рівень життя» і «достатній життєвий рівень» не є тотожними. Термін «рівень життя», виходячи із самої назви, має безоціночний характер та лише констатує певний рівень покриття потреб людини. При цьому такі потреби можуть бути як задоволені повною мірою, так і знаходитися на рівні, нижчому від умовної межі бідності. Термін «достатній життєвий рівень» за своєю суттю вже передбачає, що рівень покриття матеріальних та духовних потреб людини, враховуючи житло, їжу, одяг, медичне обслуговування, доступ до послуг у сфері освіти та культури, доступ до інформації, знаходиться на рівні, коли індивід може не проводити увесь вільний час у спробах задовольнити зазначені потреби. Це залишає йому час та сили для ефективного розвитку особистості, втілення в життя творчих, інтелектуальних та інших здібностей і робить можливим максимально ефективну реалізацію його потенціалу в суспільстві, а також загалом збільшує людський капітал держави.

Щодо аналізу цього терміна з точки зору юриспруденції, то поняття «рівень життя» містить у собі важливу соціальну складову і характеризується такими ознаками, як ступінь захищеності прав і свобод людини та громадянина, забезпечення гідних умов життя людини, надання кожному можливостей для вільного розвитку своєї особистості (Андрієнко, 2015, с. 93). Проте цим змістове наповнення терміна «рівень життя» не вичерпується. Як правило, до зазначеної категорії також відносять забезпечення державою реалізації прав людини у сфері здійснення громадянами права на працю, освіту, охорону здоров'я, соціальний захист, безпеку життя, надання громадянам можливості вільно брати участь у громадсько-політичному і культурному житті, а також соціальну забезпеченість людини, сім'ї, соціальні гарантії для національних меншин; рівень соціально-комунальної інфраструктури тощо (Кушніренко, 2019).

Зародження та подальше становлення права людини на достатній життєвий рівень є

результатом тривалого процесу розвитку людства та має досить довгу історію, пов'язану з розвитком як правових інститутів, так і світової економіки. Рівень достатку людей відігравав значну роль у житті майже кожної держави, оскільки мав суттєвий вплив на ступінь напруги у суспільстві та, як результат, на рівень лояльності населення до влади. Протягом XVIII–XIX ст. у конституціях і законодавчих актах різних держав були закріплені переважно громадянські та політичні права. Щодо економічних і соціальних прав, то в ті часи вони вважались другорядним, побічним продуктом їх розвитку. І лише на початку XX ст. у конституціях деяких держав помітний наголос робиться на соціально-економічних правах (Конституція Мексики 1917 р., Конституція Іспанії 1931 р., Конституція Ірландії 1937 р., Конституція Японії 1946 р., Конституція Італії 1947 р. тощо). Так, у ст. 151 Веймарської імперської конституції 1919 р. закріплено, що «порядок економічного життя має відповідати принципам справедливості з метою гарантування гідного існування для всіх. Економічна свобода особи має бути забезпечена в цих межах»¹. У подальшому це право активно розвивалось у законодавстві багатьох країн світу, в результаті чого отримало практично всесвітнє поширення та стало своєрідним зразком, стандартом, відповідно до якого відбувається правове регулювання соціальних прав громадян, а також стало визначальною ознакою соціальної спрямованості будь-якої держави світу (Андрієнко, 2015, с. 94).

Однак найбільшу увагу з боку світової спільноти концепція прав людини загалом і соціальні права зокрема отримали після Другої світової війни. Це обумовлено небаченими до того часу масовими порушеннями прав людини, що принесла із собою війна. Усвідомлення того, що «загальновизнані уявлення про мінімальні стандарти прав людини в національному демократичному суспільстві, які відповідають даному етапу розвитку цивілізації, повинні бути закріплені в міжнародно-правових актах» (Рибіцький, 2013, с. 81), посилювало потребу міжнародного врегулювання прав людини та необхідність створення

¹ Die Verfassung des Deutschen Reichs («Weimarer Reichsverfassung») vom 11. August 1919 (Reichsgesetzblatt 1919, S. 1383) // Ulius-Maximilians-Universität : сайт. URL: https://www.jura.uni-wuerzburg.de/fileadmin/02160100-muenkler/Verfassungstexte/Die_Weimarer_Reichsverfassung_2017ge.pdf (дата звернення: 20.10.2022).

таких правозахисних механізмів, які б у майбутньому унеможливили державами масові порушення прав людини.

Важливим кроком у напрямі становлення міжнародної системи захисту прав людини стало створення в 1945 р. Організації Об'єднаних Націй, результатом роботи якої, серед іншого, стало ухвалення низки міжнародно-правових актів, які вперше на міжнародному рівні закріпили міжнародні стандарти в галузі прав людини. Серед таких документів, перш за все, варто виділити Загальну декларацію прав людини (10 грудня 1948 р.), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (16 грудня 1966 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (16 грудня 1966 р.).

Слід зазначити, що актуальність питання міжнародно-правового закріплення соціальних прав громадян, зокрема права на достатній життєвий рівень, усвідомлювалася міжнародною спільнотою вже на етапі утворення Організації Об'єднаних Націй. Так, у Преамбулі Статуту ООН державами-засновницями було зафіксовано намір «сприяти соціальному прогресу та покращенню умов життя в умовах більшої свободи»¹. Однак у зв'язку з численними протиріччями між державами в процесі створення зазначеного документа до самого тексту Статуту соціальні права не потрапили.

На сьогодні проблема правового забезпечення реалізації права людини на достатній життєвий рівень не втрачає своєї актуальності серед політиків та законодавців як на міжнародному, так і національному рівнях. Така увага до зазначеного питання зумовлена перш за все тим, що забезпечення гідних умов існування громадян є необхідною умовою для ефективного розвитку творчих, професійних, наукових та інших суспільно значущих якостей людини, що в перспективі є запорукою розвитку суспільства, економіки та держави. За своєю природою право на достатній життєвий рівень можна вважати основоположним соціальним правом, дотримання якого створює необхідні умови для реалізації всіх інших основоположних прав і свобод, таких як політичні, економічні чи культурні (Длугопольська, 2017, с. 64).

Переходячи безпосередньо до міжнародних стандартів права людини на достатній життєвий рівень, насамперед варто зазначи-

ти, що під міжнародними стандартами в галузі прав людини маються на увазі міжнародно-правові норми, що встановлюють зміст і вектор розвитку принципів прав людини (Бігняк та ін., 2019, с. 13). До цієї категорії належать зобов'язання держав надавати індивідам основоположні права і свободи та без крайньої необхідності не вчиняти дії, які зазіхають на ці права і свободи, не допускати будь-якої дискримінації, а також не допускати вчинення дій, що порушують права людини. Навпаки, держави мають проводити дії, спрямовані на запобігання і насамперед на розслідування, судове переслідування та покарання за поведінку, яка порушує права (González, 2013, р. 92). Крім того, з метою гарантування дотримання прав людини, міжнародною спільнотою встановлюється система міжнародно-правової відповідальності держав за невиконання своїх зобов'язань (Коверзнев, Коверзнева, 2016, с. 51, 53) та визначаються міжнародні механізми захисту прав людини (Шуміло, 2018).

Аналіз міжнародних стандартів у сфері права на достатній життєвий рівень доречно розпочати із Загальної декларації прав людини 1948 р. (далі – Декларація). Декларація закріплює два права, тісно пов'язаних між собою: право на соціальне забезпечення та право на достатній життєвий рівень. І якщо у ст. 22 йдеться про здійснення необхідних для підтримання гідності людини і для вільного розвитку її особи прав у соціально-економічній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва з урахуванням ресурсів кожної держави, то ст. 25 закріплює перелік вимог до умов життя людини, враховуючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, дотримання яких є необхідною умовою підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, а також право на забезпечення у випадку безробіття, хвороби, інвалідності, вдівства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від людини обставини². Як наголошується в науковій літературі, поєднання права на достатній життєвий рівень із правом на соціальне забезпечення в Загальній декларації прав людини свідчить про визнання того факту, що соціального забезпечення лише у формі фінансової підтримки недостатньо для підвищення рівня

¹ Устав ООН // Организация Объединенных Наций : офиц. сайт. URL: <https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/full-text> (дата звернення: 20.10.2022).

² Загальна декларація прав людини : від 10.12.1948 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 20.10.2022).

життя людей, які живуть у бідності (Basson, 2017, р. 73). Декларація в силу свого фундаментального та спрямовуючого характеру створює основу та надає шаблонне для всіх держав – членів ООН визначення поняття «життєвий рівень», структура якого включає в себе не лише забезпечення їжею, одягом та житлом, а й доступ до таких благ, як медичне обслуговування та соціальні гарантії.

Наступним важливим міжнародним документом, що стосується тематики нашого дослідження, є Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. У ч. 1 ст. 11 зазначеного документа встановлюється право кожної людини на гідні умови життя для неї та її сім'ї, враховуючи достатнє харчування, одяг і житло, а також неухильне поліпшення умов життя¹. Також Пактом встановлено право працівників на справедливі і сприятливі умови праці, реалізація яких повинна спиратися на достатній об'єм заробітної плати і на забезпечення гідного життєвого рівня як жінок, так і чоловіків². У разі, якщо людина не в змозі забезпечити себе матеріальними ресурсами, необхідними для підтримання достатнього рівня життя самостійно, вона має отримувати соціальну допомогу з боку держави (Юшко, Швець, 2013, с. 13).

Варто зазначити, що держави – учасниці цього Пакту взяли на себе зобов'язання докласти зусиль для поступового втілення в життя положень Пакту. Так, у преамбулі Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права закріплено: «Кожна держава зобов'язується в індивідуальному порядку та в порядку міжнародної допомоги та співробітництва, зокрема в економічній та технічній галузях, вжити заходів у максимальних межах наявних ресурсів для того, щоб забезпечити поступове здійснення прав, які визнаються в цьому Пакті усіма належними способами, включаючи, зокрема, вжиття законодавчих заходів»³. Також держави-учасниці беруть на себе зобов'язання вживати необхідних заходів як індивідуально,

так і в порядку міжнародного співробітництва з метою боротьби із загрозою голоду та дефіциту продовольства у світі. Такі заходи повинні включати в себе реалізацію конкретних програм з метою впровадження інноваційних методів виробництва, зберігання і розподілу продуктів харчування шляхом широкого впровадження технічних і наукових досягнень, поширення знань про принципи харчування і вдосконалення або реформування аграрних систем у такий спосіб, щоб досягти найбільш ефективного освоєння і використання природних ресурсів⁴. Також у межах реалізації права кожного на достатній життєвий рівень держави мають забезпечувати справедливий розподіл світових запасів продовольства відповідно до потреб і з урахуванням проблем країн, які імпортують та експортують продукти⁵.

Тобто держави, які ратифікували зазначений Пакт, взяли на себе низку зобов'язань із створення ефективної законодавчої бази та механізмів її захисту та реалізації для найбільш повного та всебічного забезпечення економічних, соціальних та культурних прав. Виходячи із цього, на нашу думку, важливо зазначити, що положення Пакту не можна віднести до суто декларативних, адже держави-підписанти беруть на себе конкретні зобов'язання.

Практично аналогічний за змістом соціальний стандарт «життєвого рівня» закріплює Конвенція про основні цілі та норми соціальної політики № 117, прийнята Міжнародною організацією праці 22 червня 1962 р. Відповідно до ст. 5 цієї Конвенції держави-учасниці зобов'язуються «вживати всі можливі заходи для досягнення такого життєвого рівня, включаючи їжу, одяг, житло, медичне і соціальне забезпечення, а також освіту, які необхідні для підтримки здоров'я й добробуту незалежних виробників, найманих працівників і членів їхніх сімей»⁶. Адже політика підвищення зайнятості та задоволення суспільних потреб знижує рівень бідності (Lestari et al., 2022,

¹ Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : від 16.12.1966 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 20.10.2022).

² Там само.

³ Факультативний протокол до Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права : від 10.12.2008 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_i50 (дата звернення: 20.10.2022).

⁴ Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : від 16.12.1966 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 20.10.2022).

⁵ Там само.

⁶ Конвенція про основні цілі та норми соціальної політики № 117 : від 22.06.1962 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_016 (дата звернення: 20.10.2022).

р. 147). Розділ II Конвенції має назву «Підвищення рівня життя» і розглядає таке підвищення як основну мету під час планування економічного розвитку, у процесі чого мають «вживатися всі можливі заходи для узгодження такого розвитку зі здоровою еволюцією відповідних груп населення»¹.

Аналогічні положення пізніше було продубльовано в деяких регіональних міжнародних актах з прав людини. Наприклад, схожі за змістом положення містяться в Європейській соціальній хартії (переглянутій) 1996 р. Так, у ч. 1 Хартії закріплено обов'язок держав-учасниць спрямовувати свою діяльність на забезпечення трудящим таких умов, за яких кожен із них буде мати право на справедливу винагороду за свою працю, обсяг якої повинен бути достатнім для забезпечення гідного життєвого рівня для них самих та їхніх сімей; водночас у ст. 4 йдеться про зобов'язання держав «визнати право працівників на таку винагороду, яка забезпечує їм і їхнім сім'ям достатній життєвий рівень»². Також Хартія гарантує захист кожної людини (в межах країн-учасниць) від бідності та соціального відчуження.

Питання забезпечення гідного рівня життя людини регулюється також низкою інших актів, ухвалених європейською спільнотою. Так, частина XI «Норми, яким мають відповідати періодичні грошові виплати» Європейського кодексу соціального забезпечення 1964 р. регулює питання надання допомоги певним групам осіб. Відповідно до положень Кодексу розмір допомоги має визначатися згідно з вимогами, запровадженими компетентним органом державної влади. При цьому розмір допомоги може бути скорочено лише у випадку, коли інші засоби існування сім'ї бенефіціарія перевищують визначені основні суми чи суми, встановлені компетентним органом державної влади³. Також зазначено, що загальний обсяг допомоги та інших засобів існування, що надаються після проведення наведених вище підрахунків, має бути достатнім для підтримання сім'ї отримувача у здоровому й гідному стані.

¹ Там само.

² Європейська соціальна хартія (переглянута) : від 03.05.1996 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062 (дата звернення: 20.10.2022).

³ Європейський кодекс соціального забезпечення : від 16.04.1964 № ETS N 48 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_329 (дата звернення: 20.10.2022).

Хартія Співтовариства про основні соціальні права працівників 1989 р. у ст. 5 гарантує отримання гідної винагороди за всі види трудової діяльності. Задля досягнення поставленої мети працівники мають бути забезпечені справедливою заробітною платою, якої має бути достатньо для забезпечення їм гідного рівня життя. Щодо соціального захисту п. 10 «Соціальний захист» зазначеного акта закріплює, що «кожний працівник Європейського Співтовариства має право на адекватний соціальний захист і незалежно від статусу і розміру підприємства, на якому працює, користуватися адекватним рівнем допомоги із соціального забезпечення»⁴. При цьому в ЄС роль держав у загальному благополуччі в боротьбі з бідністю та соціальною інтеграцією є різною (Hernández, Picos, Riscado, 2022, p. 453).

Отже, якщо узагальнити наявні в міжнародно-правових актах стандарти забезпечення права людини на достатній життєвий рівень, то можна дійти висновку, що воно включає в себе такі елементи:

1) можливість реалізації прав в економічній, соціальній і культурних сферах, що необхідно для підтримання гідного та вільного розвитку особистості;

2) право на таку якість життя, рівня якої достатньо для підтримання здоров'я та добробуту сім'ї; останнє включає в себе такі компоненти, як достатній рівень забезпечення продуктами харчування, укомплектованість одягом за сезоном, житлом, доступ до послуг системи охорони здоров'я, а також соціальне обслуговування;

3) право на соціальний захист у випадку безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, настання старості або втрати людиною здатності самостійно забезпечувати себе засобами до існування з незалежних від неї причин;

4) право на постійне покращення умов життя, яке, на нашу думку, має особливу важливість для підтримання гідних умов життя людини, адже в сучасних реаліях світова економіка характеризується стрімким розвитком та постійним зростанням як якісних, так і кількісних показників вживання продукції (якщо брати за основу країни, більшість населення яких не знаходиться на межі бідності, як наприклад, у деяких країнах Африки або Близького Сходу), а отже, обсяг продукції, необхідної

⁴ Хартія Співтовариства про основні соціальні права працівників : від 09.12.1989 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_044 (дата звернення: 20.10.2022).

для нормального існування людини, постійно зростає, що потрібно враховувати при визначенні меж поняття «достатній життєвий рівень» і розглядати останнє як динамічне явище;

5) право на захист від голоду, що втілюється в житті шляхом ужиття державою індивідуальних та колективних заходів щодо вдосконалення виробництва (перш за все продовольчих товарів), раціоналізації розподілу та споживання продуктів харчування, а саме сприяння постачанню таких продуктів тим верствам населення, які мають проблеми із забезпеченням цими товарами.

Ще одним елементом, який варто додати до наведеного переліку, є інформація, яка з розвитком науково-технічного прогресу, світових глобалізаційних процесів і цифровізації багатьох сфер життя суспільства та держави починає відігравати все вагомішу роль у житті практично кожної людини.

Україна як частина міжнародної спільноти також не могла залишитися осторонь світових процесів, пов'язаних із розвитком міжнародного та національного законодавства у сфері захисту права людини на достатній життєвий рівень. Особливої актуальності це питання набуває у світлі обраного курсу на євроінтеграцію, завдяки чому матиме місце підвищення рівня життя населення України, що загалом позитивно вплине на реалізацію прав людини (Міщенко, 2019, с. 264). Процес зближення з Європейським Союзом неминуче включає в себе проведення Українською державою всебічних реформ, направлених на забезпечення відповідності вимогам європейської спільноти, зокрема у соціальній сфері. Крім того, спрямування Україною своєї діяльності на усунення соціальної нерівності та врівноваження інтересів у суспільстві в умовах російської агресії здатне довести європейським партнерам прихильність європейським цінностям і стандартам.

Відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України»¹. Виходячи із цього, чинні норми міжнародного права, зокрема ті, що закріплюють соціальні та економічні права людини і прямо чи опосередковано спрямовані на гарантування достатнього життєвого

рівня, є структурним елементом національного механізму забезпечення права людини на достатній життєвий рівень. Розглядаючи положення Основного Закону, що прямо або опосередковано впливають на право людини на достатній рівень життя, слід зазначити, що у ст. 1 Конституції Україна проголосила себе соціальною державою, чим визнала людину найвищою соціальною цінністю. Це означає, що держава надає пріоритетний статус вирішенню питань, пов'язаних з умовами та рівнем життя людини. Однак основну роль у конституційно-правовому регулюванні права людини на гідні умови життя відіграє ст. 48 Конституції України, яка фактично є основою для всього національного законодавства у цій галузі і проголошує право на достатній життєвий рівень для особи та її сім'ї, враховуючи достатнє харчування, одяг, житло².

Також Конституція закріплює основні риси України як соціальної держави, серед яких: соціальна спрямованість економіки, закріплення та державні гарантії реалізації соціальних прав громадян, зокрема їх прав на соціальний захист і достатній життєвий рівень (статті 46, 48)³ тощо. Зазначені положення Основного Закону мають на меті встановлення правил, відповідно до яких держава повинна «відповідним чином регулювати економічні процеси, встановлювати і застосовувати справедливі та ефективні форми перерозподілу суспільного доходу з метою забезпечення добробуту всіх громадян»⁴. Крім того, як наголосив у своєму Рішенні Конституційний Суд України, в державі, яка проголошує себе соціальною, розмір прожиткового мінімуму, визначений на законодавчому рівні, має реально забезпечувати гідний рівень життя людини⁵.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин першої, другої статті 2 Закону України «Про розмір внесків на деякі види загальнообов'язкового державного соціального страхування» (справа про надання допомоги по тимчасовій непрацездатності) : від 17.03.2005 № 1-рп/2005 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-05> (дата звернення: 20.10.2022).

⁵ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 20.10.2022).

Однак, незважаючи на те, що ст. 48 Основного Закону закріплює деякі фундаментальні положення, що стосуються права на достатній життєвий рівень і визначені у ст. 25 Декларації, в Конституції закріплене більш стисле формулювання порівняно з аналогічною статтею Декларації. Деякі елементи права на достатній життєвий рівень, наприклад, право на медичний догляд, у Конституції винесені в окремі статті (право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування закріплюється окремо у ст. 49). Також варто акцентувати, що у ст. 25 Декларації, на відміну від Конституції України, відсутній сам термін «достатній життєвий рівень». У Декларації вказується, що кожна людина має право на такий життєвий рівень, якого має бути достатньо для «підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї»¹, що, відповідно, більш чітко конкретизує межі такої «достатності».

Важливо зауважити, що імплементація в національне законодавство положень Декларації не накладає на державу жодних зобов'язань, тому за невиконання цих положень не передбачені санкції. Її норми мають декларативний характер та не потребують ратифікації, однак Декларація є еталоном, правовим зразком міжнародного рівня і формує певні соціальні стандарти прав людини. Тому держави, що приєдналися до Декларації, мають використовувати її норми як орієнтир у розвитку свого національного законодавства (Zhebrovska, Riaboshapchenko, 2021, с. 71).

Водночас зміст ст. 48 Конституції України повністю відповідає вимогам ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. Зазначені документи практично ідентичні в тому, що включають право на достатнє харчування, одяг і житло для кожного в перелік необхідних елементів права на достатній життєвий рівень для людини та її сім'ї.

Незважаючи на тотожність змістового наповнення права на достатній життєвий рівень на міжнародному та національному рівнях,

існує низка проблем, які негативно впливають на перспективи ефективної реалізації цього права в Україні. Йдеться про відсутність законодавчого визначення меж «достатності» під час визначення положення «достатній життєвий рівень». Це значно ускладнює аналіз відповідності рівня життя людини в державі ознакам «достатності» та визначення ефективності діяльності держави у цій сфері. Також проблемою є рекомендаційний характер цього поняття та постійна змінюваність вимог до достатнього рівня життя залежно від ступеня соціально-економічного розвитку країни та інших чинників. Так, у рішеннях від 26 грудня 2011 р. № 20-рп/2011 та від 25 січня 2012 р. № 3-рп/2012 Конституційний Суд зауважив, що «передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними». Механізм реалізації цих прав може бути змінений державою, зокрема через неможливість їх фінансового забезпечення шляхом пропорційного перерозподілу коштів з метою збереження балансу інтересів усього суспільства. Крім того, такі заходи можуть бути обумовлені необхідністю запобігання або усунення реальних загроз економічній безпеці України (Бакумов та ін., 2019, с. 60). Відсутність чіткого визначення меж достатнього життєвого рівня фактично надає цьому терміну оціночний характер, що обмежує можливість його правового використання (Кириченко, 2018, с. 310).

Також у контексті реалізації права людини на достатній життєвий рівень варто звернутися до статей 43, 45–49 Конституції України, де більш детально окреслюються певні соціальні права людини, дотримання яких є необхідними умовами реалізації права людини на достатній рівень життя. Виходячи зі змісту зазначених статей, держава бере на себе обов'язок забезпечувати відповідний соціальний стандарт життєдіяльності її громадян (Клименко, 2019, с. 26). При цьому акцент повинен робитися не лише на наданні допомоги тим, хто за певних причин не спроможний самостійно забезпечити собі належний життєвий рівень, а й на створенні відповідних умов для самостійного досягнення дієздатною людиною гідного рівня життя для себе і своєї сім'ї.

Наведені положення Основного Закону покладають на державу обов'язок створити та підтримувати ефективну систему соціального захисту різних категорій осіб. Ця система повинна мати на меті сприяння узгодженню рівня життя різних верств населення з вимогами положень права на достатній життєвий рівень шляхом надання ефективного соціального забезпечення та реалізації заходів соціального

розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII : від 22.05.2018 № 5-р/2018 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18> (дата звернення: 20.10.2022).

¹ Загальна декларація прав людини : від 10.12.1948 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 20.10.2022).

захисту населення. Ці заходи мають втілювати ідеї соціальної солідарності та справедливості, бути спрямованими на охорону і захист особи під час настання можливих соціальних ризиків¹.

Відповідно до позиції Конституційного Суду України держава має право вільно встановлювати пріоритетність вирішення існуючих соціальних проблем, а також врегульовувати їх на власний розсуд, виходячи в основному з наявних у держави фінансово-економічних можливостей. Так, у випадку виникнення значних проблем в економіці, введення в державі воєнного або надзвичайного стану, а також у випадках, пов'язаних із захистом національної безпеки, держава має можливість провести необхідний перерозподіл своїх фінансових і матеріальних активів з метою збереження справедливого балансу між інтересами особи та суспільства. Однак зазначені обмеження не повинні порушувати сутність конституційних соціальних прав осіб, тобто в будь-яких умовах приділяти максимум зусиль для забезпечення таких умов життя, які відповідають уявленням про гідне життя людини². Наразі Україна опинилася саме у такій ситуації, коли уряд змушений знаходити баланс між необхідністю задоволення оборонних потреб країни, які суттєво зросли з початком російсько-української війни, та необхідністю ефективно протидіяти кризі в соціальному та економічному секторах держави, яка невпинно набирає обертів. Варто зазначити, що саме від ефективності дій влади як на військовому, так і на соціально-економічному фронтах буде залежати об'єм фінансової допомоги, яка надходить від наших зарубіжних партнерів. У випадку ж неефективної соціальної політики України, як-то нецільове використання або розкрадання коштів, наданих для підтримання соціальної сфери, обсяги фінансової підтримки соціального сектора та економіки нашої держави як під час війни, так і в процесі післявоєнної відбудови будуть значно знижені, а за найгіршої ситуації можуть бути взагалі припинені.

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII : від 22.05.2018 № 5-р/2018 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18> (дата звернення: 20.10.2022).

² Там само.

Крім законів на забезпечення достатнього рівня життя спрямована і низка нормативно-правових актів. Міністерством соціальної політики України спільно з іншими міністерствами Наказом від 18 травня 2017 р. № 827/403/507/113/232 була затверджена Методика комплексної оцінки бідності, яка передбачає розрахунок системи показників, що безпосередньо характеризують рівень життя бідного населення³. Варто виділити декілька термінів, якими оперує зазначена методика: бідність, монетарна бідність, немонетарна бідність. Бідність визначається як неможливість підтримувати рівень життя, притаманний конкретному суспільству в певний період часу. Під монетарною бідністю розуміють дефіцит коштів, необхідних для підтримання способу життя, притаманного конкретному суспільству в конкретний період часу. А під межею монетарної бідності пропонується розуміти рівень доходу (витрат), нижче від якого задоволення особою основних потреб стає неможливим. Відтак межа, що розділяє бідність і достатній рівень життя, оцінюється як рівень доходу, нижче від якого стає неможливим задоволення основних потреб людини. Межа бідності встановлюється як частка прожиткового мінімуму на одну особу в розрахунку на місяць⁴. На її основі визначаються сім'ї, які належать до категорії бідних. З огляду на зазначене можна зробити висновок, що фактично на сьогодні існують конкретні формули розрахунку межі бідності, але відсутні чіткі механізми розрахунку монетарних та інших показників, необхідних для визначення достатнього рівня життя. Тобто наразі достатній рівень життя можна визначити лише як стан, під час якого показники монетарних можливостей та можливостей споживання людини вище від показників межі бідності.

Сьогодні державне регулювання в Україні рівня життя населення спирається здебільшого на категорію прожиткового мінімуму, який встановлюється базовим державним соціальним стандартом і «є надзвичайно важливим для аналізу достатку та благополуччя населення

³ Про затвердження Методики комплексної оцінки бідності : наказ М-ва соц. політики України, М-ва економ. розвитку і торгівлі України, М-ва фінансів України, Держ. служби статистики України, Нац. акад. наук України від 18.05.2017 № 827/403/507/113/232 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0728-17> (дата звернення: 20.10.2022).

⁴ Там само.

України» (Пласконь та ін., 2021). Він є тим індикатором, на основі якого встановлюються соціальні гарантії та стандарти у сферах доходів населення, житлово-комунального, побутового, соціально-культурного обслуговування, охорони здоров'я та освіти¹. Законодавець визначає прожитковий мінімум як вартісну величину достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів і мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості².

До складу прожиткового мінімуму входять набори продуктів харчування, непродовольчих товарів і наборів послуг, схвалених науково-громадською експертизою на принципах соціального партнерства і затверджених Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення» від 11 жовтня 2016 № 780³.

ВИСНОВКИ. На міжнародному рівні правовий статус людини регулюється широким спектром міжнародно-правових актів, які встановлюють загальні для всіх держав-учасниць стандарти у сфері прав людини, серед яких варто виділити Загальну декларацію прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права тощо. Україна як частина світової спільноти і соціальна держава взяла на себе обов'язок дотримуватися світових тенденцій і стандартів у сфері захисту прав людини. Серед інших фундаментальних

прав і свобод людини наша держава взяла на себе обов'язки щодо захисту права людини на достатній життєвий рівень як невід'ємної фундаментальної частини соціальних прав.

На сьогодні Україна приєдналася до всіх основних міжнародно-правових актів, що спрямовані на захист соціальних та економічних прав людини, та докладає зусиль для розвитку системи національного законодавства саме з урахуванням положень міжнародно-правових актів. Однак норми українського законодавства насамперед спрямовані на підтримання мінімального рівня життя людини шляхом встановлення прожиткового мінімуму та нижньої межі заробітної плати. А це за вектором своєї спрямованості дещо розбігається з концепцією забезпечення гідного рівня життя населення, яка декларується наведеними міжнародними актами.

Достатній життєвий рівень та мінімальний рівень життя – це значною мірою різні поняття. Поняття «достатній життєвий рівень» спрямоване на створення матеріального фундаменту для реалізації людиною творчих, професійних, наукових та інших суспільно значущих якостей, що має стати рушійною силою розвитку суспільства, економіки та держави. Водночас підтримання мінімального рівня життя за своїм посилом направлене не на створення можливостей для ефективного розвитку людини, а на захист людини від потрапляння на умовне «соціальне дно».

У сучасних реаліях участь нашої держави в міжнародних договорах, які регламентують право людини на достатній життєвий рівень, та питання подальшого ефективного втілення в життя положень цих документів мають особливе значення. Це зумовлено значними проблемами в реалізації, на які впливають як внутрішні, так і зовнішні фактори, серед яких необхідність удосконалення національного законодавства у цій сфері, економічні кризи, гібридна, а згодом і повномасштабна збройна агресія росії тощо. Всі ці фактори суттєво впливають як безпосередньо на рівень життя наших громадян, так і на фінансові можливості держави у соціальній сфері, ставлять нашу державу перед необхідністю оперативного ухвалення важливих законодавчих та управлінських рішень задля максимально можливої стабілізації кризової ситуації в соціальній сфері та запобігання обвалу рівня життя громадян.

Задля забезпечення права на достатній життєвий рівень в умовах російської агресії, ефективного використання коштів, наданих Україні зарубіжними партнерами для підтримання рівня життя громадян та надання

¹ Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України від 05.10.2000 № 2017-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14> (дата звернення: 20.10.2022).

² Про прожитковий мінімум : Закон України від 15.07.1999 № 966-XIV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-14> (дата звернення: 20.10.2022).

³ Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.10.2016 № 780 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/780-2016-p> (дата звернення: 20.10.2022).

різноманітних соціальних послуг, доцільно значно посилити державний контроль за ефективністю розподілення та реалізації цих коштів. Також має бути посилена відповідальність осіб, які розпоряджаються цими коштами, за нецільове та неефективне їх використання, а також за їх розкрадання. Лише у такому разі наша держава буде здатна ефективно відповісти на ті економічні та соціальні виклики, які перед нею поставила війна. В іншому випадку

погіршення рівня життя призведе до падіння можливостей розвитку, творчої та професійної реалізації громадян, що ще більше погіршить економічний потенціал нашої держави та призведе до ще більшого падіння рівня життя. А це загрожує утворенням замкнутого кола: коли криза в економіці призводить до падіння рівня життя, що ще більше посилює таку кризу.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Андрієнко І. С. Достатній життєвий рівень як правова категорія. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 2. С. 93–95.
2. Длугопольська Т. Соціальні права в контексті забезпечення соціальної безпеки громадян. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 10. С. 63–68.
3. Економічна енциклопедія : у 3 т. / редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ : Академія, 2002. Т. 3. 952 с.
4. Загальна теорія здоров'я та здоров'язбереження : монографія / за заг. ред. Ю. Д. Бойчука. Харків : Рожко С. Г., 2017. 488 с.
5. Кириченко Ю. В. Конституційно-правове регулювання прав людини в Україні в контексті гармонізації з законодавством європейських держав : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Ужгород, 2018. 512 с.
6. Клименко А. Л. Стандарти і гарантії соціального забезпечення: міжнародно-правовий і вітчизняний контекст : монографія. Харків : Юрайт, 2019. 176 с.
7. Коверзнев М. С., Коверзнева Г. П. Відповідальність у міжнародному праві. *Альманах міжнародного права*. 2016. Вип. 13. С. 49–56.
8. Конституційне право : підручник / О. С. Бакумов, Л. Д. Варунц, Т. І. Гудзь та ін. ; за заг. ред. О. С. Бакумова, Т. І. Гудзь, М. І. Марчука. Харків, 2019. 484 с.
9. Кушніренко О. Г. Міжнародно-правові стандарти права людини на достатній рівень життя та їх імплементація в соціальній політиці України. *Право і суспільство*. 2019. № 6. С. 44–50. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-6-1-8>.
10. Магновський І. Й. Право громадян України на достатній життєвий рівень як один із ключових факторів розбудови соціальної держави. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2021. Вип. 1 (93). С. 44–52. DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.93.44-52>.
11. Мацокин В. В. Право громадян України на достатній життєвий рівень : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2008. 19 с.
12. Міщенко А. Запозичення досвіду держав-членів ЄС у процесі приведення у відповідність регулювання конституційно-правових обмежень соціально-економічних прав людини в Україні. *Україна – Європейський Союз: від партнерства до асоціації*. 2019. Вип. 3. С. 264–270.
13. Основи міжнародно-правових стандартів прав людини : навч.-метод. посіб. / за ред. О. В. Бігняка. Херсон : Гельветика, 2019. 168 с.
14. Пласконь С., Сенів Г., Руська Р., Новосад І. Математико-статистичні аспекти аналізу динаміки показників заробітної плати в Україні. *Економічний аналіз*. 2021. № 2, т. 31. С. 55–61. DOI: <https://doi.org/10.35774/econa2021.02.055>.
15. Рибіцький С. Б. Громадські правозахисні організації як суб'єкти захисту прав і свобод громадян. *Право і суспільство*. 2013. № 3. С. 78–82.
16. Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини : навч. посіб. Київ : ФОРМ Голембовська О. О., 2018. 168 с.
17. Щербюк Н. Ю. Міжнародні і національні аспекти генези права на достатній життєвий рівень у праві соціального забезпечення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 8. С. 160–162. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-8/36>.
18. Юшко А. М., Швец Н. М. Міжнародні соціальні стандарти : навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Жернакова. Харків : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. 121 с.
19. Ярошенко О. М. Гідний життєвий рівень як правова категорія і конституційне право // Актуальні проблеми трудового права та права соціального забезпечення : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю з дня народження чл.-кор. НАПрН України, акад. Міжнародної кадрової академії, Заслуженого діяча науки України, д-ра юрид. наук, проф. О. І. Процевського (м. Харків, 5 квіт. 2019 р.) / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків : Юрайт, 2019. С. 134–138.

20. Basson Y. State obligations in international law related to the right to an adequate standard of living for persons with disabilities. *Law, Democracy & Development*. 2017. Vol 21. Pp. 68–83. DOI: <https://doi.org/10.4314/ldd.v21i1.4>.

21. González A. D. Obligaciones internacionales del estado colombiano frente al desplazamiento forzado de poblacione. *Novum Jus*. 2013. Vol. 7, Nr. 2. Pp. 89–109. DOI: <https://doi.org/10.14718/NOVUMJUS.2013.7.2.3>.

22. Hernández A., Picos F., Riscado S. Moving towards fairer regional minimum income schemes in Spain. *Journal of European Social Policy*. 2022. Vol. 32, Iss. 4. Pp. 452–466. DOI: <https://doi.org/10.1177/09589287221088174>.

23. Lestari E. P., Rahayu H. C., Retnaningsih T. K., Suhartono S. Significant role of the human development index in alleviating poverty. *Journal of Social Economics Research*. 2022. Vol. 9, No. 3. Pp. 147–160. DOI: <https://doi.org/10.18488/35.v9i3.3170>.

24. Zhebrowska K. A., Riaboshapchenko A. O. International legal standards of human rights: general principles. *Часопис цивілістики*. 2021. Вип. 41. С. 71–76. DOI: <https://doi.org/10.32837/chc.v0i41.426>.

Надійшла до редакції: 24.10.2022

Прийнята до опублікування: 28.11.2022

REFERENCES

1. Andrienko, I. S. (2015). Adequate standard of living as a legal category. *South Ukrainian Law Journal*, 2, 93-95.

2. Bakumov, O. S., Varunts, L. D., Gudz, T. I. et al. (2019). *Constitutional Law* (O. S. Bakumov, T. I. Gudz, M. I. Marchuk, Eds). Kharkiv National University of Internal Affairs.

3. Basson, Y. (2017). State obligations in international law related to the right to an adequate standard of living for persons with disabilities. *Law, Democracy & Development*, 21, 68-83. <https://doi.org/10.4314/ldd.v21i1.4>.

4. Bihniak, O. V. (Ed.). (2019). *Basics of international legal standards of human rights*. Helvetica.

5. Boichuk, Yu. D. (Ed.). (2017). *General theory of health and healthcare*. Rozhko S. H.

6. Dluhopolska, T. (2017). Social rights in a context of social security guarantee of citizens. *Actual Problems of Law*, 10, 63-68.

7. Gonzalez, A. D. (2013). International obligations of the Colombian state regarding the forced displacement of populations. *Novum Jus*, 7(2), 89-109. <https://doi.org/10.14718/NOVUMJUS.2013.7.2.3>.

8. Hernandez, A., Picos, F., & Riscado, S. (2022). Moving towards fairer regional minimum income schemes in Spain. *Journal of European Social Policy*, 32(4), 452-466. <https://doi.org/10.1177/09589287221088174>.

9. Klymenko, A. L. (2019). *Standards and guarantees of social security: international legal and domestic context*. Yurait.

10. Koverzniev, M. S., & Koverznieva, G. P. (2016). State responsibility in international law. *Almanac of International Law*, 13, 49–56.

11. Kushnirenko, O. H. (2019). International legal standards of the human right to an adequate standard of living and their implementation in the social policy of Ukraine. *Law and Society*, 6, 44-50. <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-6-1-8>.

12. Kyrychenko, Yu. V. (2018). *Constitutional and legal regulation of human rights in Ukraine in the context of harmonization with the legislation of European states* [Doctoral dissertation, Uzhhorod National University].

13. Lestari, E. P., Rahayu, H. C., Retnaningsih, T. K., & Suhartono, S. (2022). Significant role of the human development index in alleviating poverty. *Journal of Social Economics Research*, 9(3), 147-160. <https://doi.org/10.18488/35.v9i3.3170>.

14. Mahnovskiy, I. Y. (2021). The right of citizens of Ukraine to a sufficient living standart as one of the key factors of the social state development. *Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs named after E. O. Didorenko*, 1(93), 44-52. <https://doi.org/10.33766/2524-0323.93.44-52>.

15. Matsokin, V. V. (2008). *The right of citizens of Ukraine to a sufficient standard of living* [Candidate thesis, Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine].

16. Mishchenko, A. V. (2019). Borrowing the experience of the memebr states of the EU in the process of bringing the regulation of the constitutional and legal restrictions of socio-economic rights in Ukraine into conformity. *Ukraine – European Union: From Partnership Towards Association*, 3, 264-270.

17. Mochernyi, S. V. (Ed.) et al. (2002). *Economic encyclopedia* (Vol. 3). Academy.

18. Plaskon, S., Seniv, H., Ruska, R., & Novosad, I. (2021). Mathematical and statistical aspects of analysis of the dynamics of Ukraine’s wage indicators. *Economic Analysis*, 2(31), 55-61. <https://doi.org/10.35774/econa2021.02.055>.

19. Rybitsky, S. B. (2013). Public human rights organizations as subjects of protection of rights and freedoms of citizens. *Law and Society*, 3, 78-82.

20. Shcherbiuk, N. Yu. (2021). International and national aspects of the genesis of the right to an adequate standard of life in social security law. *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 8, 160-162. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-8/36>.

21. Shumilo, I. A. (2018). *The international system of human rights protection*. Holembovska O. O.

22. Yaroshenko, O. M. (2019, April 5). *A decent standard of living as a legal category and a constitutional right* [Conference presentation abstract]. International Scientific and Practical Conference “Actual problems of labor law and social security law”, Kharkiv, Ukraine.

23. Yushko, A. M., & Shvets, N. M. (2013). *International social standards* (V. V. Zhernakov, Ed.). National University “Yaroslav Mudryi Academy of Ukraine”.

24. Zhebrovska, K. A., & Riaboshapchenko, A. O. (2021). International legal standards of human rights: general principles. *Journal of Civil Studies*, 41, 71-76. <https://doi.org/10.32837/chc.v0i41.426>.

Received the editorial office: 24 October 2022

Accepted for publication: 28 November 2022

ТАТЬЯНА ИВАНОВНА ГУДЗЬ,

кандидат юридических наук, доцент,

*Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра конституционного и международного права;*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6950-6136>,

e-mail: tetiana1522@ukr.net;

ВАДИМ ВИТАЛЬЕВИЧ МАЛЬЦЕВ,

*Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра конституционного и международного права;*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0214-8976>,

e-mail: alan.kast.95@gmail.com

МЕЖДУНАРОДНЫЕ СТАНДАРТЫ ПРАВА НА ДОСТАТОЧНЫЙ ЖИЗНЕННЫЙ УРОВЕНЬ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО УКРАИНЫ

Исследованы положения международных стандартов права человека на достаточный уровень жизни и их влияние на законодательство Украины. Определены элементы содержательного наполнения права на достаточный жизненный уровень, акцентировано на проблемных аспектах его реализации в современных условиях. Отмечено, что и в условиях войны государство должно принимать меры, направленные на предотвращение снижения жизненного уровня своих граждан ниже достаточного. Доказано, что национальное законодательство прежде всего направлено на поддержание минимального уровня жизни человека, что в значительной степени не соответствует конкретным мерам в сфере обеспечения достойного уровня жизни населения.

Ключевые слова: права человека, международные стандарты, уровень жизни, имплементация, качество жизни, социальная защита, заработная плата.

TETIANA IVANIVNA GUDZ,

Candidate of Law, Associate Professor,

*Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Constitutional and International Law;*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6950-6136>,

e-mail: tetiana1522@ukr.net;

VADYM VITALIIOVYCH MALTSEV,

*Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Constitutional and International Law;*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0214-8976>,

e-mail: alan.kast.95@gmail.com

INTERNATIONAL STANDARDS OF THE RIGHT TO AN ADEQUATE STANDARD OF LIVING AND THEIR IMPACT ON UKRAINIAN LEGISLATION

The provisions of international standards of human right to an adequate standard of living and their impact on national legislation have been investigated. It has been emphasized that since Ukraine gained independence and up to now the issue of ensuring a sufficient standard of living

has remained one of the most problematic for our state. European integration processes, which provide for the modernization of Ukraine's socio-economic policy towards improving the quality of life of each person, also increase the need for scientific research. It has been emphasized on the relevance and importance of studying the issues of regulation of the right to an adequate standard of living in view of the existing social problems, which have become much more acute with the beginning of the full-scale war of Russia against our country and have a huge negative impact on the living standards of Ukrainian citizens.

The purpose and objectives of the study are to analyze the provisions of international standards of the right to an adequate standard of living and to find the best ways to implement international standards of this right in the legislation of Ukraine in modern conditions, to determine further prospects for their development. The scientific novelty of the study is due to the lack of scientific analysis of the armed aggression impact on the right to an adequate standard of living realization and provides proposals for the effective implementation of international standards in the field of protection of the human right to an adequate standard of living in national legislation, taking into account these aspects. Modern methods of scientific research have been used, in particular formal and legal, historical and legal, systemic, logical and semantic, analysis and synthesis, etc. At the same time, the analysis of the right to an adequate standard of living has been based on the dialectical method, the use of which made it possible to understand doctrinal and normative sources in the researched area, to find out the content of the human right to an adequate standard of living both at the international and national levels and its essential characteristics.

It has been concluded that even in the conditions of war, the state should take measures aimed at preventing the decline in the living standards of its citizens below a sufficient level. It has been proven that the national legislation is primarily aimed at maintaining the minimum standard of living of a person, which largely diverges from concrete steps in the sphere of ensuring a decent standard of living of the population.

Key words: *human rights, international standards, standard of living, implementation, quality of life, social protection, wages.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Гудзь Т. І., Мальцев В. В. Міжнародні стандарти права на достатній життєвий рівень та їх вплив на законодавство України. *Право і безпека*. 2022. № 4 (87). С. 94–107. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.08>.

Citation (APA): Gudz, T. I., & Maltsev, V. V. (2022). International standards of the right to an adequate standard of living and their impact on Ukrainian legislation. *Law and Safety*, 4(87), 94–107. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.08>.

УДК 343.1:65.012.8+004

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.09>

ВІТАЛІЙ ВІКТОРОВИЧ НОСОВ,

кандидат технічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра протидії кіберзлочинності;

 <https://orcid.org/0000-0002-7848-6448>,

e-mail: vitnos.g@gmail.com;

ОЛЕКСАНДР ВОЛОДИМИРОВИЧ МАНЖАЙ,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра протидії кіберзлочинності;

 <https://orcid.org/0000-0001-5435-5921>,

e-mail: sofist@ukr.net;

ЄВГЕНІЙ ВІКТОРОВИЧ ПАНЧЕНКО,

Національна поліція України,
Департамент кіберполіції,
4-те управління (оперативно-аналітичного забезпечення
та аналізу відкритих джерел);

 <https://orcid.org/0000-0001-5755-7457>,

e-mail: panch.evg@gmail.com

АНАЛІЗ ЕТЕРІУМ-ТРАНСАКЦІЙ ПІД ЧАС ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Запропоновано механізм аналізу етеріум-транзакцій під час попередження та розслідування кримінальних правопорушень на основі вивчення сучасного досвіду в цій сфері. Вивчено стан нормативно-правового урегулювання криптовалют в Україні. порушено питання неможливості накладання арешту на криптовалютні активи під час кримінального розслідування. Окреслено проблемні моменти, з якими стикаються правоохоронні органи в інших країнах під час накладання арешту на криптовалюти. Розкрито структуру та особливості обігу криптовалюти етер. Шляхом експерименту проведено оцінку деяких програмних інструментів, що використовуються для аналізу етеріум-транзакцій. Продемонстровано автоматизацію пошуку та побудову схеми відношень різних ідентифікаторів етер-транзакцій на прикладі Maltego Community Edition та Crystal Expert. Описано значення ефективного аналізу криптовалют для проведення розслідування. Розкрито технічний бік навчання правоохоронців щодо вилучення криптовалютних активів. Запропоновано механізм контролюваного переказу криптовалютних активів для кастодіальних і некастодіальних гаманців.

Ключові слова: криптовалюта, етер, *ethereum*, криптовалютні транзакції, блокчейн, правоохоронні органи, протидія злочинності.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Використання криптовалюти як частини злочинних схем зростає, а поширення цього платіжного засобу прискорюється. Криптовалюта залишається привабливою для злочинців, насамперед через її псевдоанонімну природу та легкість і швидкість, з якою кошти можуть бути відправлені в будь-яку точку світу. Правопорушники стали також більш досвідченими у використанні криптовалют. Незаконне їх використання сьогодні переважно пов'язане з відмиванням грошей, торгівлею (онлайн) незаконними товарами, послугами та шахрайством.

Загальна кількість і вартість криптовалютних операцій, пов'язаних із злочинною діяльністю, все ще становить лише обмежену частку кримінальної економіки порівняно з готівкою та іншими формами операцій. Разом із тим, як свідчать окремі дослідження, намагання державних органів обмежити обіг готівкових коштів також спонукає перенесення оплати протиправних схем у криптовалютну площину (Hendrickson, Luther, 2022).

Отже, для працівників правоохоронних органів досить актуальним питанням є розробка алгоритму дій для автоматизації пошуку

та побудови схеми відношень різних ідентифікаторів криптовалютних трансакцій.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є запропонувати механізм аналізу етеріум-трансакцій під час попередження та розслідування кримінальних правопорушень на основі вивчення сучасного досвіду в цій сфері. Для досягнення поставленої мети потрібно виконати такі *завдання*:

- провести аналіз стану нормативно-правового регулювання криптовалют в Україні, а також їх перспективи;
- дослідити проблемні моменти поводження з криптовалютами на різних стадіях кримінального процесу;
- розкрити структуру й особливості обігу криптовалюти етер;
- вивчити прикладні аспекти застосування інструментів поводження з криптовалютою етер в діяльності правоохоронних органів.

Дослідження є однією з перших спроб вивчення інструментів для аналізу етеріум-трансакцій у контексті автоматизації роботи правоохоронних органів.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. У статті застосовано низку кількісних та якісних методів, які в сукупності дозволяють комплексно вивчити відповідний об'єкт. Історичний метод використано під час аналізу нормативно-правової бази, яка регулює обіг криптовалют в Україні. З метою вивчення структурної організації етер-технології та методів аналізу відповідних трансакцій застосовано метод системного аналізу. Порівняльно-правовий метод дав змогу вивчити стан роботи з криптовалютами правоохоронними органами в Україні та за її межами. Метод моделювання використано для того, щоб показати маніпуляції з тестовою криптовалютною мережею для відпрацювання навичок потенційного накладання арешту на відповідні віртуальні активи.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Для врегулювання обігу криптовалют в Україні 17 лютого 2022 р. було ухвалено Закон України «Про віртуальні активи»¹, відповідно до якого віртуальний актив вважається нематеріальним благом, що є об'єктом цивільних прав, має вартість і виражений сукупністю даних в електронній формі. Проте цей Закон набуває чинності з дня набрання чинності Законом України «Про внесення змін

до Податкового кодексу України щодо оподаткування операцій з віртуальними активами»². Це, по-перше, одразу обмежує його застосування в часі, а по-друге, викладена в Законі концепція вкрай опосередковано торкається кримінально-правових і кримінальних процесуальних правовідносин.

Більш слушною уявляється позиція, що регулювання таких криптовалют має відбуватися таким чином, щоб правоохоронні органи могли найбільш ефективно притягувати до відповідальності осіб і за цивільні та кримінальні порушення із найменшими затратами. При цьому посилення тиску на користувачів у довгостроковій перспективі призведе лише до збільшення вартості притягнення до відповідальності (Bryans, 2014, p. 471).

Враховуючи те, що питання обігу криптовалют в Україні досі недостатньо врегульоване, підприємці та правоохоронці керуються загальними нормами законодавчих актів, що не описують специфіку криптовалют. Згідно з нормами Кримінального процесуального кодексу України³ практично неможливо накласти арешт на такі активи, що і є однією з найгостріших проблем під час розслідування кримінальних правопорушень. Водночас у провідних країнах уже вирішують це питання⁴, а в наукових колах обговорюють удосконалення

² Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України щодо оподаткування операцій з віртуальними активами : від 13.03.2022 № 7150 / ініціатор М. В. Крячко // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73963 (дата звернення: 13.11.2022).

³ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 13.11.2022).

⁴ Guidelines for the Seizure and Sale of Virtual Assets. Interpol Innovation Centre. Singapore, 2020. 29 p.; Virtual Asset Seizure Best Practices. Federal Bureau Investigation (FBI). 2020. 45 p.; Guidance on Financial Investigations Involving Virtual Assets, 2019. Financial Action Task Force (FATF); Guide on Relevant Aspects and Appropriate Steps for the Investigation, Identification, Seizure, and Confiscation of Virtual Assets. December 2021 // GAFILAT : сайт. URL: <https://www.gafilat.org/index.php/es/biblioteca-virtual/gafilat/documentos-de-interes-17/traduccion/4338-guide-on-relevant-aspects-and-appropriate-steps-for-the-investigation-identification-seizure-and-confiscation-of-virtual-assets/file> (дата звернення: 13.11.2022).

¹ Про віртуальні активи : Закон України від 17.02.2022 № 2074-IX // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20> (дата звернення: 13.11.2022).

механізму збереження арештованих криптовалютних активів.

Серед проблемних моментів щодо арешту віртуальних активів науковці називають:

- неможливість швидкого від'єднання пристрою з даними криптогаманця від мережі Інтернет через необхідність переказу коштів на контрольований правоохоронними органами гаманець;

- необхідність належного захисту контрольованого правоохоронцями криптогаманця від злону;

- потребу виплати комісійних коштів за кожну транзакцію з криптовалютами, причому розмір такої комісії не є фіксованим;

- використання зловмисниками спеціальних застосунків із прихованими витонченими захисними механізмами для уникнення втрати коштів;

- необхідність взаємодії з криптообмінниками та біржами, які можуть перебувати за межами національної юрисдикції;

- вимоги до кваліфікації правоохоронців і процедури виконання контрольованого переказу криптовалюти;

- належність запису в blockchain до доказової інформації;

- уникнення помилок при фіксуванні складних та довгих рядків даних, які потрібно використати для опису гаманців, транзакцій та ключів (Taylor et al., 2021; Taylor et al., 2022).

Важливим аспектом, який ускладнює представлення доказової інформації щодо криптовалют у суді, є також недостатня обізнаність суддів із механізмом роботи криптовалют. Тому часто судді відмовляються брати до уваги незрозумілі для них відомості. Ця проблема є характерною не тільки для національного сегмента, але й для зарубіжних країн (Trozze, Davies, Kleinberg, 2022; Marchant, 2019).

На сьогодні в Україні та за її межами відсутні стали процедури криміналістичного дослідження криптовалют. У цьому контексті зарубіжні дослідники пропонують досить непогану чотирьохступеневу процедуру: 1) ідентифікація та профілювання; 2) вивчення; 3) отримання та збереження; 4) аналіз і звітування (Paschal Mgembe, Ladislaus Msongaleli, Chaundhary, 2022).

Крім наведених аспектів поглянути на технологію блокчейн, яка використовується у криптовалютах, можна і під іншим кутом. Так, деякі науковці пропонують розглядати цю технологію як інструмент для генерації та зберігання електронних доказів (Wu, Zheng, 2020). Блокчейн компенсує недоліки чинних правил доказування та збільшує достовірність у роботі судів, судово-медичних установ

та експертів. Інші дослідники пішли ще далі та розробили на основі технології блокчейн систему, яка підвищує захист мереж від кібератак (Yadav et al., 2022). Таких прикладів можна навести багато, що підтверджує актуальність описаної технології для суспільства зараз і в майбутньому. Водночас блокчейн-технологія здебільшого асоціюється саме з функціонуванням кriptovалют.

На сьогодні серед криптовалют другою за ринковою капіталізацією після біткоїну (Bitcoin, BTC) є етер (Ether, ETH)¹, який являє собою нативну валюту децентралізованої платформи Ethereum², що призначена для виконання запрограмованих смарт-контрактів (smart contracts) або застосунків. Під смарт-контрактами розуміють угоди у вигляді програмного коду про перерозподіл цінностей між її учасниками-підписантами, в яких задані однозначні умови, автоматизовані процеси їх виконання та мінімізовано залучення довірених сторін. Комісія за транзакції та обчислення в мережі Ethereum сплачується в етерах (ETH).

Основними відмінностями платформи Ethereum є наявність:

- віртуальних машин (Ethereum virtual machine, EVM) у кожному вузлі мережі Ethereum, які відповідають за обробку стану мережі;

- двох типів аккаунтів: користувача і контракту;

- можливості за допомогою смарт-контрактів емітувати користувацькі токени.

Таким чином, у мережі Ethereum користувачами створюються токени, які можуть бути оцифрованим правом власності на будь-який актив або платіжним засобом (валютою). Для уніфікації застосування різних токенів в Ethereum прийняті стандарти програмування смарт-контрактів, що емітують токени, наприклад для взаємозамінних токенів (Fungible Tokens, FT) – це ERC-20³ для невзаємозамінних (Non-Fungible Token, NFT) – ERC-721⁴. Всі токени асоційовані з етер-аккаунтом (адресою).

¹ Cryptocurrency Prices // Blockchain.com : сайт. URL: <https://www.blockchain.com/explorer/prices> (дата звернення: 13.11.2022).

² Welcome to Ethereum. URL: <https://ethereum.org/> (дата звернення: 13.11.2022).

³ EIP-20: Token Standard // Ethereum Improvement Proposals : сайт. URL: <https://eips.ethereum.org/EIPS/eip-20> (дата звернення: 13.11.2022).

⁴ EIP-721: Non-Fungible Token Standard // Ethereum Improvement Proposals : сайт. URL: <https://eips.ethereum.org/EIPS/eip-721> (дата звернення: 13.11.2022).

При розслідуванні кримінальних правопорушень, де фігурує етер або етер-токени, вхідним для аналізу є етер-адреси – унікальні публічні ідентифікатори в розподіленій базі даних (блокчейні) Ethereum, з якими асоційовані баланси етер-монет або токенів.

Для створення етер-адреси аккаунту користувача спочатку генерується приватний ключ (private key) у вигляді 64 шістнадцятирічних (hex) символів (0,1,2,...9,a,b,c,d,e,f), за яким з використанням криптографічного алгоритму ECDSA¹ знаходиться публічний ключ (public key). Публічний ключ гешується за алгоритмом Кескак-256², і молодші 20 байт отриманого дайджесту стають адресою етер-аккаунту, до якої ще додається hex-префікс «0x». У підсумку адреса представляється рядком із 42 символів, наприклад:

0x06012c8cf97bead5deae237070f9587f8e7a266d,
які в свою чергу можуть бути перетворені у QR-код (рис. 1).

Рис. 1. QR-код етер-аккаунту

Адреса аккаунту контракту зазвичай утворюється під час розгортання контракту в блокчейні Ethereum з адреси автора контракту та кількості транзакцій, надісланих із цієї адреси. Адреса аккаунту контракту також представляється рядком із 42 символів.

В Ethereum одночасно діють головна (mainnet) і тестова (testnet) мережі, для яких формати етер-адрес, на відміну від біткоїн-адрес³, однакові, що ускладнює їх аналіз щодо належності до відповідної мережі.

Сама етер-адреса нечутлива до регістру, проте зустрічається запис, де літери в адресі

записані в різних регістрах після обчислення умовної контрольної суми. Таке представлення було запропоновано у стандарті EIP55⁴ (Ethereum Improvement Protocol) для виявлення можливих помилок в адресі при її передачі.

Аккаунт користувача є анонімним і не містить інформації про власника. Один користувач може мати необмежену кількість етер-аккаунтів, створюючи їх кожний раз для отримання коштів. Програмне забезпечення етер-гаманця може оперувати будь-якою кількістю аккаунтів або кожен аккаунт може керуватися окремим гаманцем.

Ethereum транзакції в блокчейні містять такі суттєві для аналізу дані: геш транзакції; статус транзакції; номер блоку, в якому була записана транзакція; кількість блоків із моменту здійснення транзакції; дата і час здійснення транзакції; адреси відправника і отримувача; кількість етерів, що пересилаються; кількість токенів (якщо вони є), що пересилаються; комісія за проведення транзакції тощо. Доступ до блокчейну Ethereum-транзакцій можна отримати через різні вебресурси (etherscan.io, etherchain.org, ethplorer.io тощо), що дозволяє проводити їх аналіз (рис. 2).

На рисунку 2 можна побачити унікальний ідентифікатор транзакції, адресу, з якої були переведені етери, та адресу, на яку вони надійшли. Таким чином можна відслідкувати ланцюг руху коштів від виходу з певної адреси до входу на іншу (інші).

Для ускладнення аналізу в мережі Ethereum руху коштів існують ресурси «етер-міксування» (наприклад, eth-mixer.com), що за додаткову плату приймають на свою адресу платежі, а потім у довільному порядку відправляють їх за призначенням. Деякі дослідники додатково виділяють серед методів підвищення приватності транзакцій:

– Coinjoin (спільне використання однієї транзакції декількома користувачами, що породжує велику кількість вхідних і вихідних адрес та знижує точність їх кластеризації). Водночас ті ж науковці демонструють методологію виявлення механізму Coinjoin на прикладі клієнту Wasabi Wallet (Tironsakkul et al., 2022b).

– транзакції поза мережею (механізм, який дозволяє користувачам обмінювати криптовалюту поза блокчейном; прикладом такого механізму є застосування протоколу Lightning Network, який дозволяє користувачам створювати

¹ Elliptic Curve Digital Signature Algorithm // Wikipedia : сайт. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Elliptic_Curve_Digital_Signature_Algorithm (дата звернення: 13.11.2022).

² Team Кескак. URL: <https://keccak.team/index.html> (дата звернення: 13.11.2022).

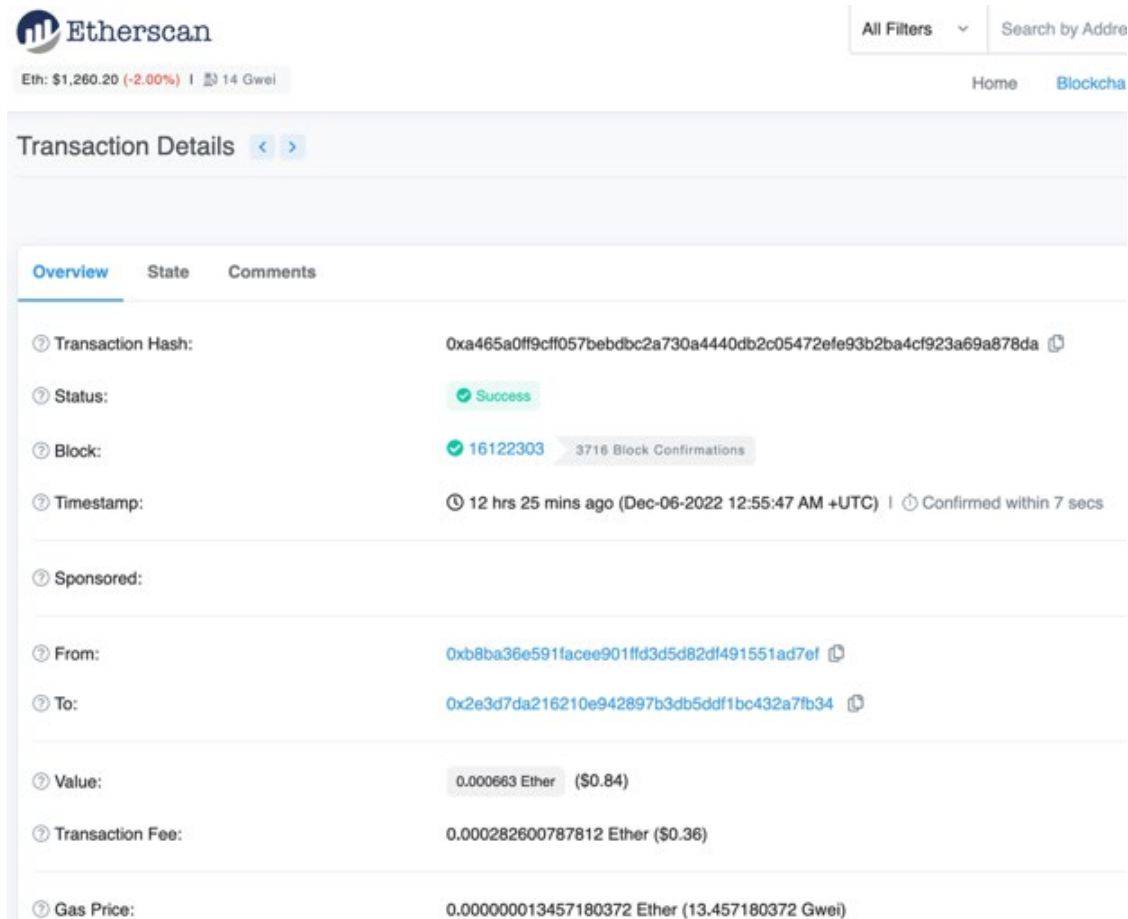
³ What is testnet? How do I avoid testnet Bitcoin scams? // bitpay : сайт. URL: <https://support.bitpay.com/hc/en-us/articles/360004102011-What-is-testnet-How-do-I-avoid-testnet-Bitcoin-scams-> (дата звернення: 13.11.2022).

⁴ EIP-55: Mixed-case checksum address encoding // Ethereum Improvement Proposals : сайт. URL: <https://eips.ethereum.org/EIPS/eip-55> (дата звернення: 13.11.2022).

канали та обмінюватися в них криптовалютою з іншими користувачами. Після закриття каналу з його адреси будуть внесені зміни до блокчейну відповідно до кінцевого балансу) (Tironsakkul et al., 2022a).

Вказані інструменти покликані збільшити анонімність користувача відповідної адреси.

Для багатьох криптовалютних адрес, зокрема етеру, анонімність втрачається, якщо: в розрахунках криптовалютою зазначаються дійсні ідентифікатори особи; здійснюється купівля криптовалюти за допомогою банківської картки; криптовалюта виводиться з криптобіржі на банківську картку тощо.

The screenshot displays the Etherscan interface for a transaction. At the top, it shows the Etherscan logo and the current price of Ether at \$1,260.20 (-2.00%) with 14 Gwei. The transaction details are as follows:

Field	Value
Transaction Hash	0xa465a0ff9cf057bebdb2a730a4440db2c05472efe93b2ba4cf923a69a878da
Status	Success
Block	16122303 (3716 Block Confirmations)
Timestamp	12 hrs 25 mins ago (Dec-06-2022 12:55:47 AM +UTC) Confirmed within 7 secs
Sponsored	
From	0xb8ba36e591facee901ffd3d5d82df491551ad7ef
To	0x2e3d7da216210e942897b3db5ddf1bc432a7fb34
Value	0.000663 Ether (\$0.84)
Transaction Fee	0.000282600787812 Ether (\$0.36)
Gas Price	0.000000013457180372 Ether (13.457180372 Gwei)

Рис. 2. Вигляд етер-трансації

Для автоматизації побудови схеми відношень різних ідентифікаторів різних трансацій можна використати кросплатформенний застосунок Maltego Community Edition (maltego.com) зі встановленим додатково перетворювачем Social Links і отриманим API key з сервісу bloxy.info (рис. 3).

На рисунку 3 видно схему, де облікові записи Ethereum представлені як вузли мережі у мультидіграфі (Lin et al., 2022). Вони пов'язані між собою у випадку наявності відповідних трансацій, що представлені зваженими ребрами та мітками часу. Однак наведена схема не містить додаткової інформації, яка б допомогла встановити володільця тих або інших етерів та оцінити ризик протиправності конкретних трансацій і коштів, які в них викорис-

товувалися. Враховуючи викладене, для більш глибокого аналізу потрібно застосовувати інструменти для доступу до банків даних, які містять додаткову інформацію про криптогаманці та відповідні трансації.

Як було нами зазначено в інших роботах (Носов, Манжай, 2021), одним із потужних інструментів аналізу, в тому числі етеріум-трансацій, є платформа Crystal Expert (crystalblockchain.com), у якій за введеною етер-адресою надається інформація про категорію володільця адреси (сервіс міксування), поточний баланс, кількість трансацій, поточний стан, дати першої і останньої активності, величину ризику (Risk Score) щодо ймовірної участі у кримінальній діяльності і кримінального походження коштів (рис. 4).

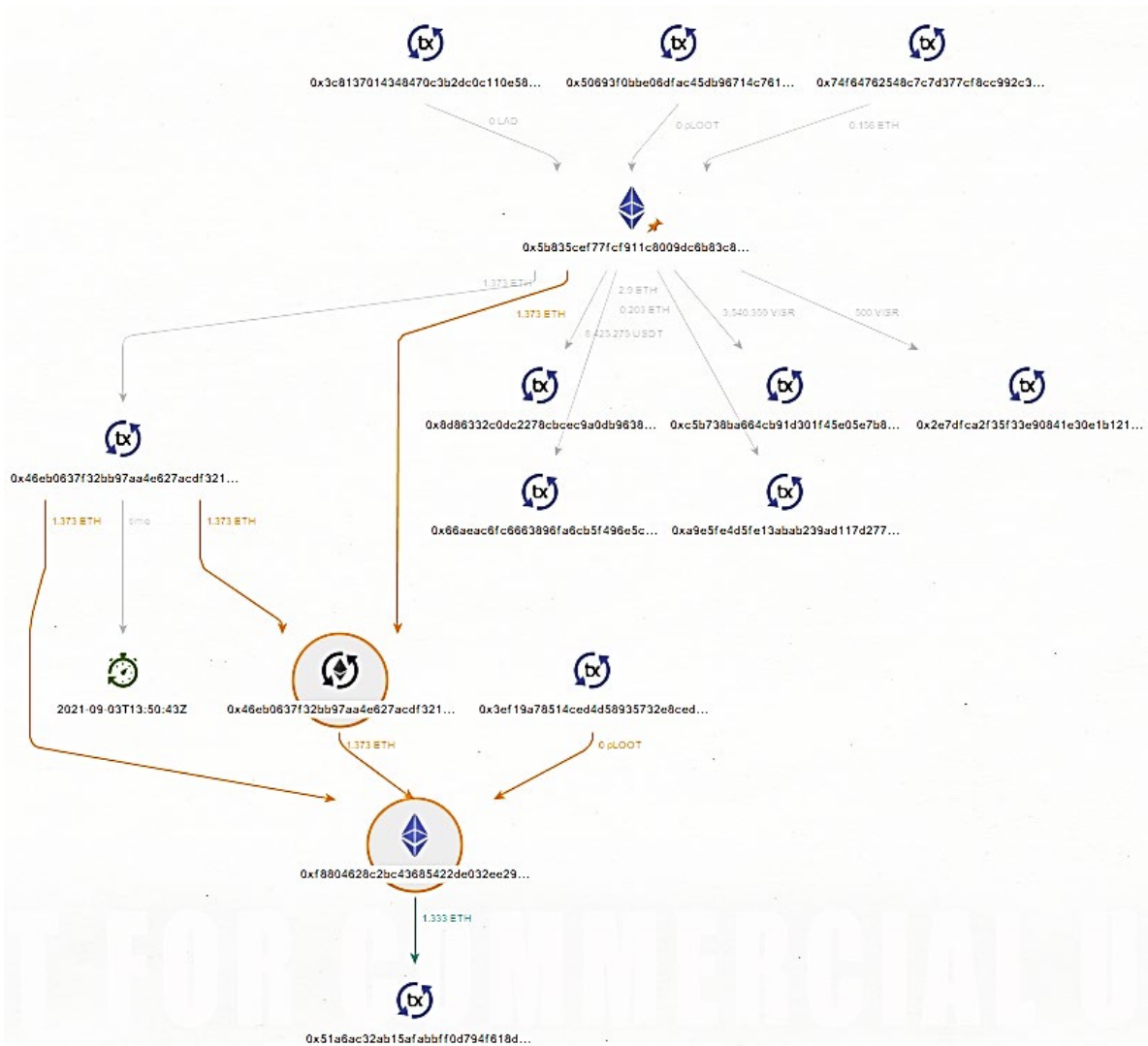

Рис. 3. Приклад побудови логічної схеми транзакцій між етер-адресами в Maltego Community Edition

Ethereum Address Label 2

Contract 0x3b7e71a9f15... ⚡ 100%

Owner 📄

Bitpie

Type

Mixing Service

👁 Visualization
📁 Add to case

We regard Bitpie as a mixing service

Assets

Balance: 7.405532754 ETH

Received: 26,505.059458842 ETH

Sent: 26,497.653926088 ETH

Transactions: 147,479

Details

Status: Active

First Activity: Dec 21, 2019 03:17 AM

Last Activity: Sep 04, 2021 03:20 AM

Рис. 4. Інформація про етер-адресу

Також для володільця етер-адреси відображається загальна якісно-кількісна діаграма взаємодії (отримання і відправлення коштів) з іншими ідентифікованими сервісом володіль-

цями етер-адрес із зазначенням величини ризику (рис. 5). Для детального аналізу транзакції виводяться у вигляді переліку (рис. 6).

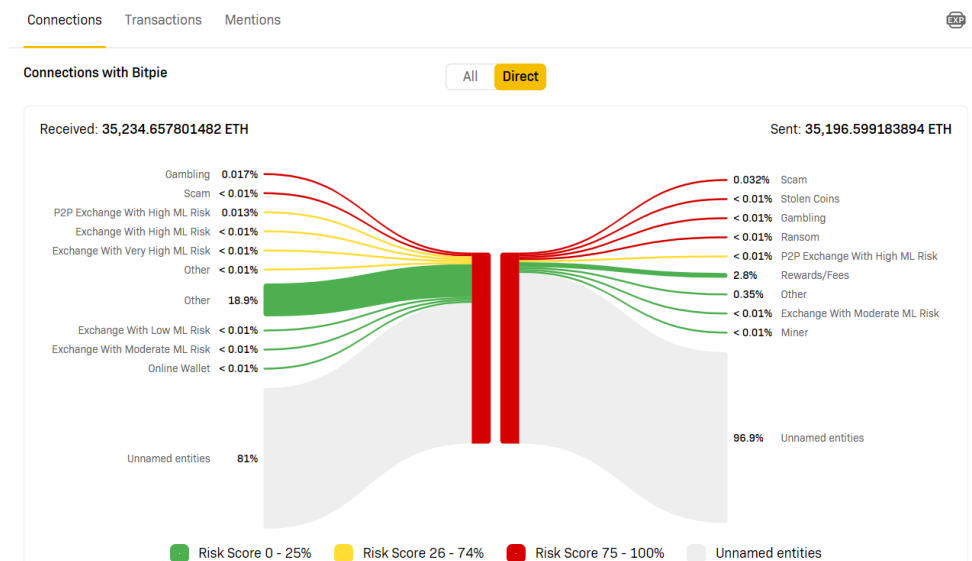

Рис. 5. Якісно-кількісна діаграма взаємодії (отримання і відправлення коштів) етер-адреси з іншими ідентифікованими володільцями етер-адрес

ENTITY	TYPE	RECEIVED, ETH ↓	SENT, ETH ↓	TRANSACTIONS ↓	FIRST INTERACTION ↓	LAST INTERACTION ↓
Roobet		5.68610484	0	22	Jul 29, 2019 12:31:04 pm	Jul 21, 2020 02:23:43 am
OKEx		0.503	0	3	Aug 17, 2019 10:08:16 pm	Jul 31, 2020 11:12:22 pm
Binance		0.2975006	0	10	Jul 22, 2020 08:37:57 am	Aug 13, 2021 11:49:32 am
Quidax		0.23	0	1	Apr 03, 2020 02:22:57 pm	Apr 03, 2020 02:22:57 pm
BetHash		0.22286284	0	3	Aug 24, 2020 04:27:54 am	Oct 07, 2020 10:22:55 pm

Рис. 6. Фрагмент списку транзакцій володільця етер-адреси, що досліджується

Усі транзакції з етер-адресою, що досліджується, можна вивести у вигляді графа (рис. 7). Цільову етер-адресу також можна додати до так званої справи (cases) для подальшого управління розслідуванням у вигляді справи (рис. 8). Сторінка справи містить основні де-

талі, адреси, візуалізації та відстеження, що додані до справи. В подальшому через розділ «Відстеження (Tracking)» можна відстежувати в часі рух коштів за визначеною транзакцією або групою транзакцій (рис. 9).

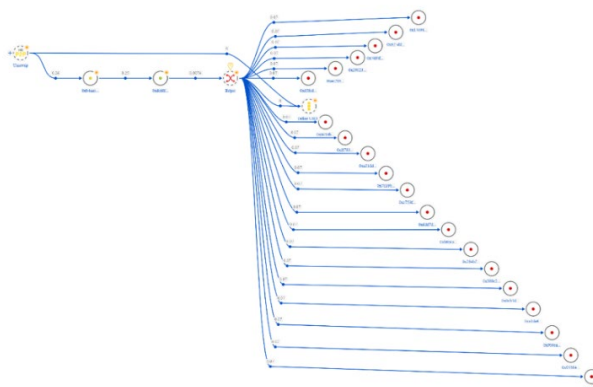

Рис. 7. Візуалізація транзакцій з етер-адресою, що досліджується

Cases List

Total cases: 1

Filters + Create case

NAME	CURRENCY	BALANCE	CHANGE (24h)	AVG RISK SCORE	NOTIFICATIONS	LAST UPDATE	STATUS
0x3b7e71a9f15eebb541c82f88ef02...	ETH	7.405532754 ETH	+0.078111349 ETH	100%	RS, Balance	Sep 04, 2021 05:21:35 pm	Open

Рис. 8. Поточні записи інструменту «Справи (Cases)»

Transactions list: 0x60825dc7...

Search by address, owner or service type Remove transitional addresses Sep 04, 2021 05:34 PM UTC

PATH	LENGTH	ADDRESS	SETTLED	IN	OWNER	TYPE	RISK SCORE	MENTIONS
	1	0x3b7e71a9f15eebb54...	1.470760693 ETH	1.470760693 ETH	Bitpie		100%	no

Рис. 9. Фрагмент результатів відстеження визначених трансакцій інструменту «Відстеження (Tracking)»

Аналіз руху етер-токенів інструментами платформи Crystal Expert можна продемонструвати на прикладі етер-адреси: 0x40c02b60db263fca0c8ea59cc35467e5c2c35be2

За наданою адресою інструмент «Дослідник (Explorer)» в розділі «Assets» дає змогу

побачити, що у володільця адреси два активи: етер ETH і етер-токен USDT (Tether USD, ERC-20 token), де також можна встановити етер-адресу смарт-контракту (0xdac17f958d2ee523a2206206994597c13d831ec7), який емітував токен USDT (рис. 10).

Assets (2)

ETH - Ethereum

ETH - Ethereum

USDT - Tether USD (ERC-20 token)

Issuer: [0xdac17f958d2ee523a22062069945...](#)

Рис. 10. Фрагмент оцінки інструментом «Дослідник (Explorer)» активів за етер-адресою

Вибір для аналізу етер-токену USDT дозволяє встановити: кількість USDT-трансакцій – 153, отримано – 28395032,992604 USDT, відп-

равлено – 28395032,992604 USDT, поточний баланс – 0 USDT (рис. 11).

Assets (2)

USDT - Tether USD (ERC-20 token)

Balance: 0 USDT

Received: 28,395,032.992604 USDT

Sent: 28,395,032.992604 USDT

Transactions: 153

Рис. 11. Фрагмент оцінки інструментом «Дослідник (Explorer)» параметрів USDT-трансакції

Для володільця відповідної адреси відображається загальна якісно-кількісна діаграма взаємодії (отримання і відправлення USDT)

з іншими ідентифікованими володільцями адрес із зазначенням величини ризику (рис. 12).

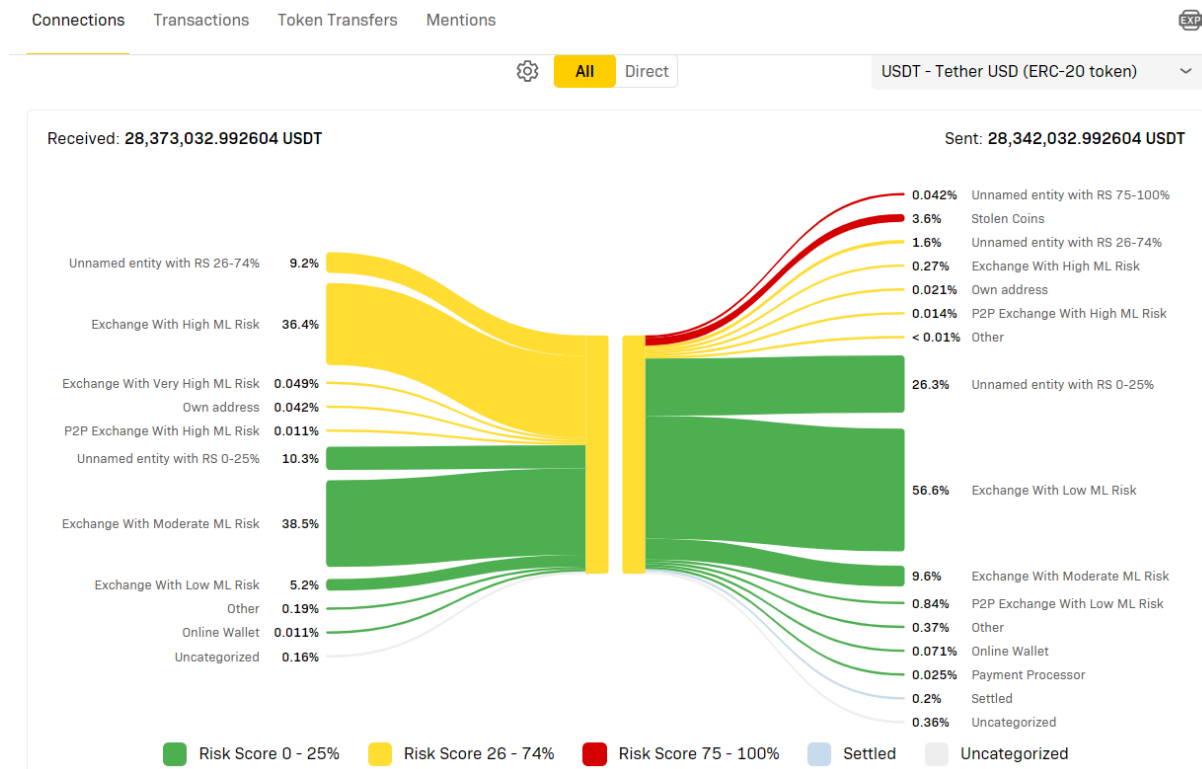

Рис. 12. Якісно-кількісна діаграма взаємодії (отримання і відправлення USDT) вхідної адреси з іншими ідентифікованими володільцями адрес

Також транзакції з діаграми наводяться у вигляді переліку (рис. 13), який дозволяє дос-

лідити детально кожну USDT-транзакцію та вивести ланцюг руху tokenів у вигляді графа.

ENTITY	TYPE	RECEIVED, USDT ↓	SENT, USDT ↓	TRANSACTIONS ↓	FIRST INTERACTION ↓	LAST INTERACTION ↓	
Huobi		9,743,000	0	16	Feb 26, 2021 02:22:59 pm	Mar 30, 2021 10:30:37 am	↕
WhiteBIT		8,800,100	0	15	Mar 04, 2021 02:57:58 pm	Apr 21, 2021 08:22:07 am	↕
0xc1fcfc24a3e83eac55c...		4,553,712.298072	0	2	Feb 23, 2021 01:21:50 pm	Feb 23, 2021 01:28:19 pm	↕
0x1b8620cea26b408914...		1,982,814	0	7	Feb 26, 2021 12:54:14 pm	Mar 12, 2021 02:46:39 pm	↕
0x56b217cc582e19b3ca...		1,578,175.28932	0	8	Feb 23, 2021 01:22:36 pm	Mar 25, 2021 04:03:25 pm	↕
0xec0a05ef13249a51dc...		630,930	0	4	Apr 13, 2021 08:23:29 am	Apr 13, 2021 02:22:09 pm	↕
0x5cc536b8aa76ea1b14...		456,498	273,882	17	Feb 27, 2021 03:46:20 pm	Apr 09, 2021 10:43:14 am	↕
Binance		316,976.405212	0	6	Mar 01, 2021 08:50:13 am	Apr 19, 2021 02:34:06 pm	↕
0xf7b3fbf66cb8607de0d...		155,750	0	2	Apr 13, 2021 10:37:48 am	Apr 13, 2021 12:15:18 pm	↕
0x9ac79b974446ba0782...		70,000	1,003,018	3	Mar 09, 2021 09:57:26 am	Apr 19, 2021 04:14:10 pm	↕

Рис. 13. Фрагмент переліку USDT-транзакцій володільця адреси, яка досліджується

Таким чином, платформа Crystal Blockchain є доволі ефективним інструментом підтримки аналізу не тільки біткоїн-транзакцій, але й етеріум-транзакцій у розслідуваннях кримінальних правопорушень.

Потенційно під час виконання процедури контрольованого переказу криптовалют для збереження арештованих криптовалютних активів може виникати хибна уява, що криптогаманці містять безпосередньо криптовалюту. Вони містять лише зашифровані приватні і публічні ключі, які дозволяють володільцю витрачати баланси, що асоційовані з відповідними адресами в блокчейні, шляхом формування підписаних приватними ключами транзакцій, в яких також зазначається публічні ключі володільця.

Суттєвим для контрольованого переказу є тип криптогаманця – кастодіальний або некастодіальний. У кастодіальних криптогаманців ключі зберігаються у третьої сторони, у некастодіальних – на носіях володільця. Це означає, що зашифровані ключі кастодіальних криптогаманців можна отримати також у третьої сторони, яка забезпечує роботу криптогаманця. Криптогаманці також можуть бути десктопними, мобільними, апаратними, онлайновими, паперовими. Тобто вид криптогаманця також впливає на методику контрольованого переказу криптовалют.

Для підвищення кваліфікації правоохоронців та відпрацювання процедури контрольованого переказу, наприклад, етеру і етер-токенів доцільно використовувати тестові мережі (testnet). Монети тестових мереж не мають цінності і не можуть використовуватися в реальних транзакціях, їх можна отримати безкоштовно за запитом на так званих сайтах-кранах (faucet), які створюються майнерами або іншими користувачами з надлишком монет у тестовій мережі. Підключення до тестової мережі відповідної криптовалюти здійснюється через звичайний криптогаманець з додатковим параметром –testnet.

Навчальний контрольований переказ на прикладі етер-гаманця MetaMask¹ може виглядати так.

1. Встановлення, підключення до тестової мережі етер-гаманця і отримання етер-токенів

Metamask доступний як розширення для браузера, що діє як етер-гаманець. Користувачі можуть зберігати в ньому ЕТН і токени ЕТН, як у будь-якому іншому етер-гаманці. Для встановлення розширення у браузері Chrome і підключення MetaMask до тестової мережі необхідно здійснити такі кроки.

У вебмагазині Chrome знайти MetaMask і встановити розширення від metamask.io (рис. 14).

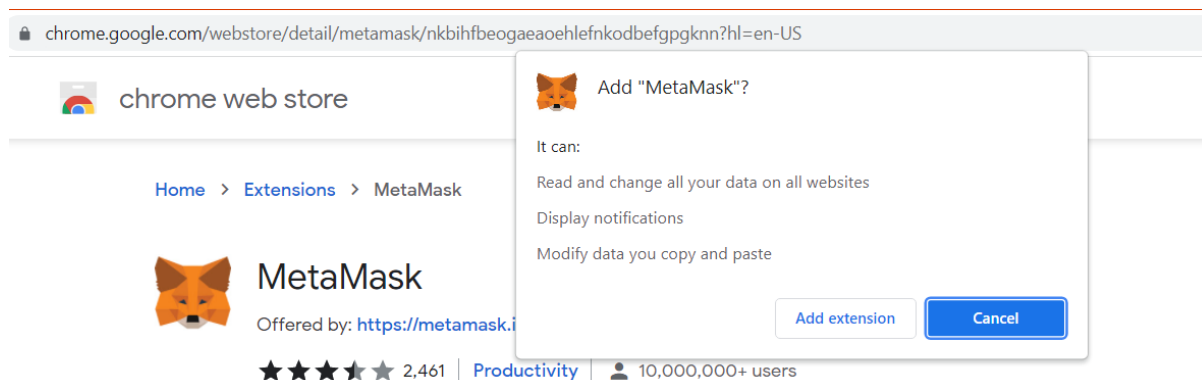

Рис. 14. Встановлення розширення Metamask у Chrome

Після завершення установки відкриється вікно майстра налаштування MetaMask, де слід натиснути «Get Started».

У подальшій роботі з програмою існує два варіанти дій: відновлення ключів доступу «Import wallet» або створення нового гаманця «Create a Wallet» з новими ключами. Відновлення ключів доступу до етер-адрес відбува-

ється через введення seed-фрази, яка може бути написана на папері і зберігатись у будь-якому місці, і паролі, що використовується для шифрування ключів.

У випадку створення нового гаманця слід створити пароль, що використовуватиметься для обмеження доступу до ключів та іншої інформації у MetaMask, та seed-фразу з 12 слів. Seed-фраза дозволить за потреби відновити гаманець на іншому пристрої. Якщо seed-фраза загубиться, отримати доступ буде неможливо.

¹ A crypto wallet & gateway to blockchain apps // METAMASK: сайт. URL: <https://metamask.io/> (дата звернення: 13.11.2022).

Створений гаманець MetaMask необхідно приєднати до тестової мережі. MetaMask пропонує декілька тестових мереж за замовчуванням і можливість підключення до будь-яких інших. Для здійснення відповідного ви-

бору у розділі «Settings» – «Advanced» слід увімкнути відображення доступних тестових мереж «Show test networks». Доступні тестові мережі відобразяться під час натискання кнопки «Ethereum Mainnet» (рис. 15).

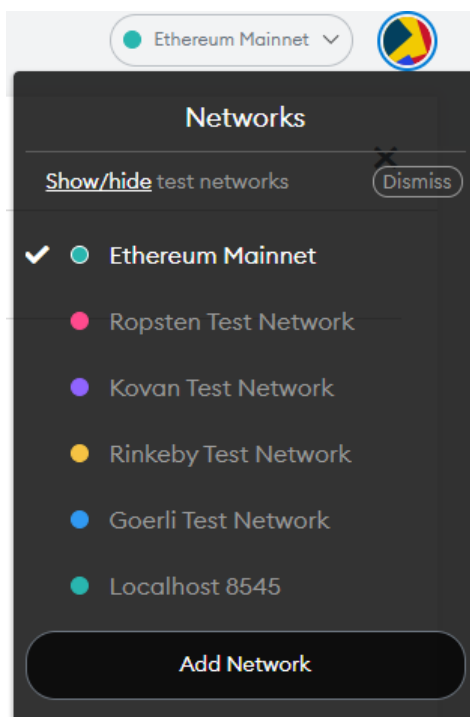

Рис. 15. Доступні тестові мережі в MetaMask

Далі необхідно вручну підключитися до тестової мережі криптобіржі Binance, натиснувши «Add Network» і ввівши:

- Network Name: Binance Smart Chain Testnet або довільне ім'я;
- RPC URL: <https://data-seed-prebsc-1-s1.binance.org:8545>;
- Chain ID: 97;
- Currency Symbol (не обов'язково): BNB або TBNB;
- Block Explorer URL (не обов'язково): <https://testnet.bscscan.com>.

Підключення до тестової мережі криптобіржі Binance дозволить отримати етер-токени BNB. Для цього потрібно скопіювати етер-адресу гаманця, натиснувши на адресу або ім'я облікового запису, перейти до крану testnet.binance.org/faucet-smart, вставити у відповідне поле назву етер-адреси гаманця та запитати етер-токени BNB, натиснувши «Give me BNB».

Також можна запитати отримання так званих Peggy tokens, які імітують інші криптовалюти, але попередньо в гаманці MetaMask необхідно на основній сторінці через опцію «Import tokens» ввести адресу смарт-контракту, який емітує відповідний токен. Адресу смарт-контракту можна дізнатися на сторінці крану

testnet.binance.org/faucet-smart через відповідний запит у розділі «How does this work?».

Після отримання токенів їх баланс буде відображений на основній сторінці MetaMask.

2. Імітація контрольованого переказу етер-токенів

Через розділ My accounts в MetaMask потрібно створити ще один обліковий запис – Account 2 та скопіювати його етер-адресу.

В Account 1 кликнути на етер-токен, що буде переказуватись, і далі на значок «Send», після чого вставити у відповідне поле етер-адресу Account 2, ввести суму переказу і підтвердити переказ.

Оскільки в MetaMask відповідним налаштуванням можна приховати відображення визначених токенів, то доцільно перевірити, що всі токени із цієї цільової етер-адреси були переказані на контрольовану етер-адресу через огляд цільової етер-адреси у блокчейні. Для цього потрібно натиснути на значок меню поруч з назвою облікового запису (три вертикальні крапки) на головній сторінці MetaMask і обрати «View Account in Explorer», після чого на сайті <https://testnet.bscscan.com/> перекона-тися, що всі токени цільової етер-адреси були переказані (рис. 16).

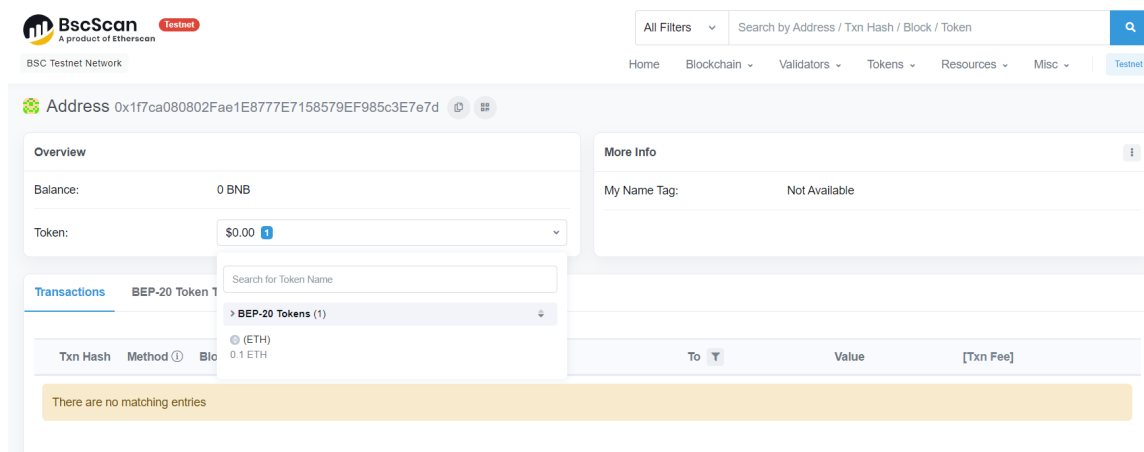

Рис. 16. Перегляд інформації у блокчейні про баланс по всіх токенах етер-адреси

Кожний токен, знайдений у цільовому гаманці, необхідно переказувати окремо на контрольовану етер-адресу.

Контрольований переказ криптовалюти і токенів із мобільних гаманців відбувається приблизно таким же чином, як і з десктопних, але є деякі нюанси. По-перше, зазвичай може знадобитися або пароль, або seed-фраза. По-друге, введення контрольованої адреси краще робити через сканування смартфоном, де встановлений мобільний гаманець, QR-коду цієї адреси. Представлення адреси у вигляді QR-коду є стандартною функцією більшості гаманців, якщо ж вона відсутня, то в мережі є велика кількість онлайн-ресурсів кодування довільного рядка у QR-код (наприклад, <https://www.qr-code-generator.com/>).

Контрольований переказ криптовалюти і токенів з апаратних гаманців залежить від його моделі, але принцип залишається тим самим. Як правило, апаратні гаманці підключаються через USB-інтерфейс до десктопних гаманців, які лише зчитують відповідні приватні ключі для формування транзакцій.

Паперові етер-гаманці у найпростішому варіанті являють собою надруковані на папері відомості про етер-адресу і приватний ключ для підпису транзакцій, які додатково представлені у вигляді QR-кодів для полегшення їх зчитування (рис. 17). Генерація етер-адреси і приватного ключа здійснюється будь-яким призначеним для цього застосунком.

Public Address (SHARE)

0x2167b451B58F2Fe0Ed2c5FEc33e8d3154d4f5029

Private Key (SECRET)

0xf91c26269cbfabf75f71d1ed5d82ce770ec080c318e9b73ff70e8e8fbc381c

Рис. 17 Приклад паперового етер-гаманця

Використання такого паперового етер-гаманця відбувається таким чином. Для отримання переказів коштів етер-адреса зчитується сканером QR-кодів і поширюється. Для витрати

коштів приватний ключ зчитується сканером QR-кодів та імпортується в будь-який етер-гаманець, який підтримує функцію імпорту етер-аккаунту з іншого гаманця через приватний

ключ. Наприклад, таку функцію підтримує мультівалютний криптогаманець `enkrypt`¹.

У більш складному варіанті (рис. 18) застосунок генерації паперового етер-гаманця може друкувати на папері: етер-адресу; паро-

льну фразу; зміст файлу у форматі «`json`», який містить шифртекст приватного ключа і параметри шифрування; назву файлу `json`. Додатково етер-адреса і зміст файлу у форматі «`json`» представлені QR-кодами.

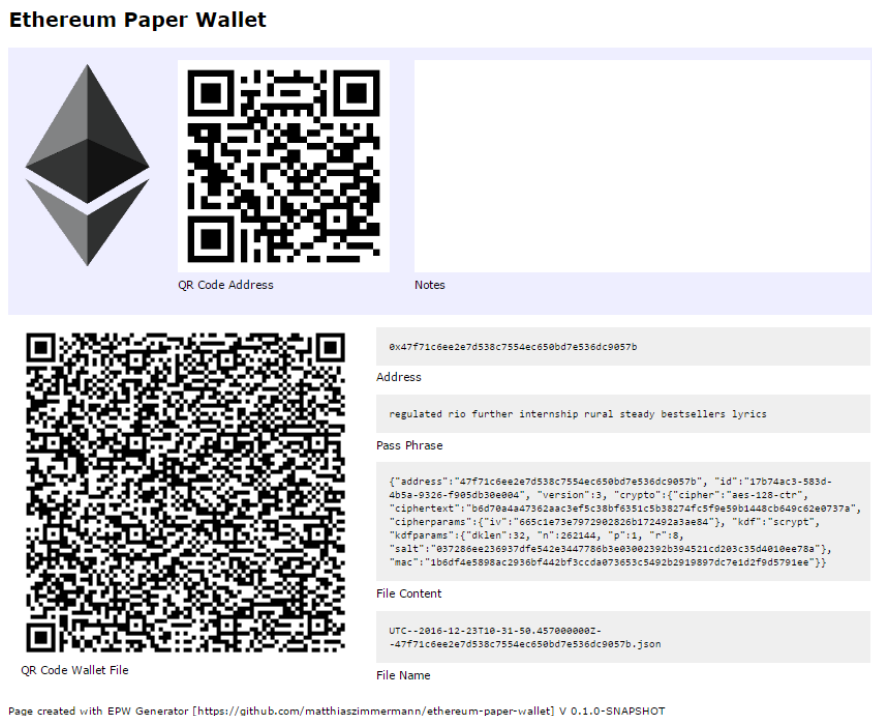

Рис. 18. Приклад паперового етер-гаманця із зашифрованим приватним ключем

У цьому випадку для витрати коштів сканером QR-кодів зчитується зміст файлу у форматі «`json`» і зберігається. Далі в тому ж застосунку в середовищі Java використовується зчитаний `json`-файл і введена парольна фраза для розшифрування приватного ключа. Потім відбувається формування транзакції переказу на зазначену етер-адресу. З огляду на це методика контрольованого переказу з паперового етер-гаманця залежить від виду подання приватного ключа на папері.

Якщо є підстави вважати, що гаманець – кастодіальний, то правоохоронним органам слід заздалегідь спланувати контрольований переказ, оскільки вилучення токенів безпосередньо з гаманця може виявитися непростим завданням. Для цього слід звернутися до адміністрації платформи, яка підтримує кастодіальний гаманець, щоб заморозити обліковий запис і отримати максимальну інформацію про користувача гаманця (адреса електронної пошти, IP-адреси підключень тощо). Слід взяти до уваги,

що практично всі кастодіальні гаманці (особливо на криптовалютних платформах) містять особисту інформацію про своїх користувачів. Принаймні вони зможуть поділитися адресами електронної пошти та журналами IP-адрес.

Описані інструменти аналізу та навчання не є вичерпними, проте за їх допомогою можна зрозуміти загальні підходи до проведення відповідного аналізу й арешту криптовалют. Також варто наголосити на необхідності врахування сучасних наукових розробок щодо аналізу криптовалютних транзакцій, які можуть допомогти в розслідуванні злочинів. У цьому контексті слід згадати методи: виявлення ключових злочинних угруповань та гаманців, запропонований М. Паке-Клустоном, Б. Хаслгофером та Б. Дюпоном (2019), ідентифікації випадків відмивання коштів з використанням криптовалют (Zhong et al., 2022; Alotibi et al., 2022), додаткового профілювання адреси (Tironsakkul et al., 2022b), попередження протиправної поведінки на торговій етер-платформі (Zhou, Yan, Zhang, 2022) тощо.

ВИСНОВКИ. Оскільки криптовалюта продовжує розвиватися, вкрай важливо, щоб працівники правоохоронних органів України були обізнані у сфері технології блокчейн, знали,

¹ A multichain crypto wallet // `enkrypt` : сайт. URL: <https://www.enkrypt.com> (дата звернення: 13.11.2022).

що це таке, та які засади використання та функціонування криптовалют. На сьогодні національне законодавство у сфері криптовалютного регулювання перебуває в процесі становлення. Базовим законом, на підставі якого відбуватиметься розвиток відповідної нормативно-правової бази, ймовірно стане Закон України «Про віртуальні активи», який, утім, не набуде чинності до внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування операцій з віртуальними активами.

Серед ключових проблемних моментів поводження з криптовалютами варто виділити проблеми, пов'язані з арештом криптовалютних активів у кримінальному процесі, недостатність знань і навичок у правоохоронних органах і судового корпусу щодо ро-

боти з криптовалюними активами, відсутність сталих процедур криміналістичного дослідження криптовалют.

Другою за капіталізацією криптовалютою є етер, що визначає її популярність серед користувачів. Тому в роботі розкриті структура й особливості обігу криптовалюти етер та проаналізовані окремі інструменти, які дозволяють візуалізувати й аналізувати криптовалютні трансакції в мережі Ethereum. З метою навчання правоохоронців проведенню потенційного арешту криптовалютних активів запропоновано використовувати так звані тестові мережі. На прикладі криптовалюти етер пропонується процедура контрольованого переказу криптовалютних активів для кастодіальних і некастодіальних гаманців.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Носов В. В., Манжай І. А. Окремі аспекти аналізу криптовалютних трансакцій під час попередження та розслідування злочинів. *Право і Безпека*. 2021. № 1 (80). С. 93–100. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.13>.
2. Alotibi J., Almutanni B., Alsubait T., Alhakami H., Baz A. Money Laundering Detection using Machine Learning and Deep Learning. *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*. 2022. Vol. 13, Iss. 10. Pp. 732–738. DOI: <https://doi.org/10.14569/IJACSA.2022.0131087>.
3. Bryans D. Bitcoin and Money Laundering: Mining for an Effective Solution. *Indiana Law Journal*. 2014. No. 89 (1). Pp. 441–472.
4. Hendrickson J. R., Luther W. J. Cash, crime, and cryptocurrencies. *The Quarterly Review of Economics and Finance*. 2022. Vol. 85. Pp. 200–207. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.qref.2021.01.00>.
5. Lin D., Wu J., Xuan Q., Tse C. K. Ethereum transaction tracking: Inferring evolution of transaction networks via link prediction. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*. 2022. Vol. 600. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.physa.2022.127504>.
6. Marchant G. E. Emerging Technologies and the Courts. *Court Review*. 2019. Vol. 55, Iss. 4. Pp. 146–153.
7. Paquet-Clouston M., Haslhofer B., Dupont B. Ransomware payments in the Bitcoin ecosystem. *Journal of Cybersecurity*. 2019. Vol. 5, Iss. 1. DOI: <https://doi.org/10.1093/cybsec/tyz003>.
8. Paschal Mgembe I., Ladislaus Msongaleli D., Chaundhary N. K. Progressive Standard Operating Procedures for Darkweb Forensics Investigation // 10th International Symposium on Digital Forensics and Security (Istanbul, Turkey, 22 June 2022). Istanbul, 2022. DOI: <https://doi.org/10.1109/ISDFS55398.2022.9800830>.
9. Taylor S. K., Ariffin A., Zainol Ariffin K. A., Sheikh Abdullah S. N. H. Cryptocurrencies Investigation: A Methodology for the Preservation of Cryptowallets // 3rd International Cyber Resilience Conference (Langkawi Island, Malaysia, 29–31 January 2021). Langkawi Island, 2021. DOI: <https://doi.org/10.1109/CRC50527.2021.9392446>.
10. Taylor S., Kim S. H.-Y., Zainol Ariffin K. A., Sheikh Abdullah S. N. H. A comprehensive forensic preservation methodology for crypto wallets. *Forensic Science International: Digital Investigation*. 2022. Vol. 42–43. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.fsidi.2022.301477>.
11. Tironsakkul T., Maarek M., Eross A., Just M. Context matters: Methods for Bitcoin tracking. *Forensic Science International: Digital Investigation*. 2022a. Vol. 42–43. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.fsidi.2022.301475>.
12. Tironsakkul T., Maarek M., Eross A., Just M. The Unique Dressing of Transactions: Wasabi CoinJoin Transaction Detection // EICC '22: Proceedings of the 2022 European Interdisciplinary Cybersecurity Conference. 2022b. Pp. 21–28. DOI: <https://doi.org/10.1145/3528580.3528585>.
13. Trozze A., Davies T., Kleinberg B. Explaining prosecution outcomes for cryptocurrency-based financial crimes. *Journal of Money Laundering Control*. 2022. Vol. 26. No. 1. DOI: <https://doi.org/10.1108/JMLC-10-2021-0119>.
14. Wu H., Zheng G. Electronic evidence in the blockchain era: New rules on authenticity and integrity. *Computer Law & Security Review*. 2020. Vol. 36. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2020.105401>.
15. Yadav S. K., Sharma K., Kumar C., Arora A. Blockchain-based synergistic solution to current cybersecurity frameworks. *Multimedia Tools and Applications*. 2022. Vol. 81, Iss. 25. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11042-021-11465-z>.

16. Zhong Z., Zhu C., Yang Y., Liao X., Wang R., Zhao Y., Zhou F., Shi R., Qin Z. Money Laundering Detection for Cryptocurrency Transactions. *Journal of Hunan University Natural Sciences*. 2022. Vol. 49, Iss. 10. Pp. 119–129. DOI: <https://doi.org/10.16339/j.cnki.hdxzbzkb.2022288>.

17. Zhou J., Yan S., Zhang J. Prediction and analysis of illegal accounts on Ethereum based on Catboost algorithm // International Conference on Big Data, Information and Computer Network (Sanya, China, 20–22 January 2022). Sanya, 2022. Pp. 63–67. DOI: <https://doi.org/10.1109/BDICN55575.2022.00020>.

Надійшла до редакції: 16.11.2022

Прийнята до опублікування: 18.12.2022

REFERENCES

1. Alotibi, J., Almutanni, B., Alsubait, T., Alhakami, H., & Baz, A. (2022). Money Laundering Detection using Machine Learning and Deep Learning. *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*, 13(10), 732-738. <https://doi.org/10.14569/IJACSA.2022.0131087>.

2. Bryans, D. (2014). Bitcoin and Money Laundering: Mining for an Effective Solution. *Indiana Law Journal*, 89(1), 441-472.

3. Hendrickson, J. R., & Luther, W. J. (2022). Cash, crime, and cryptocurrencies. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 85, 200-207. <https://doi.org/10.1016/j.qref.2021.01.004>.

4. Lin, D., Wu, J., Xuan, Q., & Tse, C. K. (2022). Ethereum transaction tracking: Inferring evolution of transaction networks via link prediction. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 600. <https://doi.org/10.1016/j.physa.2022.127504>.

5. Marchant, G. E. (2019). Emerging Technologies and the Courts. *Court Review*, 55(4), 146-153.

6. Nosov, V. V., & Manzhai, I. A. (2021). Certain Aspects of the Analysis of Cryptocurrency Transactions during the Prevention and Investigation of Crimes. *Law and Safety*, 1(80), 93-100. <https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.13>.

7. Paquet-Clouston, M., Haslhofer, B., & Dupont, B. (2019). Ransomware payments in the Bitcoin ecosystem. *Journal of Cybersecurity*, 5(1). <https://doi.org/10.1093/cybsec/tyz003>.

8. Paschal Mgembe, I., Ladislaus Msongaleli, D., & Chaundhary, N. K. (2022, June 22). *Progressive Standard Operating Procedures for Darkweb Forensics Investigation* [Conference presentation abstract]. 10th International Symposium on Digital Forensics and Security, Istanbul, Turkey. <https://doi.org/10.1109/ISDFS55398.2022.9800830>.

9. Taylor, S. K., Ariffin, A., Zainol Ariffin, K. A., & Sheikh Abdullah, S. N. H. (2021, January 29-31). *Cryptocurrencies Investigation: A Methodology for the Preservation of Cryptowallets* [Conference presentation abstract]. 3rd International Cyber Resilience Conference, Langkawi Island, Malaysia. <https://doi.org/10.1109/CRC50527.2021.9392446>.

10. Taylor, S., Kim, S. H.-Y., Zainol Ariffin, K. A., & Sheikh Abdullah, S. N. H. (2022). A comprehensive forensic preservation methodology for crypto wallets. *Forensic Science International: Digital Investigation*, 42-43. <https://doi.org/10.1016/j.fsidi.2022.301477>.

11. Tironsakkul, T., Maarek, M., Eross, A., & Just, M. (2022a). Context matters: Methods for Bitcoin tracking. *Forensic Science International: Digital Investigation*, 42-43. <https://doi.org/10.1016/j.fsidi.2022.301475>.

12. Tironsakkul, T., Maarek, M., Eross, A., & Just, M. (2022b). *The Unique Dressing of Transactions: Wasabi CoinJoin Transaction Detection* [Conference presentation abstract]. EICC '22: Proceedings of the 2022 European Interdisciplinary Cybersecurity Conference. <https://doi.org/10.1145/3528580.3528585>.

13. Trozze, A., Davies, T., & Kleinberg, B. (2022). Explaining prosecution outcomes for cryptocurrency-based financial crimes. *Journal of Money Laundering Control*, 26(1). <https://doi.org/10.1108/JMLC-10-2021-0119>.

14. Wu, H., & Zheng, G. (2020). Electronic evidence in the blockchain era: New rules on authenticity and integrity. *Computer Law & Security Review*, 36. <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2020.105401>.

15. Yadav, S. K., Sharma, K., Kumar, C., & Arora, A. (2022). Blockchain-based synergistic solution to current cybersecurity frameworks. *Multimedia Tools and Applications*, 81(25). <https://doi.org/10.1007/s11042-021-11465-z>.

16. Zhong, Z., Zhu, C., Yang, Y., Liao, X., Wang, R., Zhao, Y., Zhou, F., Shi, R., & Qin, Z. (2022). Money Laundering Detection for Cryptocurrency Transactions. *Journal of Hunan University Natural Sciences*, 49(10), 119-129. <https://doi.org/10.16339/j.cnki.hdxzbzkb.2022288>.

17. Zhou, J., Yan, S., & Zhang, J. (2022, January 20-22). *Prediction and analysis of illegal accounts on Ethereum based on Catboost algorithm* [Conference presentation abstract]. International Conference on Big Data, Information and Computer Network, Sanya, China. <https://doi.org/10.1109/BDICN55575.2022.00020>.

Received the editorial office: 16 November 2022

Accepted for publication: 24 December 2022

ВИТАЛИЙ ВИКТОРОВИЧ НОСОВ,

*кандидат технических наук, доцент,
Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра противодействия киберпреступности;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7848-6448>,
e-mail: vitnos.g@gmail.com;*

АЛЕКСАНДР ВЛАДИМИРОВИЧ МАНЖАЙ,

*кандидат юридических наук, доцент,
Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра противодействия киберпреступности;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5435-5921>,
e-mail: sofist@ukr.net;*

ЕВГЕНИЙ ВИКТОРОВИЧ ПАНЧЕНКО,

*Национальная полиция Украины,
Департамент киберполиции,
4-е управление (опертивно-аналитического обеспечения
и анализа открытых источников);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5755-7457>,
e-mail: panch.evg@gmail.com*

**АНАЛИЗ ЭТЕРИУМ-ТРАНСАКЦИЙ ВО ВРЕМЯ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ
И РАССЛЕДОВАНИЯ УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ**

Предложен механизм анализа этериум-транзакций при предупреждении и расследовании уголовных правонарушений на основе изучения современного опыта в этой сфере. Изучено состояние нормативно правового урегулирования криптовалют в Украине. Затронут вопрос невозможности наложения ареста на криптовалютные активы в ходе уголовного расследования. Намечены проблемные моменты, с которыми сталкиваются правоохранительные органы в других странах при наложении ареста на криптовалюты. Раскрыты структура и особенности обращения криптовалюты этер. Путем эксперимента произведена оценка некоторых программных инструментов, используемых для анализа этериум-транзакций. Продемонстрированы автоматизация поиска и построение схемы отношений различных идентификаторов эфиров на примере Maltego Community Edition и Crystal Expert. Описано значение проведения эффективного анализа криптовалют для проведения расследования. Раскрыта техническая сторона обучения правоохранителей по изъятию криптовалютных активов. Предложен механизм контролируемого перевода криптовалютных активов для кастодиальных и некастодиальных кошельков.

Ключевые слова: *криптовалюта, эфир, ethereum, криптовалютные транзакции, блокчейн, правоохранительные органы, противодействие преступности.*

VITALII VICTOROVICH NOSOV,

*Candidate of Technical Sciences, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Cybercrime Combating;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7848-6448>,
e-mail: vitnos.g@gmail.com;*

OLEKSANDR VOLODYMYROVYCH MANZHAI,

*Candidate of Law, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Cybercrime Combating;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5435-5921>,
e-mail: sofist@ukr.net;*

YEVHENII VICTOROVYCH PANCHENKO,

*National Police of Ukraine,
Cyberpolice Department,
4th Department (operational and analytical
support and analysis of open sources);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5755-7457>,
e-mail: panch.evg@gmail.com*

ANALYSIS OF ETHEREUM TRANSACTIONS DURING THE PREVENTION AND INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES

The mechanism of Ethereum transactions analysis during the prevention and investigation of criminal offenses based on the study of modern experience in this area has been proposed. The directions of cryptocurrency use by offenders have been revealed. The relationship between the decrease of the cash market and the increase in the use of cryptocurrencies has been described. The state of legal regulation of cryptocurrencies in Ukraine has been studied. The insufficient regulation of the issue of handling cryptocurrencies in criminal proceedings has been emphasized. The issue of impossibility to seize cryptocurrency assets during criminal investigation has been raised. The problematic issues faced by law enforcement agencies in other countries when seizing cryptocurrencies have been outlined.

The structure and peculiarities of the cryptocurrency Ethereum circulation have been revealed. The features of the Ethereum platform and its distinctive features have been studied. The key standards that characterize the work of the Ethereum platform have been analyzed, explanations of key terms have been provided. The essential data in the blockchain for analysis have been highlighted, the procedure for accessing the Ethereum blockchain transactions has been described. Various web resources which one can access the Ethereum transaction blockchain through have been provided.

The purpose of email mixing, the conditions under which the anonymity of the email address is lost have been revealed. Some software tools used to analyze ethereum transactions have been evaluated by experiment. Automation of searching and building a schema of relations of different identifiers of e-transactions on the example of Maltego Community Edition and Crystal Expert have been demonstrated. Additional modules that need to be installed in Maltego Community Edition to analyze the relevant transactions effectively have been described.

It has been emphasized that when analyzing ethereum transactions, it is necessary to use not only ready-made tools, but also various scientific methods, such as identifying key criminal groups and wallets, identifying cases of money laundering using cryptocurrencies, additional address profiling, prevention of illegal behavior on the trading ethereum platform. The importance of effective analysis of cryptocurrencies for investigation has been described. The effectiveness of the Crystal Blockchain platform as a tool for analyzing Ethereum transactions in criminal investigations has been evaluated. The technical side of law enforcement training on the seizure of cryptocurrency assets has been revealed. For this purpose, it is recommended to use the so-called test networks. The mechanism of controlled transfer of cryptocurrency assets for custodial and non-custodial wallets has been proposed.

Key words: *cryptocurrency, Ethereum, cryptocurrency transactions, blockchain, law enforcement agencies, combating crime.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Носов В. В., Манжай О. В., Панченко Є. В. Аналіз етеріум-транзакцій під час попередження та розслідування кримінальних правопорушень. *Право і безпека*. 2022. № 4 (87). С.108–124. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.09>.

Citation (APA): Nosov, V. V., Manzhai, O. V., & Panchenko, Ye. V. (2022). Analysis of Ethereum transactions during the prevention and investigation of criminal offenses. *Law and Safety*, 4(87), 108–124. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.09>.

ОЛЬГА СЕРГІЇВНА БОНДАРЕНКО,

доктор юридичних наук, доцент,
Сумський державний університет,
кафедра кримінально-правових дисциплін та судочинства;

 <https://orcid.org/0000-0002-2288-1393>,
e-mail: o.bondarenko@yur.sumdu.edu.ua

КОРУПЦІЙНІ ЗЛОВЖИВАННЯ ЩОДО ГУМАНІТАРНОЇ ТА БЕЗОПЛАТНОЇ ДОПОМОГИ В УМОВАХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Статтю зосереджено на характеристиці окремих корупційних зловживань щодо безоплатної та гуманітарної допомоги в зарубіжних державах та Україні. Це важливо для пошуку оптимальних шляхів протидії корупції у сфері використання безоплатної та гуманітарної допомоги під час збройних конфліктів. Використано комплекс наукових методів дослідження, а саме: порівняльно-правовий, системно-структурний, логічний, аналізу та синтезу, узагальнення і прогностичний. Запропоновано розробити й упровадити заходи щодо нівелювання корупційних ризиків з оптимального та раціонального розподілу гуманітарної та благодійної допомоги в Україні. Це пропаговано втілити на основі антикорупційного досвіду міжнародних організацій-донорів та окремих зарубіжних держав, охоплених збройним конфліктом.

Ключові слова: корупційні зловживання, воєнний стан, гуманітарна допомога, благодійна допомога, міжнародні організації, компаративне дослідження.

Оригінальна стаття

ВСТУП. З виникненням перших держав з'явилися й перші форми корупційних зловживань чиновниками, жрецькими та іншими особами, наділеними владою. Перші спроби протидії корупції датуються ще часами Вавилону та Стародавнього Єгипту. Проте корупція є дуже специфічним явищем, яке пристосовується до будь-яких життєвих обставин, змін політичних режимів, форм правління тощо. На превеликий жаль, бойові дії, революційні рухи, громадянські та повномасштабні окупаційні загарбницькі війни не є винятком для корупції. Це деструктивне явище адаптується до будь-яких якісних і кількісних змін та «переходить» у ті сфери, що стають найбільш фінансованими, а отже, найбільш привабливими для корупційних зловживань. В Україні виникнення корупційних зловживань із гуманітарною допомогою не можна пов'язати лише з повномасштабною війною, адже перші тенденції до зростання кількості таких протиправних діянь з'явилися ще у 2014 р. з моменту окупації Автономної Республіки Крим та початку АТО. Зазначимо, що тоді вони не мали масового характеру і за умови вчинення службовою особою здебільшого кваліфікувались як шахрайство або зловживання владою та службовим становищем. Нині подібні діяння вийшли на новий рівень, отримали широкий громадський резонанс, а отже, і осуд. Та-

кож наявне зростання кількості безоплатної та гуманітарної допомоги, яка надходить до України від міжнародних організацій. З огляду на це контроль за раціональним розподілом і цільовим використанням безоплатної та гуманітарної допомоги став більш прискіпливим. У контексті протидії корупційним зловживанням щодо гуманітарної та безоплатної допомоги в умовах збройних конфліктів раціональним убачається вивчення практики зарубіжних держав та окремих міжнародних організацій, що дозволить провадити кращі практики, а отже, належним чином протидіяти подібним діянням. На наше переконання, протидія корупції є симбіозом заходів запобігання та активної боротьби. З огляду на це важливим є врахування не лише практик кримінально-правової охорони, а й окремих профілактичних заходів.

Наголосимо, що гуманітарні організації, які надають життєво важливу допомогу, усвідомлюють ризики корупції та розробили низку політик і практик для запобігання їй. Однак такі заходи, як правило, направлені здебільшого на фінансове шахрайство. Постачальники гуманітарної допомоги виграли б від ширшого та більш систематичного обміну новими підходами та найкращими практиками, включно з оцінкою їхньої ефективності у боротьбі з корупцією.

У зв'язку з тим, що корупція в умовах війни, особливо в контексті надання гуманітарної та безоплатної допомоги, стає все більш гострою проблемою (Maxwell et al., 2008), виникла необхідність оперативного оновлення законодавства та врегулювання правовідносин щодо цільового та раціонального використання гуманітарної допомоги крізь призму кримінально-правової охорони. На нашу думку, кримінальна відповідальність не має бути єдиним заходом протидії подібним корупційним зловживанням. Тобто актуалізується питання вивчення заходів протидії корупційним зловживанням щодо безоплатної та гуманітарної допомоги в умовах воєнних дій в Україні з урахуванням зарубіжного досвіду.

Протидія корупції щодо гуманітарної допомоги є надзвичайно важливим завданням в умовах воєнних дій, адже корупція: 1) обмежує кількість допомоги, що надходить до людей, які її вкрай потребують; 2) є одним із факторів, які перешкоджають кращому та більш прямому фінансуванню гуманітарних організацій у країнах, що розвиваються та перебувають в умовах збройного конфлікту; 3) підтримує підтримку допомоги у країнах-донорах і в цілому негативно впливає на міжнародний імідж держави, а отже, її сприйняття міжнародною спільнотою¹.

Актуальність дослідження обумовлена і позицією Transparency International, яка вважає, що найбільш згубним впливом корупції є відволікання основних ресурсів від бідних людей. Корупція в гуманітарній сфері є найбільш кричущою формою цього, оскільки позбавляє найуразливіших бідних людей, жертв стихійних лих і громадянських конфліктів, необхідних ресурсів для порятунку життя. Гуманітарна допомога спрямована на порятунок життів і полегшення страждань людей під час кризи. Проте ці благородні амбіції не захищають екстрені служби від корупції. У звітах організації зазначається про приклади значного перенаправлення ресурсів допомоги в Афганістані, Іраку, Лівії та Сомалі².

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є характеристика окремих коруп-

ційних зловживань щодо безоплатної та гуманітарної допомоги в зарубіжних державах та Україні для пошуку оптимальних шляхів протидії корупції у цій сфері під час збройних конфліктів. *Завданнями* дослідження є: 1) встановлення взаємозв'язку між збройним конфліктом і зростанням корупційних ризиків; 2) обґрунтування доцільності протидії корупції в умовах воєнного стану; 3) виявлення та характеристика випадків корупційних діянь у сфері благодійної та гуманітарної допомоги в міжнародних організаціях – донорах, окремих зарубіжних державах, охоплених збройними конфліктами, та Україні; 4) доведення ефективності поєднання заходів запобігання та активної боротьби з корупцією з метою забезпечення ефективної протидії цьому явищу; 5) розробка конкретних практичних антикорупційних заходів задля забезпечення нівелювання корупційних ризиків щодо раціонального використання гуманітарної та благодійної допомоги в умовах збройних конфліктів.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Методологія наукового дослідження є важливим компонентом його успішності. Головною метою дослідження є не лише збір інформації, а й пошук відповідей на невирішені питання для того, щоб зробити внесок у сукупність знань (Goddard, Melville, 2001).

Методологія дослідження охоплює спосіб дослідження. Важливо розглядати методологію як формулу: одна частина – як планується застосувати дослідження на практиці, інша – обґрунтування того, чому обраний шлях є найоптимальнішим. Методологія конкретного наукового дослідження – це, зрештою, методологічний і систематичний план вирішення дослідницької проблеми. Інакше кажучи, це роз'яснення того, як конкретно ідея про дослідження буде реалізована, яким чином вона дасть дійсні та надійні результати, які відповідають цілям і завданням дослідження. Це правильно незалежно від того, чи планується у статті використовувати якісні або кількісні методи³.

Правильний підбір методів, їх вдале та послідовне компонування забезпечують ґрунтовність, комплексність і логічність дослідження. Водночас вибір методології дослідження є складним кроком у дослідницькому процесі. Це може бути заплутаним процесом, особливо для дослідників-початківців (Bouchrika, 2022).

³ What is research methodology? // Paperpile : сайт. URL: <https://paperpile.com/g/what-is-research-methodology/> (дата звернення: 11.11.2022).

¹ Evidence on corruption and humanitarian aid // Reliefweb : сайт. 04.12.2015. URL: <https://reliefweb.int/report/world/evidence-corruption-and-humanitarian-aid> (дата звернення: 11.11.2022).

² Preventing Corruption in Humanitarian Operations // CALP Network : сайт. URL: https://www.calpnetwork.org/wp-content/uploads/2020/02/2014_Humanitarian_Handbook_EN.pdf (дата звернення: 11.11.2022).

Подекуди применшується значення методології в дослідженнях із суспільних наук. Проте, на нашу думку, це є хибним, адже методологія відіграє важливу роль у будь-якому дослідженні. Враховуючи специфіку нашого дослідження, основним методом, безперечно, є порівняльно-правовий, використання якого дало можливість навести приклади корупційних зловживань у Ємені та Алжирі, а також у межах ООН та ЮНІСЕФ. Метод аналізу й узагальнення дозволив дослідити сутність корупції та гуманітарної допомоги. Системно-структурний метод сприяв розкриттю сутності основних причин корупційних зловживань у сфері гуманітарної та благодійної допомоги в міжнародних організаціях – донорах і в межах окремих держав. Особливу увагу було приділено українському досвіду протидії корупційним зловживанням у сфері безоплатної та гуманітарної допомоги, що стало можливим завдяки логічному методу. Важливу роль має метод узагальнення, завдяки якому стало можливим сформулювати науково обґрунтовані висновки та пропозиції. Сценарний метод дозволив розробити пропозиції стосовно практичних заходів із нівелювання корупційних ризиків у сфері гуманітарної та благодійної допомоги. Лише компонування цих та інших методів дозволило реалізувати наше дослідження, сприяло досягненню мети і розробленню якісних висновків.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Насамперед варто наголосити, що поняття «гуманітарна допомога» тісно пов'язане з іншими альтруїстичними емоційними поняттями, загальними для всіх людей, такими як співчуття, доброта, захист, емпатія. Ідея про те, що гуманітарна допомога завжди має ґрунтуватися на правах людини, стала парадигмою, яку сповідують у гуманітарному секторі (Nilsen, 2019).

Відповідно до міжнародних стандартів кожна демократична правова держава повинна забезпечити право своїх громадян на достатній життєвий рівень. Женевські конвенції 1949 р. та додаткові протоколи до них спрямовані на захист тих людей, які не беруть участі у військових діях, таких як цивільні особи, працівники охорони здоров'я, гуманітарні працівники, і є опорою гуманітарного права (Danielsson, Polasek, 2020). З них опосередковано випливає і обов'язок щодо забезпечення гуманітарною допомогою. Гуманітарні принципи, в тому числі гуманність, нейтралітет, незалежність і неупередженість, ґрунтуються на міжнародному гуманітарному праві, їх повинні дотримуватися всі держави-члени. Ра-

зом із тим в умовах кризових ситуацій, наприклад збройних конфліктів, держава може «втратити» свою здатність на забезпечення громадян гідними життєвими умовами, так виникає потреба звернення до інших держав чи міжнародних організацій. Рішення про надання допомоги тим, хто її потребує, може бути мотивоване соціальними, політичними чи економічними причинами або їх комбінацією. Наприклад, держава може запропонувати допомогу нужденним під час кризи, що є проявом надійного глобального добродія під час криз і своєрідним відображенням основних цінностей альтруїзму. Крім того, надання допомоги може відбуватися з метою поширення політичної ідеології або для просування економічної програми. Зазвичай гуманітарна допомога розуміється як надання допомоги іншим в екстремальних обставинах, наприклад під час стихійних або спричинених людиною катастроф, незалежно від кольору шкіри, віросповідання, релігії чи національності (Carr, Breau, 2009).

Покращення доступу до гуманітарної допомоги під час конфліктів і складних надзвичайних ситуацій завжди було головною проблемою для політиків і гуманітарних організацій. Історично склалося так, що гуманітарна діяльність здійснювалася в ситуаціях крайньої небезпеки та нестабільних політичних умов для забезпечення доступу, допомоги та захисту цивільного населення. Гуманітарна дипломатія виникла як концепція на початку 2000-х років (De Lauri, 2018).

Масштабні гуманітарні кризи в Боснії, Афганістані, Іраку, Ємені та Сирії засвідчили, що «безпечні гавані», які спочатку мали надавати гуманітарні дії, стали об'єктами політичного насильства. Це залишає багатьох людей у пастці самого конфлікту, або вони змушені тікати маршрутами з високим ризиком експлуатації з боку торговців людьми, куди гуманітарні організації мають обмежений доступ або не мають узагалі. Небезпеки, з якими зараз стикаються гуманітарні організації, є наслідком тривалих конфліктів і криз, жертвами яких є цивільні особи, де доступ до віддалених районів утруднений, а гуманітарних працівників можуть сприймати як загрозу. Доступ до гуманітарної допомоги стає дедалі складнішим, що також змінює роль гуманітарних організацій. Характер насильницьких конфліктів змінюється, а політизація доступу до допомоги стала невід'ємним елементом самого конфлікту. Ця тенденція вийшла на перший план на Близькому Сході (особливо в Сирії), де залучення як нових, так і традиційних донорів

створило нові процеси переговорів і визначення гуманітарного простору. Надання допомоги «зливається» з регіональною конкуренцією, яку стимулюють різні стабілізаційні зусилля, а також односторонні, двосторонні та багатосторонні гуманітарні потоки (De Lauri, 2018).

Вказані проблеми загострюються і корупцією у сфері гуманітарної допомоги. Загалом корупція є надзвичайно складним явищем, оскільки не обмежується окремою країною чи урядовим режимом, а радше перетинається з іншими світовими проблемами. Глобальне явище корупції, яке однаково впливає на країни з низьким, нижчим і середнім, вище середнього та високим доходом. Корупція є транснаціональним протиправним діянням, яке важко ідентифікувати, визначити і кількісно оцінити (Fasehun, 2021). На сьогодні корупція продовжує мучити світ як головна перешкода для економічного зростання та соціальної стабільності. Корупція перешкоджає економічному розвитку, підриває демократію, збільшує торговий тягар країни, створює проблеми з капіталом, спотворює міжнародну торгівлю, знижує ефективність і перешкоджає потоку інвестицій (Cooray, Dzhumashev, Schneider, 2017).

Корупція у сфері гуманітарної допомоги є однією з найбільш тривожних проблем у всьому світі. Наявність корупційних дій у сфері доставки гуманітарної допомоги може поставити під загрозу життя найбільш нужденних людей у громаді (Sofe, 2020). У гуманітарному контексті підозри та звинувачення в корупції служать лінзою, крізь яку постачальники послуг і біженці розуміють один одного, територією, на якій вони взаємодіють, і вектором для пересилання претензій і скарг (Feldman, 2018).

Враховуючи мету нашого дослідження, пропонуємо зосередити увагу на конкретних прикладах корупційних зловживань, що мали місце в державах, де відбувався збройний конфлікт. Глобальний договір ООН по-різному пояснює поняття зони, що постраждала від конфлікту. По-перше, це територія, де високий рівень небезпеки збройного насильства. По-друге, територія, де є занепокоєння щодо порушень прав людини, політичних і громадянських свобод. Крім того, територія, уражена конфліктом, може бути територією, яка зазнає певного роду організованого насильства, і територією, яка переходить від конфлікту до миру (Danielsson, Polasek, 2020).

У цьому дослідженні ми не прагнемо аналізувати причини конфліктів та їх вплив на рівень корупційних ризиків. Наша мета – це лише визначення конкретних кейсів корупційних зловживань та розробка на їх основі

дієвих методів протидії. Саме тому в контексті дослідження ми обрали симбіотичний підхід, згідно з яким пропонуємо проаналізувати корупційні зловживання у сфері гуманітарної допомоги як у межах конкретних держав, охоплених збройними конфліктами, так і в межах міжнародних організацій – донорів такої гуманітарної та благодійної допомоги.

Наприклад, в Алжирі на південному заході розташовані табори для біженців Тіндуф. Ці табори перебувають під контролем військової організації «Фронт Полісаріо», яка функціонує на цих територіях Західної Сахари, та САДР. Жителі таборів давно звертали увагу міжнародної спільноти на відсутність доступу до базових товарів. Це при тому, що Європейський Союз та ООН щорічно надсилають туди гуманітарну та благодійну допомогу. Тому виникає питання: куди ця допомога зникає? Відповідно до звіту Європейського офісу з боротьби з шахрайством за 2015 р. у Фронті Полісаріо функціонує злагоджена, системна схема розкрадання товарів гуманітарної допомоги. У звіті навіть міститься інформація про те, як саме викрадається та куди направляється гуманітарна допомога. Так, виявилось, що Фронт Полісаріо у співпраці з Алжиром перевозить частину гуманітарної допомоги на південь Алжиру та північ Мавританії для продажу (Hatim, 2020).

Незважаючи на існування доказів розкрадання та виявлення конкретних винуватців, нікого не було притягнутого до відповідальності. Нині допомога до таборів Тіндуф продовжує надходити в тій же кількості. Ключовою проблемою відсутності реальних корупційних викриттів, які б одержали процесуальні результати, на нашу думку, є відсутність належної співпраці міжнародних правоохоронних інституцій з конкретними державними інституціями Алжиру. Системна корупція національних інституцій настільки глибока, що виникає замкнуте коло: ЄС прагне не витратити кошти на «власні потреби» Фронту Полісаріо, однак не може протидіяти корупції в ньому, як і не може перестати взагалі направляти допомогу біженцям.

Стосовно Судану, то тут, крім корупційних ризиків у сфері постачання гуманітарної допомоги, існує і більш серйозний безпековий фактор, адже уряд Судану використовував широкий інструментарій для запобігання доступу гуманітарної допомоги, враховуючи приземлення рейсів, відмову або затримку дозволів на подорожі, обмеження персоналу та бюрократичні обмеження на переміщення гуманітарної допомоги. Уряд намагався залякати гуманітарних працівників погрозами,

затриманнями й арештами, переслідувати їх, що зумовило паралізування діяльності окремих гуманітарних місій. Різні групи повстанців і ополченців також несуть відповідальність за перешкоджання місіям гуманітарної допомоги. Зокрема, вони вдаються до відмови у в'їзді. Бандити й ополченці часто нападали на рятувальників або грабували гуманітарні вантажі (Usman, 2007). Таким чином, гуманітарна допомога, яка змогла потрапити до адресатів, здебільшого просто розкрадається повстанцями, адже державні інституції не здатні забезпечити належну контрольно-наглядову діяльність за направленням і розподілом гуманітарної допомоги.

Щодо українського досвіду, то гірка правда полягає в тому, що збройний конфлікт має тенденцію загострювати існуючі корупційні виклики та породжувати нові ризики. Дослідники, які займаються питаннями боротьби з корупцією, виявили, що післявоєнні держави успадковують моделі корупції, які існували до та під час бойових дій. Великі надходження грошей, обладнання та гуманітарної допомоги створюють нові можливості для корупційних зловживань, коли увага уряду зосереджена на захисті своїх громадян. Антикорупційні інституції часто відчувають нестачу персоналу, оскільки їх працівники беруть участь в обороні країни, а їх звичайна діяльність переривається через виконання надзвичайних завдань. Водночас применшується роль громадянського суспільства у виконанні життєво важливих наглядових функцій. Україна не є винятком із цих явищ. Згідно з опитуванням українських антикорупційних експертів, проведеним у квітні 2022 р., 84 % підтвердили, що відмовилися від своєї антикорупційної діяльності через війну. Водночас огляд діяльності Національного агентства з питань запобігання корупції виявив, що організація припинила значну частину передбаченої законодавством роботи на користь нових ініціатив, які, серед іншого, відстежують активи громадян росії, які потрапили під санкції, і координують гуманітарну допомогу українцям, які її потребують.

Станом на сьогодні в Україні не зафіксовано жодного резонансного корупційного кримінального правопорушення, пов'язаного з військовою технікою, бюджетним фінансуванням чи гуманітарною допомогою. Проте окремі повідомлення про незаконні використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги за участю державних чиновників свідчать, що корупційні ризики не зведені нанівець після вторгнення, незважаю-

чи на поширене розуміння того, що позбавлення держави вкрай необхідних ресурсів під час війни прирівнюється до державної зради (Savoy, 2022).

Ми переконанні, що нині завдання з протидії корупції в Україні в умовах воєнного стану не має втрачати своєї пріоритетності, оскільки підтримка ЄС та США є визначальною для забезпечення національної безпеки України. Поза тим низка антикорупційних заходів нині фактично перебувають на паузі, наприклад відбулося відстрочення набрання чинності нормами деяких нормативно-правових актів щодо подання звітності в електронному вигляді та норм про внесення змін щодо усунення адміністративних перешкод у питанні фінансової розвідки (моніторингу) в умовах воєнного стану (Utkina, Reznik, Pavlenko, 2022). Вказані факти зумовлюють загострення корупційних ризиків і зростання рівня корупції в окремих сферах, які виявилися найбільш фінансованими в умовах воєнного стану, наприклад у сфері діяльності правоохоронних органів, надання і розподілу благодійної та гуманітарної допомоги, відновлення пошкоджених територій тощо.

Щодо протидії корупційним ризикам у сфері гуманітарної та благодійної допомоги в міжнародних організаціях варто відмітити, що в багатьох гуманітарних операціях міжнародні агенції потрапити у схильне до корупції середовище. Незважаючи на те, що офіційно вони мають дуже низьку терпимість до корупції та переконанні у благородності їх місії, це, на жаль, не є запорукою того, що всі, хто працює на них, будуть поводитися благородно.

Крім того, агентства, по суті, працюють на те, щоб доставити значні ресурси в бідне на ресурси середовище, вони роблять це швидко і часто з невеликою кількістю знань цього середовища. Наприклад, Судан мав валовий національний дохід на душу населення 960 доларів США у 2007 р. (і велика частина цього багатства була зосереджена в руках тих, хто має владу в Хартумі, а не тих, які потерпають від громадянської війни)¹. Зусилля допомоги того року становили приблизно 588 доларів США на бенефіціара². Як свідчить міжнародний

¹ World Development Indicators 2008 : Poverty Data // World Bank Group : сайт. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/28241> (дата звернення: 11.11.2022).

² Global Humanitarian Assistance Report 2022 // Development Initiatives : сайт. 12.07.2022. URL: <https://devinit.org/resources/global-humanitarian->

досвід, «приплив» гуманітарної допомоги є основним рушійним фактором для корупції. Наприклад, внутрішні звіти ООН 2016 та 2017 років розкривають кілька випадків, під час яких вантажівки з медичними препаратами були викрадені на полі бою повстанцями-хуситами у провінції Таїз. Пізніше ці припаси передали бійцям Хуті на передовій, які воювали проти очолюваної Саудівською Аравією коаліції, або продали в аптеках у районах, контрольованих повстанським угрупованням. Чиновник, який брав участь у складанні звітів, зауважив, що окремі особи співпрацювали з хуситами за лаштунками, оскільки мала місце координація руху вантажівок. Інший чиновник зазначив, що неспроможність або небажання ООН розглядати корупцію в її програмах допомоги шкодить зусиллям організації допомогти постраждалим від війни єменцям (Michae, 2019).

Важливо відмітити, що організації з надання гуманітарної допомоги повинні бути нейтральними під час своєї діяльності, вони не можуть обирати сторону в конфлікті і повинні мінімізувати наслідки деяких недоліків збереження нейтралітету. Важливість нейтралітету в наданні гуманітарної допомоги залежить від того, з яким табором гуманітаризму хтось погоджується: «старим» гуманітаризмом, який підтримує надання короткострокової допомоги, чи «новим» гуманітаризмом, який підтримує розширення ролі гуманітарних організацій для усунення структурних причин конфлікту. Так, хоча «новий» гуманітаризм намагається вирішити конфлікти за допомогою порядку денного, заснованого на правах людини, і шляхом участі в довгострокових процесах розбудови миру та розвитку, цей підхід фактично обмежує успіх роботи, яку проводять гуманітарні організації та працівники. Натомість повернення до «старого» гуманітарного принципу нейтралітету – це не кінцева мета, а засіб надання допомоги якомога більшій кількості жертв конфлікту без дискримінації та якомога ефективніше (Bordoloi, 2020).

Так, на нашу думку, корупція у сфері розподілу та надання гуманітарної допомоги є яскравим прикладом відвертого ігнорування основного принципу в діяльності цих організацій. Саме нейтральність забезпечує їх доступ до окупованих територій, а отже, до населення, яке найбільше потребує гуманітарної допомоги. Таким чином, навіть припущення про корумпованість представників міжнародних організацій – донорів гуманітарної та бла-

годійної допомоги може створити перепони для доступу до таких територій.

Ще однією організацією, яка є частим фігурантом корупційних скандалів, є Агентство США з міжнародного розвитку (USAID), що є головною агенцією США з надання допомоги країнам, які оговтуються від катастрофи, намагаються уникнути бідності і беруть участь у демократичних реформах. Так, наприклад, три юридичні особи, які отримали кошти USAID на будівництво інфраструктурних проєктів з водопостачання та санітарії в Єгипті, заплатили понад 13,5 млн доларів, щоб врегулювати звинувачення FCA в тому, що вони надали USAID неправдиві відомості (не вказавши особу авторизованого партнера компанії).

Академія розвитку освіти, неурядова організація, яка є частиною FHI360, заплатила понад 5 млн доларів США для врегулювання звинувачень у тому, що висунула неправдиві претензії до USAID щодо іноземної допомоги в Афганістані та Пакистані та порушила правила конкуренції під час закупівель і невиконання контракту специфікації та моніторингу своїх субпідрядників, які могли бути причетними до корупції та іншої незаконної діяльності.

У 2012 р. 47 млн доларів США виплатила компанія «Harbert Companies» для того, щоб нівелювати звинувачення про розкриття змови відносно контракту на будівництво каналу в Єгипті, який фінансував USAID. У результаті чого потенційні учасники або не брали участь у торгах, або навмисно перевищували свої пропозиції в обмін на винагороду від Harbert Companies.

Відносно ключових факторів корупційних зловживань у сфері гуманітарної та благодійної допомоги від міжнародних донорів ми переконанні, що вирішальними тут є два фактори. По-перше, організація-донор може працювати і здебільшого працює закордоном і не завжди має можливості у фізичній присутності свого представника під час «роздачі» гуманітарної допомоги. По-друге, частою є практика залучення місцевих органів влади та місцевого самоврядування до цього процесу. Відсутність системи нагляду є підґрунтям для корупції місцевих чиновників.

На офіційному рівні, безперечно, агентства та місцеві громади роблять усе, що можуть, для того, щоб мінімізувати корупцію або ризик її вчинення. Так, міжнародні агентства мають у своєму арсеналі низку механізмів. Незважаючи на це, в агенціях не завжди належним чином працює система публічного ознайомлення та гласного доступу до таких механізмів. Деякі працівники висловлюють

побоювання, що такі механізми насправді можуть бути використані для корупції – для створення фіктивних звинувачення на адресу персоналу, який міг би повідомити, наприклад, про реальність корупції. Більш серйозним є той факт, що механізми інформування для викривачів корупції залишаються неконфіденційними. Нарешті, покращений моніторинг є одним із найкращих та найефективнішим антикорупційних рішень. Наприклад, міжнародний проєкт «НАР-I» сприяє підвищенню прозорості і чуйності до відгуків бенефіціарів. Хоча такі заходи не спрямовані на боротьбу з корупцією, вони можуть мати позитивний вплив. На масштабі проблеми нещодавно було наголошено в Західній Африці та в районі Великих озер. Деяка кількість агентств запровадили спеціальні заходи для запобігання цьому. Крім того, покращені механізми координації допоможуть запобігти протиставленню однієї агенції проти іншої¹.

На жаль, навіть зараз корупція залишається табуваною темою серед працівників гуманітарних агенцій, що перешкоджає ефективності таких заходів, як інформування та аналіз поточних систем управління. Обговорення корупції має бути відкритим, чітким і наголошувати, що розглядати це не те саме, що потурати цьому або натякати на особливу вразливість агентства до цього. Швидше відкрите обговорення є найкращим способом започаткувати ефективну політику профілактики (Maxwell et al., 2008).

Зокрема, до практичних заходів пропонуємо віднести такі:

1) сформувані розуміння того, що уявлення про корупцію є різними в різних культурах і часто обмежуються фінансовими помилками та шахрайством. Тому важливими є стандартизація та уніфікація всіх антикорупційних законів відповідно до вимог антикорупційних конвенцій ООН та Ради Європи;

2) забезпечити аналізування та виокремлення основних корупційних ризиків в умовах воєнного стану та розробити адресні заходи протидії;

3) усунення корупційних ризиків має бути невід'ємною частиною забезпечення якості і підзвітності стратегії управління, а не маргінальним питанням, яке розглядається окремо. Це потрібно додати у вступні курси та нав-

чання для всього персоналу міжнародних організацій – донорів, представників національних благодійних фондів, державних службовців та службовців органів місцевого самоврядування;

4) забезпечити здійснення фінансового моніторингу за раціональним розподілом гуманітарної допомоги, особливо в умовах воєнного стану, що є каталізатором для поширення незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги.

ВИСНОВКИ. Підсумовуючи викладене, зауважимо, що в умовах збройного конфлікту причини, умови та фактори корупційних зловживань не зникають, а подекуди і загострюються та трансформуються. Питання протидії корупції завжди було ключовим на шляху євроінтеграційних прагнень України. Сьогодні значення побудови дійсно ефективної антикорупційної системи загострилось у зв'язку з набуттям Україною статусу держави – кандидата до ЄС та активними воєнними діями. В умовах війни питання протидії корупції, особливо в контексті раціонального використання гуманітарної та благодійної допомоги, перестало бути лише питанням фінансово-економічної безпеки держави, а дійсно стало вирішальним для забезпечення національної безпеки України. Це обумовлено суттєвою залежністю України від міжнародного інвестування для забезпечення належного опору окупантам. За таких умов корупційний скандал дійсно може стати плямою на репутації України. Аналіз офіційної статистики дозволяє зробити висновок про відсутність резонансної та системної корупції щодо благодійної та гуманітарної допомоги. Наявними є лише окремі випадки незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги. Це й обумовило криміналізацію цього діяння.

Вважаємо, що протидія корупційним ризикам у сфері гуманітарної та благодійної допомоги не повинна охоплювати лише активні заходи боротьби. Так, панацеєю ефективності в цьому питанні, як і в контексті нівелювання корупційних ризиків у цілому, вважаємо симбіоз заходів запобігання та протидії. Для реалізації цієї мети вагоме значення має зарубіжний досвід, зокрема в контексті визначення основних умов та корупційних ризиків. На основі вивчення досвіду Ємену та Алжиру можемо зауважити, що важливими аспектами є забезпечення безпеки міжнародних гуманітарних місій та взаємодія міжнародних правоохоронних і

¹ *Confronting corruption in humanitarian aid: Perspectives and options // CMI* : сайт. URL: <https://www.u4.no/publications/confronting-corruption-in-humanitarian-aid-perspectives-and-options> (дата звернення: 11.11.2022).

фінансових інституцій з національними з метою вироблення спільної моніторингової стратегії. Крім того, протидія корупції у сфері гуманітарної та благодійної допомоги має відбуватися і в середні організацій – донорів. Також важливим є запровадження конкретних практичних антикорупційних заходів для забезпечення нівелювання корупційних ризиків щодо раціонального використання гуманітарної та благодійної допомоги, а саме:

1) уніфікація поняття «корупція» відповідно до стандартів антикорупційних конвенцій ООН та Ради Європи; 2) забезпечення аналізування та виокремлення основних корупційних ризиків в умовах воєнного стану та розроблення адресних заходів протидії; 3) просвітницька діяльність стосовно персоналу міжнародних організацій – донорів, представників національних благодійних фондів, державних службовців та службовців органів місцевого самоврядування; 4) забезпечення здійснення в умовах ризиків воєнного стану фінансового моніторингу щодо раціонального розподілу гуманітарної допомоги.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Bordoloi A. How Important is Neutrality in Providing Humanitarian Assistance? *E-International Relations*. 2020. Vol. 2. URL: <https://www.e-ir.info/2020/08/18/how-important-is-neutrality-in-providing-humanitarian-assistance/> (дата звернення: 11.11.2022).
2. Bouchrika I. How to Write Research Methodology: Overview, Tips, and Techniques // *Research.com* : сайт. 2022. URL: <https://research.com/research/how-to-write-research-methodology> (дата звернення: 11.11.2022).
3. Carr I., Breau S. Humanitarian Aid and Corruption. *SSRN*. 2009. Vol. 4. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.1481662>.
4. Cooray A., Dzhumashev R., Schneider F. How Does Corruption Affect Public Debt? An Empirical Analysis. *World Development*. 2017. Vol. 90. Pp. 115–127. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2016.08.020>.
5. Danielsson J., Polasek A.-M. A qualitative study of the ethical reasoning behind the allocation from the perspective of five Swedish-based organizations. *Jönköping : School of Education and Communication International Work*, 2020. 33 p.
6. De Lauri A. *Humanitarian Diplomacy: A New Research Agenda*. Bergen : Chr. Michelsen Institute, 2018. 44 p.
7. Fasehun S. O. Impact of humanitarian aid on facilitating corruption: a look at nations in Central America and the Caribbean : Doctor of Philosophy Dissertation. Fairfax, 2021. 262 p.
8. Feldman I. Corruption as Definition in Humanitarian Relations. *Current Anthropology*. 2018. Vol. 59. Pp. 161–170.
9. Goddard W., Melville S. *Research Methodology: An Introduction*. 2nd ed. Johannesburg : Juta and Company, 2001. 237 p.
10. Hatim Ya. Taxpayers Urge EU to End Polisario's Embezzlement of Humanitarian Aid // *Morocco World News* : сайт. 17.07.2020. URL: <https://www.moroccoworldnews.com/2020/07/310558/taxpayers-urge-eu-to-end-polisarios-embezzlement-of-humanitarian-aid> (дата звернення: 11.1.2022).
11. Maxwell D., Walker P., Church C., Harvey P., Savage K. *Preventing Corruption in Humanitarian Assistance*. Berlin : Transparency International Secretariat, 2008. 40 p.
12. Michae M. UN probes corruption in its own agencies in Yemen aid effort // *AP News* : сайт. 05.08.2019. URL: <https://apnews.com/article/yemen-ap-top-news-theft-middle-east-international-news-dcf8914d99af49ef902c56c84823e30c> (дата звернення: 11.11.2022).
13. Nilsen M. The Politics of Humanitarian Aid to Myanmar: Competing Strategies among Norwegian Aid Organizations. *PRIO Policy Brief*. 2019. Vol. 8. URL: <https://www.prio.org/publications/12330> (дата звернення: 11.11.2022).
14. Savoy C. M. To Keep Western Assistance Flowing, Ukraine Must Engage Corruption Concerns Head-On // *CSIS* : сайт. 30.06.2022. URL: <https://www.csis.org/analysis/keep-western-assistance-flowing-ukraine-must-engage-corruption-concerns-head> (дата звернення: 11.11.2022).
15. Sofe A. A. Assessment of corruption in the humanitarian assistance in Puntland State of Somalia. *Journal of Financial Crime*. 2020. Vol. 27, No. 1. Pp. 104–118. DOI: <https://doi.org/10.1108/JFC-02-2019-0017>.
16. Usman M. Restrictions on humanitarian aid in Darfur: the role of the International Criminal Court. *Georgia Journal of International and Comparative Law*. 2007. Vol. 36. Pp. 258–289.
17. Utkina M., Reznik O., Pavlenko L. Financial intelligence (monitoring) during the martial law: main challenges and key points. *Journal of Money Laundering Control*. 2022. Vol. 2. DOI: <https://doi.org/10.1108/JMLC-06-2022-0093>.

Надійшла до редакції: 14.11.2022

Прийнята до опублікування: 19.12.2022

REFERENCES

1. Bordoloi, A. (2020). How Important is Neutrality in Providing Humanitarian Assistance? *E-International Relations*, 2. <https://www.e-ir.info/2020/08/18/how-important-is-neutrality-in-providing-humanitarian-assistance/>.
2. Bouchrika, I. (2022). *How to Write Research Methodology: Overview, Tips, and Techniques*. Research.com. <https://research.com/research/how-to-write-research-methodology>.
3. Carr, I., & Breau, S. (2009). Humanitarian Aid and Corruption. *SSRN*, 4. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1481662>.
4. Cooray, A., Dzhumashev, R., & Schneider, F. (2017). How Does Corruption Affect Public Debt? An Empirical Analysis. *World Development*, 90, 115-127. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2016.08.020>.
5. Danielsson, J., & Polasek, A.-M. (2020). *A qualitative study of the ethical reasoning behind the allocation from the perspective of five Swedish-based organizations*. School of Education and Communication International Work.
6. De Lauri, A. (2018). *Humanitarian Diplomacy: A New Research Agenda*. Chr. Michelsen Institute.
7. Fasehun, S. O. (2021). *Impact of humanitarian aid on facilitating corruption: a look at nations in Central America and the Caribbean* [Doctor of Philosophy Dissertation, George Mason University].
8. Feldman, I. (2018). Corruption as Definition in Humanitarian Relations. *Current Anthropology*, 59, 161-170.
9. Goddard, W., & Melville, S. (2001). *Research Methodology: An Introduction (2nd ed.)*. Juta and Company.
10. Hatim, Ya. (2020, July 17). *Taxpayers Urge EU to End Polisario's Embezzlement of Humanitarian Aid*. Morocco World News. <https://www.morocoworldnews.com/2020/07/310558/taxpayers-urge-eu-to-end-polisarios-embezzlement-of-humanitarian-aid>.
11. Maxwell, D., Walker, P., Church, C., Harvey, P., & Savage, K. (2008). *Preventing Corruption in Humanitarian Assistance*. Transparency International Secretariat.
12. Michae, M. (2019, August 5). *UN probes corruption in its own agencies in Yemen aid effort*. AP News. <https://apnews.com/article/yemen-ap-top-news-theft-middle-east-international-news-dcf8914d99af49ef902c56c84823e30c>.
13. Nilsen, M. (2019). The Politics of Humanitarian Aid to Myanmar: Competing Strategies among Norwegian Aid Organizations. *PRIO Policy Brief*, 8. <https://www.prio.org/publications/12330>.
14. Savoy, C. M. (2022, June 30). *To Keep Western Assistance Flowing, Ukraine Must Engage Corruption Concerns Head-On*. CSIS. <https://www.csis.org/analysis/keep-western-assistance-flowing-ukraine-must-engage-corruption-concerns-head>.
15. Sofe, A. A. (2020). Assessment of corruption in the humanitarian assistance in Puntland State of Somalia. *Journal of Financial Crime*, 27(1), 104-118. <https://doi.org/10.1108/JFC-02-2019-0017>.
16. Usman, M. (2007). Restrictions on humanitarian aid in darfur: the role of the International Criminal Court. *Georgia Journal of International and Comparative Law*, 36, 258-289.
17. Utkina, M., Reznik, O., & Pavlenko, L. (2022). Financial intelligence (monitoring) during the martial law: main challenges and key points. *Journal of Money Laundering Control*, 2. <https://doi.org/10.1108/JMLC-06-2022-0093>.

Received the editorial office: 14 November 2022

Accepted for publication: 19 December 2022

ОЛЬГА СЕРГЕЕВНА БОНДАРЕНКО,

доктор юридических наук, доцент,
Сумской государственной университет,
кафедра уголовно-правовых дисциплин и судопроизводства;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2288-1393>,
e-mail: o.bondarenko@yur.sumdu.edu.ua

КОРРУПЦИОННЫЕ ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЯ ОТНОСИТЕЛЬНО ГУМАНИТАРНОЙ И БЕСПЛАТНОЙ ПОМОЩИ В УСЛОВИЯХ ВООРУЖЕННЫХ КОНФЛИКТОВ: СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Статья сосредоточена на характеристике отдельных коррупционных злоупотреблений относительно безвозмездной и гуманитарной помощи в зарубежных государствах и Украине. Это важно для поиска оптимальных путей противодействия коррупции в сфере рационального и эффективного использования безвозмездной и гуманитарной помощи во время вооруженных конфликтов. Использован комплекс научных методов исследования, а именно: сравнительно-правовой, системно-структурный, логический,

анализа и синтеза, обобщения и прогностический. Предложено разработать и внедрить меры по нивелированию коррупционных рисков по оптимальному и рациональному распределению гуманитарной и благотворительной помощи в Украине. Это предложено воплотить на основе антикоррупционного опыта международных организаций – доноров и отдельных зарубежных государств, охваченных вооруженным конфликтом.

Ключевые слова: коррупционные злоупотребления, военное положение, гуманитарная помощь, благотворительная помощь, международные организации, компаративное исследование.

OLHA SERHIIVNA BONDARENKO,

Doctor of Law, Associate Professor,

Sumy State University,

Department of Criminal Law and Procedure;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2288-1393>,

e-mail: o.bondarenko@yur.sumdu.edu.ua

CORRUPTION ABUSE OF HUMANITARIAN AND FREE AID IN THE CONTEXT OF ARMED CONFLICTS: A COMPARATIVE LEGAL STUDY

The article is devoted to the analysis of an extremely important topic under martial law, which is the characteristics of certain corrupt practices in relation to free and humanitarian aid in foreign countries and Ukraine, with the aim of finding optimal ways to combat corruption in the sphere of rational and effective use of free and humanitarian aid during armed conflicts.

It has been noted that with the beginning of the first states existence, the initial forms of corruption abuse by officials, priests and other persons endowed with power also appeared. The first attempts to combat corruption date back to the times of Babylon and Ancient Egypt. However, corruption is a very specific phenomenon that skillfully adapts to any life circumstances, changes in political regimes, forms of government, etc.

A complex of scientific research methods has been used, namely: comparative and legal, systemic and structural, logical, analysis and synthesis, generalization and prognostic. It has been substantiated that combating corruption in relation to humanitarian aid is an extremely important task in the context of military operations, since corruption: 1) limits the amount of aid that reaches people in need; 2) is one of the main factors preventing better and more direct funding of humanitarian organizations; 3) undermines support for aid in donor countries and negatively affects the international image of the state.

Based on the analysis of the foreign states that are in armed conflicts and international donor organizations experience, it has been proposed to implement separate practical anti-corruption measures to ensure the leveling of corruption risks regarding the rational use of humanitarian and charitable assistance.

Key words: corruption abuse, martial law, humanitarian aid, charitable aid, international organizations, comparative research.

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Бондаренко О. С. Корупційні зловживання щодо гуманітарної та безоплатної допомоги в умовах збройних конфліктів: порівняльно-правове дослідження. *Право і безпека*. 2022. № 4 (87). С. 125–134. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.10>.

Citation (APA): Bondarenko, O. S. (2022). Corruption abuse of humanitarian and free aid in the context of armed conflicts: a comparative legal study. *Law and Safety*, 4(87), 125–134. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.10>.

АНТОН ОЛЕКСАНДРОВИЧ ІВАНОВ,

кандидат юридичних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра правоохоронної діяльності та поліцієстики;

 <https://orcid.org/0000-0003-2269-9062>,

e-mail: ivanov_a_o@meta.ua

**ПРЕВЕНТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ПОЛІЦІЇ:
РЕАЛІЇ ТА ВИКЛИКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

Розглянуто матеріали доповідей керівництва Міністерства внутрішніх справ України та Національної поліції України щодо тих викликів і проблем, з якими органам системи МВС довелося зіштовхнутися внаслідок військової агресії з боку російської федерації. З'ясовано сутність і значення превентивної діяльності органів поліції. Визначено ключові, на нашу думку, фактори, що ускладнюють здійснення органами поліції превентивної діяльності в умовах воєнного стану. Висловлено авторське бачення пріоритетних напрямів подальшого вдосконалення та розвитку превентивної діяльності органів поліції в умовах воєнного часу та післявоєнного відновлення України.

Ключові слова: Національна поліція України, воєнний стан, превентивна діяльність, злочинність, шахрайство, обіг вогнепальної зброї, волонтерська діяльність.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Пандемія COVID-19 стала справжнім випробуванням для України, однак до загроз і викликів, що постали перед країною внаслідок пандемії, додалися жахи війни, спричинені російським відкритим повномасштабним військовим вторгненням на територію нашої держави. Необхідність протистояння цим ворогам і подолання тих небезпек, що вони принесли із собою, вимагало і потребує сьогодні активізації та задіяння всіх можливих ресурсів. Безумовно, український народ і держава чинять потужний опір і з гідністю долають всі ті важкі випробування, які припали на нашу долю. Утім навіть у такій ситуації перед обличчям надзвичайно потужних і безжальних ворогів ми не можемо забувати про те, що виживання, зміцнення та подальший розвиток України залежить не лише від скрухи зовнішніх ворогів, але й від якості та ефективності організації й функціонування внутрішніх систем і механізмів, які мають цілу низку проблем і недоліків, що досить яскраво виявилися під час протидії коронавірусній хворобі і набули особливо гострого характеру в умовах воєнного стану. Значною мірою це стосується і діяльності Національної поліції, органи і служби якої були залучені до забезпечення виконання населенням карантинних обмежень під час зазначеної пандемії, а сьогодні виступають активними учасниками протистояння військовій агресії з боку російської федерації. Необхідно віддати належне Національній поліції як системі органів і служб у

цілому, так і сукупності окремих посадових осіб, працівників, які, зіштовхнувшись із величезним, зухвалим, жорстоким ворогом, виявили високий рівень жорсткості і стабільності, не втратили своєї дієвості та наразі активно і самовіддано виконують завдання та функції як оборони нашої держави, так і щодо забезпечення нормальної роботи цивільної інфраструктури. Враховуючи те, що сучасна українська поліція зіштовхнулася з новою реальністю, значно актуалізується питання перегляду цілої низки засад, форм і методів роботи органів і служб поліції, адже виявлені поліцейською системною стійкістю та оперативністю реагування, професіоналізм і мужність не скасовують тих проблем, які виникли в роботі поліції в умовах воєнного стану. Саме тому в представленій статті зроблено спробу виокремити деякі важливі аспекти здійснення органами поліції одного з ключових напрямів їх роботи – превентивної діяльності в реаліях воєнного стану.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є виокремити проблемні моменти у превентивній діяльності органів Національної поліції України, що обумовлені протистоянням військовій агресії з боку російської федерації, а також визначити можливі напрями та кроки щодо вдосконалення цієї діяльності, її пристосування до реалій сьогодення. Задля досягнення поставленої мети планується виконати такі завдання: розглянути науково-теоретичні та законодавчі засади превентивної діяльності органів Національної поліції;

дослідити практичні аспекти превентивної діяльності органів поліції в умовах воєнного стану, а також з'ясувати проблеми, що виникли за цей час; визначити можливі напрями та кроки щодо покращення якості й ефективності превентивної діяльності органів поліції в умовах воєнного стану.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. У статті були застосовані такі методи дослідження поставленого проблемного питання: формально-логічний метод та пояснення для розкриття сутнісного змісту і значення превентивної діяльності; метод аналізу та узагальнення для висвітлення й оцінки позиції керівництва МВС України та Національної поліції щодо викликів, які постали перед органами системи МВС в умовах війни, та наявних результатів й успіхів із протидії цим викликам; діалектичний метод, аналіз та узагальнення для визначення основних факторів, які обумовлюють проблеми у здійсненні профілактичної діяльності органами поліції в умовах воєнного стану; абстрактно-логічний метод і синтез для формулювання пропозицій і висновків щодо вдосконалення та розвитку превентивної діяльності органів поліції в умовах війни.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Міністр внутрішніх справ України Д. Монастирський, виступаючи у жовтні 2022 р. із доповіддю на тему «Досягнення і виклики системи МВС», акцентував увагу на роботі органів системи МВС саме в умовах воєнного стану, зокрема він зауважив на таких її аспектах, як реєстрація воєнних злочинів, розмінування визволених територій, надання допомоги постраждалим, відновлення правопорядку на деокупованих територіях, блокування активів росії та білорусії. Окремо Д. Монастирський відмітив міжнародну діяльність Міністерства внутрішніх справ: про системні та оперативні зустрічі з колегами з ЄС, про особисті зустрічі з послами та міжнародними представниками, про організацію відвідування іноземними журналістами місць воєнних злочинів, скоєних окупантами. Окреслив Міністр внутрішніх справ і першочергові завдання міністерства на найближче майбутнє¹, зокрема він зазначив,

що поліцейські здійснюють роботу з: облаштування блокпостів, мають забезпечити їх оптимізацію; оперативного реагування на виклики, пов'язані з інтенсивним виїздом громадян за кордон; формування пунктів збору гуманітарної допомоги; боротьби з ворожими диверсійно-розвідувальними групами; здійснення стабілізаційних заходів на деокупованих територіях; виявлення та забезпечення притягнення до відповідальності осіб, які здійснювали колабораційну діяльність; забезпечення реабілітації та лікування працівників системи органів і служб МВС; сприяння відновленню критичної, зокрема енергетичної, інфраструктури тощо. Голова Національної поліції І. Клименко у своїй промові на семінарі «Особливості діяльності органів та підрозділів поліції в умовах збройної агресії російської федерації», що відбувся 1 грудня 2022 р., також акцентував увагу на тому, що українські поліцейські зіштовхнулися з новою реальністю. Правоохоронець зауважив, що війна змінила всіх, що поліція вже не може бути така як раніше, що реалії війни вимагають створення нової моделі підготовки і практичної діяльності правоохоронних кадрів, де теорія і сьогоденна практика мають бути максимально наближеними².

Із керівництвом МВС України та Національної поліції України важко не погодитися, адже цілком очевидно, що навіть після перемоги ми вже не повернемося у довоєнний світ. І тут йдеться не лише про необхідність ліквідації завданих нашої державі руйнувань, адже небезпечні наслідки та відгуки війни мають більш просторий і різноманітний характер і створюють суттєві загрози нормальним умовам існування та подальшого розвитку українського суспільства. Протистояння цим загрозам – їх виявлення, локалізація та ліквідація, усунення їх деструктивних і руйнівних наслідків – вимагає перегляду та вдосконалення ключових аспектів роботи органів і служб системи МВС України, зокрема Національної поліції України. Очевидно, що стисло та водночас змістовно розглянути проблематику покращення та адаптації до умов воєнного й післявоєнного часу всіх напрямів діяльності поліції

¹ Досягнення і виклики системи МВС під час війни // YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=p3Sx1NtVgww> (дата звернення: 06.12.2022); Курсанти ХНУВС прослухали лекцію Міністра внутрішніх справ України Дениса Монастирського на тему «Досягнення і виклики системи МВС під час війни» // Харківський національний університет внутрішніх справ :

сайт. 26.10.2022. URL: <https://univd.edu.ua/uk/news/14075> (дата звернення: 06.12.2022).

² Підготовка майбутніх поліцейських має відбуватися з урахуванням досвіду воєнного часу – Денис Монастирський // Портал МВС : офіц. сайт. 01.12.2022. URL: <https://mvs.gov.ua/news/pidgotovka-maibutnix-policeiskix-maje-vidbuvatisia-z-uraxuvanniam-dosvidu-vojenogo-casu-denis-monastirskii> (дата звернення: 06.12.2022).

досить складно, тому в межах представленої статті ми звернемо увагу лише на важливі, на нашу думку, питання превентивної діяльності зазначеного центрального органу виконавчої влади.

Превенція є одним із найбільш розлогих напрямів роботи поліції, яка тією чи іншою мірою притаманна всім органам, службам, підрозділам, про що яскраво свідчить Закон України «Про Національну поліцію»¹, в якому до кола основних повноважень поліції віднесено саме здійснення превентивної та профілактичної діяльності у сферах забезпечення публічних безпеки та порядку, безпеки дорожнього руху, запобігання та протидії домашньому насильству чи насильству за ознакою статі, контролю за обігом зброї. На офіційному рівні визначення поняття «превентивна діяльність» міститься лише в Інструкції з організації діяльності дільничних офіцерів поліції та поліцейських офіцерів громад, затвердженій Наказом МВС від 28 липня 2017 р. № 650², де вона (діяльність) розуміється як заходи, що вживаються дільничними офіцерами поліції (далі – ДОП) та поліцейськими офіцерами громади (далі – ПОГ) у межах компетенції, спрямовані на запобігання кримінальним та іншим правопорушенням, перевірку дотримання обмежень, установлених законодавством щодо осіб, які перебувають на профілактичному обліку, здійснення поліцейського піклування. І хоча ця Інструкція має спеціальний характер, тобто стосується діяльності лише ДОП та ПОГ, і наведене в ній визначення превентивної діяльності також пов'язується з діяльністю саме цих поліцейських, однак окреслений у зазначеному нормативно-правовому акті її сутнісний зміст є справедливим і для діяльності інших підрозділів та посадових осіб органів поліції. Тобто превентивна діяльність – це попередження певних негативних явищ, це робота на випередження, робота, спрямована на унеможливлення чи мінімізацію загроз та їх небезпечних наслідків. Стосовно цього доречно навести думку Д. О. Булаті-

на (2018, с. 21), який, аналізуючи поняття «превенція» і «превентивна діяльність» в адміністративно-правовому аспекті, зазначає, що вказані терміни застосовуються для характеристики запобігання кризовим станам об'єктів управління. Проте основна сфера використання зазначених термінів, як наголошує правник, – це попередження правопорушень. Поняття «превенція» і «превентивна діяльність» можуть широко використовуватися для формалізації комплексної діяльності органів державної влади і, зокрема, поліції у всьому ланцюжку етапів діяльності останніх задля недопущення реалізації протиправних намірів і бажань у фактичних діяннях, а також усунення чи трансформації протиправних думок, намірів і бажань та створення надійних стримуючих факторів. О. В. Джафарова (2020, с. 176–177) зазначає, що одним із ключових завдань державної політики є недопущення порушення прав учасників відповідних публічно-правових відносин. Така діяльність, як зауважує дослідниця, як правило, називається «запобігання», «попередження» «профілактична» або «превентивна діяльність» тощо. При цьому така діяльність здебільшого асоціюється з діяльністю публічних інституцій, які наділені правоохоронними функціями, особливо Національної поліції України. Під превентивною діяльністю Національної поліції, на думку дослідниці, слід розуміти окрему функцію Національної поліції, зміст якої вмонтовано в завдання та повноваження поліцейських і яка являє собою систему взаємоузгоджених, системних, цілеспрямованих випереджувальних заходів і дій, спрямованих на перешкоджання виникненню тих чи інших форм соціальних відхилень, девіантної поведінки, а також їх розповсюдження в суспільстві (Джафарова, 2020, с. 178).

Раніше превентивна діяльність поліції відбувалася у, так би мовити, звичних умовах, зокрема йдеться про те, що соціально-економічний фон життя був відносно стабільний, а такі фактори, як характер і структура злочинності, коло та динаміка адміністративних правопорушень, активність і склад маргіналізованих груп населення, були досить прогнозовані та контрольовані. Очевидно, що за цих обставин діяти на випередження набагато простіше, хоча й тоді існувала низка проблем і недоліків у превентивній діяльності поліції. Сьогодні ж в умовах війни ситуація суттєво змінилася, що обумовлює необхідність перегляду та вдосконалення деяких засад і підходів до здійснення превентивної діяльності органами Національної поліції. Зокрема, означене обумовлене певними факторами.

¹ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 06.12.2022).

² Про затвердження Інструкції з організації діяльності дільничних офіцерів поліції та поліцейських офіцерів громад : Наказ МВС України від 28.07.2017 № 650 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1041-17> (дата звернення: 06.12.2022).

1. *Зміни в тенденціях протиправної активності та у структурі злочинності.* За даними Національної поліції, на початку російського вторгнення, зокрема перші два місяці, в Україні спостерігалось зниження рівня злочинності (аж до 25 %), а вже наприкінці квітня – початку травня 2022 р. з'явилася інша тенденція – збільшення рівня злочинності порівняно з першими місяцями війни, а також рівня окремих видів злочинів порівняно з минулими роками. Важливо, що рівень тяжких та особливо тяжких злочинів (без урахування тих, що вчинені військовим країни-агресора) не має якихось суттєвих змін з аналогічним періодом попереднього року, не спостерігається значних змін і в такій сфері, як квартирні крадіжки та пограбування¹. Правоохоронці це пов'язують із тим, що на воєнний час було суттєво підвищено увагу до забезпечення публічного порядку і безпеки, зокрема запроваджено комендантську годину, вулиці населених пунктів насичені правоохоронцями та військовими. Крім того, значна частина осіб, схильних до вчинення протиправної поведінки, або виїхала за межі держави, або пішла її захищати від окупантів. Також слід враховувати той факт, що значна частина майнових правопорушень ще не виявлені, оскільки власники все ще не повернулися додому. Водночас суттєво збільшилася кількість випадків незаконного заволодіння транспортними засобами (більше ніж на 80 %), дорожньо-транспортних пригод, також на третину збільшилася кількість таких видів злочинів, як шахрайство, особливо з використанням телекомунікаційних, комп'ютерних та інтернет-технологій. Окремо слід звернути увагу на зростання кількості таких злочинів, як колабораційна діяльність, пособництво державі-агресору та мародерство. Хоча слід відмітити, що в перші місяці війни оперативність і якість реагування органів поліції на такі прояви злочинності, як мародерство, колабораційна діяльність і пособництво державі-агресору, викликали певні запитання, на чому акцентували увагу низка інформаційних інтернет-видань. При цьому вони посилалися на лист заступника Генерального прокурора України, в якому останній начебто звертав увагу керівництва поліції на те, що за два місяці російської агресії оперативними підрозділами Нацполіції не вжито всього комплексу

необхідних оперативно-розшукових заходів для попередження, виявлення та припинення вищезгаданих злочинів, а також здійснення їх превенції². На офіційних інформаційних ресурсах ані Національної поліції, ані Генеральної прокуратури України немає даних про означений лист, а інтернет-ресурси, на яких опублікована копія цього листа, не видаються надто надійними джерелами, тому ми не можемо стверджувати достовірність опублікованої інформації. Однак така ситуація є цілком ймовірною, і позиція керівництва МВС України та Національної поліції стосовно необхідності перегляду підходів до підготовки поліцейських кадрів, яка має відбуватися з урахуванням реалій та викликів воєнного часу, хоча і опосередковано, але досить переконливо натякає на те, що на початку війни поліція зіткнулася із цілим спектром нових для неї явищ, які до цього були відомі її працівникам хіба що на рівні теорії, гіпотетичного явища, а не реальної практичної ситуації, проблеми, яку необхідно терміново вирішувати.

2. *Зростання міграційних потоків.* Вже не перший рік проблема міграції українців привертає увагу дослідників, однак протягом останніх років ці проблеми стали доволі масштабним явищем, що породжує низку інших важливих складнощів і криз в економічному розвитку країни. Ріст трудової міграції з одночасним зменшенням кількості новонароджених та збільшенням кількості людей пенсійного віку веде до загострення ситуації на внутрішньому ринку праці та вимагає адекватної реакції уряду через заходи в міграційній, економічній, соціальній, зовнішньоекономічній та іншій політиці (Процик, Кара, 2022, с. 231). В умовах воєнного стану ця проблема, як і низка інших, значно загострилася. Внаслідок російського військового вторгнення в Україні різко збільшилася динаміка та обсяги міграційних потоків. Люди, рятуючись від війни, намагаються знайти більш безпечні місця для проживання як у країні, так і за її межами. Дані, які надаються українською владою, міжнародними організаціями та незалежними аналітичними центрами щодо кількості наших співвітчизників, які стали вимушеними переселенцями, різняться, втім навіть за найбільш стриманими оцінками це величезні цифри.

¹ Вплив війни на злочинність в Україні // УКРІНФОРМ : сайт. 26.07.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3536394-vpliv-vijni-na-zlocinnist-v-ukraini.html> (дата звернення: 06.12.2022).

² За два місяці війни «опери» Нацполіції не відкрили жодної оперативно-розшукової справи про колаборантство, викрадення чи мародерство // Medium : сайт. 26.04.2022. URL: <https://watchersdotmedia.medium.com/policiya-6da835ec00> (дата звернення: 06.12.2022).

Так, за даними Міжнародної організації з міграції (далі – МОМ), кількість осіб, які станом на середину травня вважаються внутрішньо переміщеними особами (далі – ВПО), становить приблизно 7,1 млн. У Мінсоцполітики на початку травня повідомляли про понад 2,7 млн осіб, які зареєструвалися й отримали довідку ВПО (Філіпчук, Сирбу, 2022). У жовтні заступниця міністра соціальної політики України Д. Марчак повідомила, що кількість ВПО зростає до 4,6 млн осіб. Однак, як наголошує посадовця, за неофіційними даними ця цифра значно більша. Що ж стосується переміщення закордон, то за даними Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ), протягом 24 лютого – 3 червня 2022 р. з України виїхали понад 5,2 млн осіб (Філіпчук, Сирбу, 2022).

3. *Збільшення кількості зброї в цивільному обігу.* Проблема контролю за обігом зброї в Україні вже досить давно не втрачає своєї актуальності. Протягом останніх років, як наголошують правознавці (Куций, 2019; Мартинюк, 2017; Назаренко, 2019), в Україні одним із суттєвих факторів погіршення криміногенної ситуації є відкрита демонстрація зброї та зростаюча озброєність злочинного світу. У такій обстановці особливої гостроти й актуальності набувають питання боротьби з незаконним обігом вогнепальної зброї та її розкращенням. Зрозуміло, що війна аж ніяк не сприяє покращенню стану справ у зазначеній сфері. Одним із логічних наслідків російської військової агресії стало суттєве зростання суспільного інтересу до зброї та попиту на неї, і результати опитування в додатку «Дія», в якому взяли участь понад 1,7 млн громадян, досить переконливо ілюструють це. Так, за підсумками означеного опитування 59 % респондентів вважають, що всі громадяни, які відповідають вимогам закону, можуть мати пістолет і вільно носити його із собою у громадських місцях; 22 % зазначають, що пістолети категорично не повинні бути в обігу серед цивільного населення; 19 % відзмінили, що пістолети можуть мати всі громадяни, які відповідають закону, та використовувати їх тільки в тирах чи на стрільбищах, носити зброю із собою заборонено. За інформацією Української асоціації власників зброї, воєнні дії спричинили не лише ріст підтримки легалізації зброї в суспільстві, а і значне зростання попиту на мисливську зброю, насамперед нарізну. Водночас експерти припускають також і ріст «чорного ринку» зброї. За оцінками швейцарської організації Small Arms Survey, кількість незареєстрованої зброї в Україні становить 3–6 млн одиниць (Буханевич, 2022).

4. *Активізація громадянського (зокрема, волонтерського) руху.* Поряд із тими жахами та бідами, які несе із собою війна, вона має і позитивні наслідки, одним з яких є активне зростання в Україні благодійного руху, тисячі людей стали учасниками волонтерської діяльності. Волонтерська діяльність в Україні, яка ще декілька років тому була маловідомою, сьогодні перетворилася на потужне масове суспільне явище, яке потребує правового регулювання та контролю. Волонтерська діяльність, як справедливо зазначає Ю. В. Кривенко (2015, с. 41), є основою побудови та розвитку громадянського суспільства. Волонтерство втілює в собі найшляхетніші прагнення людства – миру, свободи, безпеки та справедливості для всіх людей. У період глобалізації та постійних змін світ стає меншим, більш незалежним, більш складним. Волонтерство – це діяльність, яка здійснюється добровільно для суспільства чи окремих соціальних груп, без розрахунку на винагороду. Французьке слово *volontaire* («волонтер») походить від латинського *voluntarius* («добровільний»). Волонтер – це людина, яка добровільно надає безоплатну допомогу людям, які потребують особливої підтримки та соціального захисту, або державі, некомерційній чи громадській організації¹. Законодавчі засади волонтерства в нашій державі визначені Законом України «Про волонтерську діяльність» від 19 квітня 2011 р. № 3236-VI, в якому закріплено, що волонтерська діяльність є формою благодійної діяльності, при цьому під нею розуміється добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги. Волонтерська допомога – це роботи та послуги, що безоплатно виконуються і надаються волонтерами². Отже, волонтерами стають не через матеріальні чи фінансові зиски, а з метою надання добровільної та безкорисної допомоги тим, хто її потребує. Однак деякі люди займаються благодійністю, а точніше імітують її, саме з корисливих мотивів, тобто з метою

¹ Не грошима єдиними... // Іоаннів центр : сайт. 29.01.2022. URL: https://ioanivcenter.com/news/69-ne-groshima-yedinimi.html?utm_source=google&utm_medium=cpc&utm_campaign=inweb_SER_Statti_Ukraine&utm_content=581834279669&utm_term= (дата звернення: 06.12.2022).

² Про волонтерську діяльність : Закон України від 19.04.2011 № 3236-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17> (дата звернення: 06.12.2022).

заробити. Під час війни таких «благодійників» і фейкових волонтерів стало значно більше, вони, користуючись ситуацією, за допомогою шахрайських схем і звичайного розкрадання заволодівають чужими фінансовими коштами, гуманітарною допомогою, фактично позбавляючи необхідної матеріальної та/або фінансової підтримки тих, хто її дійсно потребує. Така ситуація потребує підвищеного контролю за використанням гуманітарної допомоги, організацією та функціонуванням різного роду благодійних фондів, волонтерських організацій, а також діяльністю окремих фізичних осіб, які здійснюють збори коштів на ті чи інші благодійні потреби.

5. *Збільшення функціонального навантаження на поліцію.* Поліція була та залишається одним із найбільш навантажених органів як у системі органів МВС України, так і в механізмі держави в цілому. Проте з початком війни в силу багатьох об'єктивних факторів органам поліції доводиться виконувати цілу низку завдань і функцій, які раніше не були властиві їй, або поліцейські були залучені до їх здійснення в дуже обмеженому обсязі. Зокрема, йдеться про те, що поліція: по-перше, досить часто є чи не єдиним представником влади на деокупованих територіях, особливо в сільській місцевості, тому поліцейським доводиться виконувати роботу інших цивільних органів і служб; по-друге, бере участь у стабілізаційних заходах у звільнених населених пунктах (які передбачають і розмінування, і пошук зброї та боєприпасів, і виявлення колаборнатів тощо); по-третє, підтримка роботи пунктів незламності; по-четверте, сповіщення населення про повітряну тривогу через гучномовці тощо.

Означені фактори, поява або активізація яких обумовлена війною, з одного боку, вимагають підвищення якості й ефективності превентивної діяльності органів Національної поліції, адже хаос, суспільний страх, паніка, метушня, що породжені військовими діями, створюють досить сприятливі умови та обставини для порушення законності з можливістю уникнення відповідальності за це. Однак очевидно, що така ситуація і принцип «війне все спіше», за яким деякі суб'єкти намагаються жити в умовах воєнного стану, є неприпустимими та не відповідають засадам правової держави. З іншого боку, дійсно підвищити ефективність і дієвість досліджуваної превентивної роботи під тиском реалій війни не так просто. Насамперед на цьому шляху слід вдатися до визначення пріоритетних напрямів і кроків щодо покращення превентив-

ної діяльності. На нашу думку, задля досягнення цієї мети, тобто забезпечення пристосування превентивної діяльності органів поліції до реалій війни та післявоєнних викликів необхідно:

– по-перше, розробити концептуальні засади здійснення профілактичної діяльності, в яких окремо визначити принципи, завдання та напрями такої діяльності на період воєнного часу та післявоєнного відновлення безпеки і порядку в державі;

– по-друге, вдосконалити механізми взаємодії органів поліції з іншими органами публічної влади, а також громадськістю в умовах воєнного часу. Особливо важливо звернути увагу на взаємодію поліцейських з органами місцевої влади (як муніципальної, так і державної) (Барба, 2018) під час виконання ними завдань і функцій на деокупованих територіях;

– по-третє, посилити профілактичну роботу із криміналітетом і маргіналізованими верствами населення. Представники злочинного світу є одним із важелів, за допомогою яких російська влада наймається розхитувати порядок у країні, який і без того перебуває під величезним тиском обставин. Також не можна забувати про те, що в багатьох ситуаціях саме представники маргіналізованих груп погоджувалися на співпрацю із спецслужбами та військовими росії. Крім того, як наголошують правоохоронці¹, саме наші співвітчизники із кримінальним минулим, особи, схильні до вчинення адміністративних правопорушень, мають наркотичну залежність та/або зловживають алкоголем, користуючись ситуацією (зокрема, відсутністю людей удома, які виїхали, рятуючись від війни), намагаються «покрадити своє матеріальне становище», вдаючись до розкрадання майна;

– по-четверте, посилити профілактику насильства в сім'ї, адже зараз ця проблема дещо відійшла на другий план, однак не лише втратила своєї актуальності, а й навіть загострилася, що є цілком зрозумілим в умовах війни і того тиску, що вона завдає на психологічний і психічний стани людини. Особливо важливим тут є питання реагування поліцією на випадки насильства в сім'ї на територіях ведення активних бойових дій;

– по-п'яте, активізація роботи із профілактики дитячої бездоглядності і безпритульності.

¹ Російські військові принесли смерть та розруху в десятки українських міст і сіл // Facebook : сайт. 26.04.2022. URL: [https://www.facebook.com/iklymenko.fb/posts/425846856210292?_cft__\[0\]=](https://www.facebook.com/iklymenko.fb/posts/425846856210292?_cft__[0]=) (дата звернення: 06.12.2022).

Ця проблема була та залишається однією з найбільш гострих соціальних проблем нашого сьогодення (Поляруш, 2019, с. 36–37), і в умовах війни вона не лише нікуди не зникла і не зменшилася, а навіть поглибилися. Обов'язок органів влади, зокрема поліції, забезпечити захист дитинства від жаків війни, не допустити втягування дітей у різного роду небезпечні та злочинні схеми, зокрема ті, що створюються та функціонують в інтересах країни-агресора. Поліція зобов'язана сприяти підвищенню дисциплінованості батьків (чи осіб, які їх замінюють) у виконанні ними своїх обов'язків по догляду за дитиною та щодо її виховання;

– по-шосте, посилити роботу з протидії шахрайству. Особлива увага при цьому має бути приділена превентивній роботі в мережі Інтернет (Лефтеров, 2019), яка сьогодні є чи не основним простором для реалізації злочинних схем фейковими благодійниками та волонтерами. Слід погодитися з позицією дослідників щодо того, що на сучасному етапі розвитку суспільства дедалі більше відчувається значущість інноваційних процесів, що відбуваються в нашому суспільстві у зв'язку з глобальною інформатизацією, але разом із позитивними досягненнями інформатизація супроводжується й іншими явищами негативного характеру, до яких належить кібершахрайство. Це вимагає негайного створення системи протидії цьому різновиду злочинності на державному рівні. Для сучасного суспільства актуальність цієї проблеми є беззаперечною (Лугіна, Лучук, 2021);

– по-сьоме, підвищити ефективність контролю за обігом зброї. Порушення правил дозвільної системи є різновидом адміністративних правопорушень, що посягають на встановлений порядок управління як систему відносин, яка забезпечує нормальне функціонування державних органів, а також порушує встановлений порядок продажу, обміну, перевезення, використання предметів та матеріалів, для яких встановлений окремий порядок користування. Адміністративні проступки у сфері здійснення дозвільної системи також посягають на нормальну діяльність державних органів, зокрема органів Національної поліції, завдаючи шкоди відносинам, які забезпечують правильне функціонування дозвільної системи (Кудря та ін., 2017, с. 134). Однією з важливих підвалин покращення якості і дієвості означеного контролю має стати ухвалення закону, що врегулює обіг цивільної вогнепальної зброї в державі. Питання врегулювання відносин зазначеного обігу не є новим для українського суспільства і вже обговорюється

не один рік, однак наразі в силу зрозумілих обставин воно отримало суттєвий поштовх у напрямі якнайшвидшого вирішення. Як зазначалося вище, ідею розширення можливостей цивільного населення щодо отримання у власність вогнепальної зброї сьогодні підтримує величезна кількість українців, нагальним і необхідним цей крок вважають і багато дослідників, утім вони справедливо наголошують на тому, що такі зміни мають бути максимально зважені та продумані. Зокрема, як слушно зазначає Д. С. Припутень (2020, с. 52), максимально чіткої та конкретної регламентації потребує реалізації контрольних повноважень поліцейськими у сфері обігу цивільної вогнепальної зброї. Такі повноваження слід додатково продублювати як у Законі України «Про Національну поліцію», так і у відомчих нормативно-правових актах. Детальне визначення процедури здійснення поліцейськими державного контролю за обігом цивільної вогнепальної зброї слід закріпити в окремому наказі МВС України для успішної реалізації поліцейськими контрольних повноважень в означеній сфері.

ВИСНОВКИ. В умовах війни Національна поліція України зіштовхнулася із цілою низкою викликів, що виражаються як у активізації, загостренні та зростанні тих проблемних ситуацій, які зазвичай були досить контрольованими і керованими, так і в появі проблем, вирішенням яких поліцейські раніше або взагалі не займалися, або зіштовхувалися з ними у досить обмеженому вигляді. Слід віддати належне системі органів поліції, яка досить гідно зустріла ці виклики і доволі стійко та дієво протистоїть їм. Однак це не означає, що в роботі органів поліції відсутні прогалини, недоліки або що війна відводить їх на другий план, навпаки, саме умови воєнного стану досить чітко оголили певні проблемні аспекти діяльності поліції та підвищили актуальність питання пошуку шляхів їх вирішення. Зокрема, означене стосується необхідності вдосконалення та розвитку організаційно-правових, управлінських, методологічних та інших засад здійснення поліцією превентивної діяльності в умовах воєнного часу, а також у період післявоєнного відновлення та подолання наслідків війни. Для якісного вирішення цих питань необхідною є глибока та змістовна співпраця наукової та науково-викладацької спільноти із практичними підрозділами органів поліції. Для чіткого визначення найбільш гострих і нагальних проблемних питань у галузі превентивної діяльності, вироблення найбільш доцільних та дієвих напрямів, форм і методів

вирішення таких проблем, а також для забезпечення підготовки висококваліфікованих кадрів для підрозділів превентивної діяльності, здатних одразу ж включатися в роботу, ефективно й оперативно виконувати відповідні завдання та функції, зокрема в умовах воєнного стану.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Барба В. Є. Нормативно-правове регулювання взаємодії територіальних підрозділів Національної поліції та органів місцевого самоврядування у сфері забезпечення публічної безпеки та порядку. *Lex Portus*. 2018. № 3. С. 69–83. DOI: <https://doi.org/10.26886/2524-101X.3.2018.5>.
2. Булатін Д. О. Поняття «превенція» і «превентивна діяльність» в адміністративно-правовому аспекті. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2018. Вип. 1. С. 15–22.
3. Буханевич О. Питання використання зброї цивільними особами та отримання дозволу на придбання, зберігання та носіння зброї в умовах воєнного стану // Незалежний громадський портал : сайт. 21.10.2022. URL: <https://ngp-ua.info/2022/10/60947> (дата звернення: 06.12.2022).
4. Джафарова О. В. Національна поліція України як провідний суб'єкт здійснення превентивної діяльності // Шлях успіху і перспективи розвитку (до 26 річниці заснування Харківського національного університету внутрішніх справ) : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 листоп. 2020 р.) / редкол.: Д. В. Швець (голова), О. М. Бандурка, С. М. Гусаров та ін. ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. С. 176–178.
5. Кривенко Ю. В. Волонтерська діяльність: поняття та ознаки. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 18. С. 41–44.
6. Куций Я. А. Незаконний обіг зброї в Україні: поняття та проблеми вирішення // Інституційний репозитарій ВНТУ : сайт. 2019. URL: <https://ir.lib.vntu.edu.ua/handle/123456789/27317> (дата звернення: 06.12.2022).
7. Лефтеров Л. В. Загальносоціальні заходи запобігання шахрайству, що вчиняється шляхом використання засобів електронних комунікацій. *Lex Portus*. 2019. № 1. С. 89–101. DOI: <https://doi.org/10.26886/2524-101X.1.2019.6>.
8. Лугіна Н. А., Лучук А. М. Оптимізація правового регулювання боротьби з кібершахрайством: зарубіжний досвід і його значущість в українській практиці. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 238–241. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-1/59>.
9. Мартинок А. Дослідження незаконних потоків зброї (Україна). Квітень 2017 // Small Arms Survey : сайт. URL: <https://www.smallarmssurvey.org/sites/default/files/resources/SAS-BP3-Ukraine-UKR.pdf> (дата звернення: 06.12.2022).
10. Назаренко М. О. Проблеми трудової міграції в Україні. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2019. № 2 (4). С. 238–245. DOI: <https://doi.org/10.32689/2617-9660-2019-4-2-238-245>.
11. Організація роботи підрозділів превентивної діяльності Національної поліції : навч. посіб. / В. О. Кудря, А. В. Лабунь, С. М. Радзівон та ін. ; за ред. В. А. Кулікова. Київ : Освіта України, 2017. 246 с.
12. Поляруш С. І. Подолання дитячої безпритульності та бездоглядності в Україні. *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Право*. 2019. Вип. 7. С. 36–42.
13. Припутьєв Д. С. Державний контроль за обігом цивільної вогнепальної зброї в Україні. *Право. UA*. 2020. № 3. С. 48–53. DOI: <https://doi.org/10.32782/LAW.UA.2020.3.7>.
14. Процик І. С., Кара Н. І. Особливості процесів міграції населення України. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку*. 2022. Вип. 4, № 1. С. 231–240.
15. Філіпчук Л., Сирбу О. Вимушена міграція і війна в Україні (24 березня – 10 червня 2022) // Cedos : сайт. 27.06.2022. URL: <https://cedos.org.ua/researches/vymushena-migraciya-i-vijna-v-ukrayini-24-bereznya-10-cherhnya-2022/> (дата звернення: 06.12.2022).

Надійшла до редакції: 07.12.2022

Прийнята до опублікування: 21.12.2022

REFERENCES

1. Barba, V. Ye. (2018). Normative-legal regulation of the interaction of territorial subdivisions of the National police and local authorities in the field of ensuring public safety and order. *Lex Portus*, 3, 69-83. <https://doi.org/10.26886/2524-101X.3.2018.5>.
2. Bukhaneych, O. (2022, October 21). *The issue of the use of weapons by civilians and obtaining permission to purchase, store and carry weapons under martial law*. Independent Public Portal. <https://ngp-ua.info/2022/10/60947>.

3. Bulatin, D. O. (2018). Concepts of “prevention” and “preventive activity” in the administrative and legal aspect. *Visnik Chernivtsi Faculty of National university “Odessa Law Academy”*, 1, 15-22.
4. Dzhafarova, O. V. (2020, November 20). *The National Police of Ukraine as a leading subject of preventive activities* [Conference presentation abstract]. International scientific and practical conference “The path of success and prospects for development (to the 26th anniversary of the founding of the Kharkiv National University of Internal Affairs)”, Kharkiv, Ukraine.
5. Filipchuk, L., & Syrбу, O. (2022, June 27). *Monitoring: Forced migration and war in Ukraine (March 24 – June 10, 2022)*. Cedos. <https://cedos.org.ua/researches/vymushena-migracziya-i-vijna-v-ukrayini-24-bereznya-10-cherhvnya-2022/>.
6. Kryvenko, Yu. V. (2015). Volunteer activity: concepts and signs. *Civil Journal*, 18, 41-44.
7. Kudria, V. O., Labun, A. V., Radzivon, S. M. et al. (2017). *Organization of work of units of preventive activities of the National Police* (V. A. Kulikov, Ed.). Education of Ukraine.
8. Kutsyi, Ya. A. (2019). *Illegal arms circulation in Ukraine: concepts and solution problems*. Institutional repository of VNTU. <https://ir.lib.vntu.edu.ua/handle/123456789/27317>.
9. Lefterov, L. V. (2019). General social measures which prevent frauds committed by using of electronic communications. *Lex Portus*, 1, 89-101. <https://doi.org/10.26886/2524-101X.1.2019.6>.
10. Luhina, N. A., & Luchuk, A. M. (2021). Optimization of legal regulation of the fight against cyber fraud: foreign experience and its significance in Ukrainian practice. *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 1, 238-241. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-1/59>.
11. Martyniuk, A. (2017). *Study of illegal arms flows (Ukraine). April 2017*. Small Arms Survey. <https://www.smallarmssurvey.org/sites/default/files/resources/SAS-BP3-Ukraine-UKR.pdf>.
12. Nazarenko, M. O. (2019). Problems of labor migration in Ukraine. *Expert: Paradigms of Law and Public Administration*, 2(4), 238-245. <https://doi.org/10.32689/2617-9660-2019-4-2-238-245>.
13. Poliarush, S. I. (2019). Overcoming child homelessness and neglect in Ukraine. *Scientific Notes of Central Ukrainian State Pedagogical University named after Volodymyr Vynnychenko. Series: Law*, 7, 36-42.
14. Protsyk, I. S., & Kara, N. I. (2022). Peculiarities of Ukrainian population migration processes. *Management and Entrepreneurship in Ukraine: Stages of Formation and Development Problems*, 4(1), 231-240.
15. Pryputen, D. S. (2020). State control over the circulation of civilian firearms in Ukraine. *Pravo.UA*, 3, 48-53. <https://doi.org/10.32782/LAW.UA.2020.3.7>.

Received the editorial office: 7 December 2022

Accepted for publication: 21 December 2022

АНТОН АЛЕКСАНДРОВИЧ ИВАНОВ,

кандидат юридических наук,

Харьковский национальный университет внутренних дел,

кафедра правоохранительной деятельности и полицистики;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2269-9062>,

e-mail: ivanov_a_o@meta.ua

ПРЕВЕНТИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ ПОЛИЦИИ: РЕАЛИИ И ВЫЗОВЫ В УСЛОВИЯХ ВОЕННОГО ПОЛОЖЕНИЯ

Рассмотрены материалы докладов руководства Министерства внутренних дел и Национальной полиции Украины касательно тех вызовов и проблем, с которыми органам системы МВД пришлось столкнуться в результате военной агрессии со стороны России. Установлены сущность и значение превентивной деятельности органов полиции. Определены ключевые факторы, создающие трудности и сложности в осуществлении органами полиции превентивной деятельности в условиях военного положения. Сформулировано авторское видение приоритетных направлений дальнейшего совершенствования и развития превентивной деятельности органов полиции в условиях военного времени и послевоенного восстановления Украины.

Ключевые слова: Национальная полиция Украины, военное положение, превентивная деятельность, преступность, мошенничество, оборот огнестрельного оружия, волонтерская деятельность.

ANTON OLEKSANDROVYCH IVANOV,
Candidate of Law,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Law Enforcement and Police Studies;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2269-9062>,
e-mail: ivanov_a_o@meta.ua

PREVENTIVE ACTIVITY OF POLICE BODIES: REALITIES AND CHALLENGES IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW

The materials of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and the National Police of Ukraine leadership reports on the challenges and problems that the bodies of the Ministry of Internal Affairs had to face as a result of military aggression by the Russian Federation have been considered, as well as on the available results and successes in countering the threats of war by the police and implementing their normal tasks and functions under martial law. It has been emphasized that one of the main areas of the National Police of Ukraine activity was and remains preventive activity, the high efficiency and effectiveness of which are especially important in the conditions of martial law. At the same time, in such a situation, it is quite difficult to ensure the appropriate level of quality and effectiveness of the specified activity due to the objective conditions of wartime, which significantly complicate the work of the police. The key, in our opinion, factors that create difficulties and complications in the implementation of preventive activities by police bodies in conditions of martial law have been identified. In particular, these are changes in the trends and structure of illegal activity in the country; the growth of migration flows, both of an internal and external nature; increase in the number of firearms in civilian circulation; activation of social movement; the need for the police to perform a number of previously uncharacteristic tasks, etc. The author's vision of priority directions for further improvement and development of preventive activities of police bodies in the conditions of wartime and post-war reconstruction of Ukraine has been expressed.

Key words: *National Police of Ukraine, martial law, preventive activity, crime, fraud, firearms trafficking, volunteer activity.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Іванов А. О. Превентивна діяльність органів поліції: реалії та виклики в умовах воєнного стану. *Право і безпека*. 2022. № 4 (87). С. 135–144. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.11>.

Citation (APA): Ivanov, A. O. (2022). Preventive activity of police bodies: realities and challenges in the conditions of martial law. *Law and Safety*, 4(87), 135–144. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.11>.

ПАВЛО ЮРІЙОВИЧ ДАНИЛЬЧЕНКО,*Харківський національний університет внутрішніх справ;* <https://orcid.org/0000-0001-5973-9414>,*e-mail: 21.1dpy@gmail.com***КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СТАНУ КРИМІНАЛЬНОГО РАДИКАЛІЗМУ
СЕРЕД ЗАСУДЖЕНИХ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ**

Статтю присвячено дослідженню стану кримінального радикалізму серед засуджених в установах виконання покарань. З'ясовано, що кримінальний радикалізм – це заборонені законом про кримінальну відповідальність прояви радикального, насильницького впливу на складові середовища відбування покарань із метою їх докорінної зміни. Кримінальний радикалізм серед засуджених представлений блочною структурою, яка передбачає неоднаковий кримінально-правовий зміст і межі відповідних асоціальних практик. Виділено й охарактеризовано ендогенний та екзогенний кримінальний радикалізм в установах виконання покарань. Сукупні усереднені щорічні показники екзогенного та ендогенного кримінального радикалізму фіксуються на рівні 142 кримінальних правопорушення, частка у структурі злочинності серед ув'язнених – 10 %, наявна тенденція до позитивного приросту.

Ключові слова: кримінальний радикалізм, позбавлення волі, установи виконання покарань, убивство, бунт, рівень, структура.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Кримінальний радикалізм в установах виконання покарань є дуже небезпечним феноменом, здатним не лише дестабілізувати діяльність указаних установ, а й створити небезпеку для життя і здоров'я інших засуджених, персоналу, а також негативно вплинути на криміногенну обстановку поза межами місць позбавлення волі. В умовах воєнного стану, широкого спектра не тільки безпосередньо військових, а й гібридних загроз кримінальний радикалізм серед засуджених здатен набувати властивості додаткового деструктивного фактору для складових національної безпеки. Тому і протидія його відтворенню в умовах сьогодення репрезентує не тільки суто кримінально-превентивне, а й політичне значення.

Зауважимо, що дослідженню феномена радикалізму у вітчизняній науці вже приділено досить значну увагу, про що свідчать праці О. М. Бандурки, Є. Ю. Бараша, В. С. Батиргарєєвої, І. Г. Богатирьова, В. В. Василевича, В. В. Голіни, В. К. Грищука, О. І. Гурова, Т. А. Денисової, О. М. Джужи, В. М. Дрьоміна, А. П. Закалюка, О. Г. Кальмана, І. І. Карпеця, О. Г. Колба, О. М. Костенка, О. М. Литвака, О. М. Литвинова, Ю. В. Орлова, А. Х. Степанюка, В. М. Трубникова, О. Ю. Шостко, І. С. Яковець та ін. Не можна оминати увагою й монографію (та відповідну їй докторську дисертацію) Н. Г. Маслової (2020) «Протидія кримінальному радикалізму в Україні». Певна річ, вони лишаються не специфікованими під запити протидії кримінальному

радикалізму саме серед засуджених до позбавлення волі. Розробка ж заходів протидії вимагає попередньої діагностики стану вказаного кримінологічного феномена, чим і зумовлюється актуальність теми цієї статті.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є формування теоретичної моделі стану кримінального радикалізму серед засуджених в установах виконання покарань. *Завданнями* статті є: 1) визначення кримінально-правових меж і функціональних сегментів кримінального радикалізму серед засуджених в установах виконання покарань; 2) встановлення й опис кількісних та якісних показників середовища засуджених; 3) характеристика стану злочинності серед засуджених в установах виконання покарань; 4) встановлення, опис і контекстуальне пояснення кількісних та якісних показників стану кримінального радикалізму серед засуджених в установах виконання покарань.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. На філософському рівні методологія кримінологічного аналізу стану кримінального радикалізму серед засуджених в установах виконання покарань представлена діалектичним детермінізмом і передбачає оперування принципами історизму, системності, діалектичного протиріччя, рівноваги та загального зв'язку. Загальнонауковий рівень представлений методами гіпотези, аналізу, синтезу, неповної індукції, порівняння. Серед конкретних наукових методів застосуванню підлягали статистичне

спостереження (база аналізу офіційної державної статистичної звітності про стан зареєстрованих кримінальних правопорушень за 2010–2021, 2016–2021 рр. за різними показниками), контент-аналіз 180 обвинувальних вироків за статтями 115, 121, 255-1, 345, 391, 392 КК України, експертні оцінки 85 працівників Державної кримінально-виконавчої служби України, 3 керівників підрозділів рівня центрального апарату Національної поліції України, Служби безпеки України.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Складна сутність радикалізму значною мірою виявляється в низці середовищно специфічних просторів соціальної діяльності, зокрема в установах виконання покарань закритого типу, виправних і виховних колоніях, а також арештних домах, слідчих ізоляторах у передбачених КВК України випадках, коли вони виконують функції установ виконання покарань (далі – установи виконання покарань). Саме в середовищі формуються основні подразники, тригери, приводу й осереддя акумуляції, концентрації та розрядки агресивного потенціалу радикального руху. Причому яким би середовищем не було, саме в ньому варто шукати ті фактори, вплив на які здатен блокувати розгортання детермінаційного ланцюжку кримінально радикальних практик. Інша справа у масштабах сприйняття середовища, контури якого можуть і нерідко виходять за межі безпосередньої установи виконання покарань, коли остання, в особі персоналу, набуває символічно продовжуваного значення порядків більш високого рівня утворення (служба, держава тощо). Так, подібний підхід, кут зору на детермінацію злочинності властивий для так званих ситуаційних стратегій протидії злочинності, які чи не найвиразніше виявилися в американській кримінологічній доктрині та превентивній діяльності. Тому цілком закономірно, що і в нашому дослідженні на деяких рівнях він буде перевалючим, хоча і не винятковим. Однак це не означає, що ми відмовляємося від вітчизняної кримінологічної доктрини пошуку глибинних криміногенних факторів. За задумом у межах цього дослідження має поєднатися ситуаційний, сутнісний і факторний підходи на мультидисциплінарній методологічній платформі.

Водночас не можна заперечувати і того факту, що специфічність радикалізму в установах виконання покарань має визначатися низкою інституційних характеристик системи таких установ і похідних від них обставин, що впливають на організацію життєдіяльності як засуджених, так і персоналу вказаних установ.

У складних запльотах таких обставин, характеристик і варто шукати ключові детермінанти кримінального радикалізму серед ув'язнених, впливаючи на які гіпотетично можливо знизити рівень криміногенно радикального потенціалу вітчизняної пенітенціарної (у широкому значення цього терміна) системи.

Принагідно зауважимо, що здійснюваний нами кримінологічний аналіз ускладнюється відомими обставинами, пов'язаними з веденням активних бойових дій у низці регіонів у зв'язку з відсіччю Україною збройної агресії рф. Тимчасово окуповані рф території є мінливими. Їх обсяг то розширюється, то звужується, через що ми позбавлені постійної бази для емпіричного аналізу в сенсі конкретного переліку установ виконання покарань, певна частина яких, починаючи з 2014 р., а також з 24 лютого 2022 р., потрапила під фактичний контроль окупаційної адміністрації рф на території України. Зважаючи на це, за аналітичну базу ми обрали кількісні показники системи виконання покарань (у частині її установ закритого типу), що існували станом на 1 січня 2022 р.

Отже, на вказану дату вітчизняна кримінальна юстиція мала у своєму розпорядженні 148 установ виконання покарань, з яких 69 – установи виконання покарань закритого типу, 17 слідчих ізоляторів. У 17 установах виконання покарань засуджені не утримуються через оптимізацію функціонування кримінально-виконавчої системи¹; ці установи законсервовані. Фіксується неухильна тенденція до скорочення як кількості таких установ, так і кількості осіб, які в них утримуються, тобто засуджених до позбавлення волі на певний строк або довічно. Протягом останніх двадцяти років, себто з 1 січня 2001 р. по 1 січня 2021 р., кількість ув'язнених скоротилась приблизно на 78 % (див. діаграму 1).

Зауважимо на певних кореляціях подібного зниження рівня й індексу судимості з такими факторами, як: а) суттєве скороченням території статистичного обліку через тимчасову окупацію окремих районів Донецької та Луганської областей, АРК; б) реальні зміни у практиці призначення покарань щодо переорієнтування на винятковість (у значенні крайньої міри) застосування позбавлення волі на певний строк і

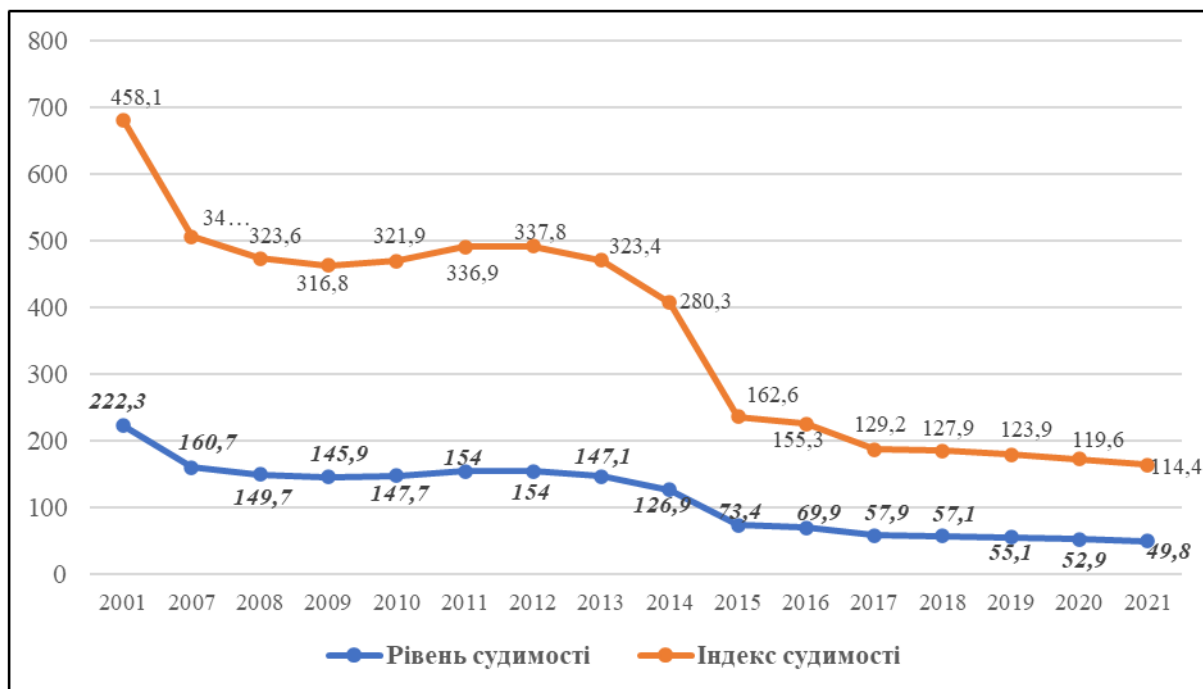
¹ Загальна характеристика Державної кримінально-виконавчої служби України // Державна кримінально-виконавча служба України : офіц. сайт. URL: <https://kvs.gov.ua/wp-content/uploads/2020/07/zagalna-harakterustuka.pdf> (дата звернення: 08.11.2022).

його відбування; в) зміни, які вносились до ч. 5 ст. 72 КК України щодо зарахування строку попереднього ув'язнення до строку відбування покарання у вигляді позбавлення волі на

певний строк день за два, що спричинило «неочікуване» «дострокове» звільнення від подальшого відбуття покарання значної кількості засуджених у зв'язку з перерахунком строку.

Діаграма 1

Графічне зображення рівня і динаміки судимості (за показниками засуджених до позбавлення волі) в Україні протягом 2001–2021 рр. в абсолютних (тис. осіб) та відносних (на 100 тис. населення) величинах

Хоча подібна динаміка виглядає соціально привабливою і здається сприятливою, вона не має вводити в оману, оскільки не корелює з іншими більш кримінологічно значущими показниками функціонування системи кримінальної юстиції, передусім за критеріями роботи судової влади. Так, наприклад, якщо кількість кримінальних проваджень, що була розглянута в судах першої інстанції, з 2014 й до 2021 р. скоротилася майже на 20 тис. (зі 131 тис. до 112 тис.), то кількість проваджень, що перебували на розгляді і рішення за якими не прийнято, навпаки зросла, при чому більш ніж на 55 тис.: з 157,2 тис. у 2014 р. до 216,5 у 2021 р. Не в останню чергу це пов'язано і з кризовими явищами, зумовленими вадами судової реформи в Україні, значним відтоком кадрів із судів, істотним некомплектom значної кількості суддів та, відповідно, зростанням навантаження на суддів, зниженням темпів та якості судового розгляду. Ці та інші негативні фактори у функціонуванні судової системи в Україні ґрунтовно досліджені в монографії Л. М. Мар'єнко (2022) «Погроза або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяж-

ного: кримінологічна характеристика та запобігання», що звільняє нас від необхідності більш детально характеризувати десинхронізацію в показниках стану злочинності, судової діяльності та «наповнюваності» установ виконання покарань.

Натомість проміжний висновок із цих відомостей і суджень такий: система кримінальної юстиції України накопичила критично високий потенціал для кардинальної зміни тенденції щодо наповнюваності установ виконання покарань закритого типу. Додатково актуалізує та підтверджує цю думку та обставина, що правовий режим воєнного стану зумовлює зміну кримінально-правової політики у бік посилення жорсткості покарань як на рівні загальних засад їх призначення, так і на рівні конструктивних особливостей складів кримінальних правопорушень, а також криміналізації «нових» видів суспільно небезпечних діянь. Скажімо, внесені з початком повномасштабної збройної агресії РФ проти України зміни до ч. 4 ст. 185, ст. 186 КК України зробили із чи не найпоширеніших кримінальних проступків (зокрема, щодо крадіжки) тяжкі

злочини лише на тій підставі, що вони вчинені в умовах воєнного стану, безвідносно конкретної обстановки їх учинення. Тобто не з використанням умов воєнного стану (як це визначено у п. 11 ч. 1 ст. 67 КК України), а просто в умовах такого стану. У найближчій перспективі залежно від судової практики це призведе або до широкого застосування ст. 69 КК України як способу елімінації необґрунтованої репресивності кримінально-правової політики, втіленої у вказаних законодавчих змінах, або (що більш вірогідно) до істотного зростання ув'язнених у виправних колоніях.

І перша інформація, що дозволяє дійти висновку про формування саме останньої тенденції, вже є. Так, у 2022 р. кількість засуджених в Україні становила майже 64 тис. осіб, що більш ніж вдвічі перевищує показник 2021 р. Про це йдеться в матеріалах до проекту бюджету на 2023 р. Згідно з документом у поточному році у слідчих ізоляторах перебуває 21 350 осіб, що на 4 тисячі осіб більше ніж у 2021 р. А от кількість засуджених осіб зросла у понад 2 рази. Зокрема, якщо у 2021 р. було 30 907 осіб, то у поточному році цей показник зріс до майже 64 тисяч осіб. При цьому обсяг видатків на харчування засуджених осіб, а також узятих під варту зменшився. Якщо в 2021 році на ці цілі в державному кошторисі було передбачено близько 760 млн грн за загальним і спеціальним фондами держбюджету, то у 2022 р. цей показник зменшився до трохи більше 640 мільйонів державних грошей. До зазначеної суми включено і витрати на харчування військовополонених. І це лише початкова фаза зазначеної тенденції. Збереження відповідних положень законодавства про кримінальну відповідальність, незавершеність реформи судової влади, збереження соціальних метадеструктивних чинників війни не дає достатніх підстав для оптимістичних прогнозів щодо змін у кримінологічній обстановці, зокрема за досліджуваним параметром. Тому і потенціал для інтенсифікації кримінального радикалізму в установах виконання покарань слід визнати також вельми високим і з тенденцією до зростання.

Сам радикалізм може розумітись як соціальна практика відмежування та опозиціонування, яка виходить із заперечення наявного порядку (правового, політичного, економічного, морального тощо) та установки на зміну засновків суспільного співжиття, що реалізується через умовно інтенсивну активність щодо конструювання альтернативного порядку і його діяльнису або символічну онтологізацію. Подібний підхід відстоюється у

працях Н. Г. Маслової (2020), а також поглиблюється через формування матриці кримінологічного-екзистенціального аналізу (Орлов, 2021). І хоча кримінальний радикалізм у низці випадків тяжіє до акціонізму за системою сутнісних ознак останнього (Орлов, 2022), тим не менш вони не співпадають цілком. Акціонізм, зокрема кримінальний, на відміну від радикалізму, значною мірою має суто особистісну етіологію і спрямованість на персональне виявлення у середовищі, а не на зміну середовища як такого. І цю відмінність варто мати на увазі під час формування емпіричної бази кримінологічного аналізу.

Отже, кримінальний радикалізм серед засуджених в установах виконання покарань – це насамперед заборонені кримінальним законом прояви радикального, насильницького впливу на складові середовища відбування покарань з метою їх докорінної зміни.

У цьому контексті заслуговує на увагу позиція І. М. Копотуна (2013), який, досліджуючи особливості запобігання злочинним проявам у виправних колоніях, запроваджує до наукового обігу категорію «злочини, що призводять до надзвичайних ситуацій». До таких злочинів він відносить ті юридичні склади, які передбачені статтями 115 (348), 147 (349), 294, 391, 392, 393 КК України. Такий підхід видається нам виправданим у сенсі наукового забезпечення нормального функціонування виправних колоній, запобігання криміногенним та/або кримінальним надзвичайним ситуаціям. Проте щодо предмета нашого дослідження він (підхід) не є релевантним. Надзвичайні ситуації – поняття констелятивне відносно радикалізму. Так, вони співвідносні, але ж не кожен акт кримінального радикалізму веде до надзвичайних ситуацій, і не кожна надзвичайна ситуація є кримінально-радикальним проявом. Та й, власне, поняття «надзвичайна ситуація» є вельми умовним, контекстуальним, оціночним.

Не позбавлена можливості до критичного сприйняття і думка Є. Ю. Бараша (2017) щодо того, що злочинність у місцях позбавлення волі як приклад найбільш небезпечних відхилень від соціальних норм є відносно масовим соціально-правовим явищем, яке має тенденцію до змін залежно від домінуючих мотивів у специфічному середовищі засуджених. У загальному ж контексті цей вид злочинності, як акцентує Є. Ю. Бараш (2017), можна розглядати як боротьбу «ізолюваних» від суспільства індивідів (або угруповань) проти встановлених державою соціальних і правових відносин. Неважко помітити, що викладене бачення є

дещо однобічним, адже з поля зору дослідника випадає, по-перше, та частина кримінальної активності засуджених, яка спрямована не на порушення встановленого порядку відбування покарань, а на вирішення у кримінальний спосіб конфліктів у середовищі самих засуджених, на заволодіння майном осіб поза місцями позбавлення волі, дистанційний (заборами поштової кореспонденції, телефонного зв'язку тощо) насильницький вплив на правоохоронців, суддів та ін (статті 345, 377 КК України). По-друге, випадає значний дисфункційний сегмент пенітенціарної системи (в широкому значенні цього терміна) у вигляді злочинності серед персоналу установ виконання покарань, як на тому ми вже наголошували.

Отже, феномен кримінального радикалізму в установах виконання покарань вимагає щонайменше бінарного підходу: кримінальний радикалізм серед засуджених і серед персоналу вказаних установ. Водночас кожен із них, у свою чергу, виявляє внутрішню феноменологічну, функціональну варіативність, що змушує нас вдатися до додаткової диференціації цих кримінальних феноменів. Слідуючи цій логіці, кримінальний радикалізм серед засуджених може бути представлений блочною структурою, яка передбачає неоднаковий кримінально-правовий зміст і межі відповідних асоціальних практик. Це – ендогенний та екзогенний кримінальний радикалізм.

Перший блок – ендогенний радикалізм засуджених в установах виконання покарань. Він виявляється у кримінальних спробах осіб із засуджених (та утримуваних під вартою, заарештованих) внутрішнього перевлаштування комунікативного середовища самих засуджених, зміни засновків соціальної взаємодії, «правил гри» чи персоніфікованих джерел фактичної влади. Цей блок представлений кримінальними правопорушеннями, передбаченими статтями 115, 121 (у частині умисних убивств і тяжких тілесних ушкоджень з боку засуджених щодо інших засуджених) та ст. 255-1 КК України.

Тільки статистичним шляхом виділити з масиву злочинів, передбачених вказаними статтями, ті, що змістовно можуть бути віднесені до феномена кримінального радикалізму, не видається можливим. По-перше, загальнодоступні статистичні форми обліку кримінальних правопорушень не передбачають такої окремої ознаки групування, як їх учинення в установах виконання покарань. По-друге, навіть загальна кількість зареєстрованих, ска-

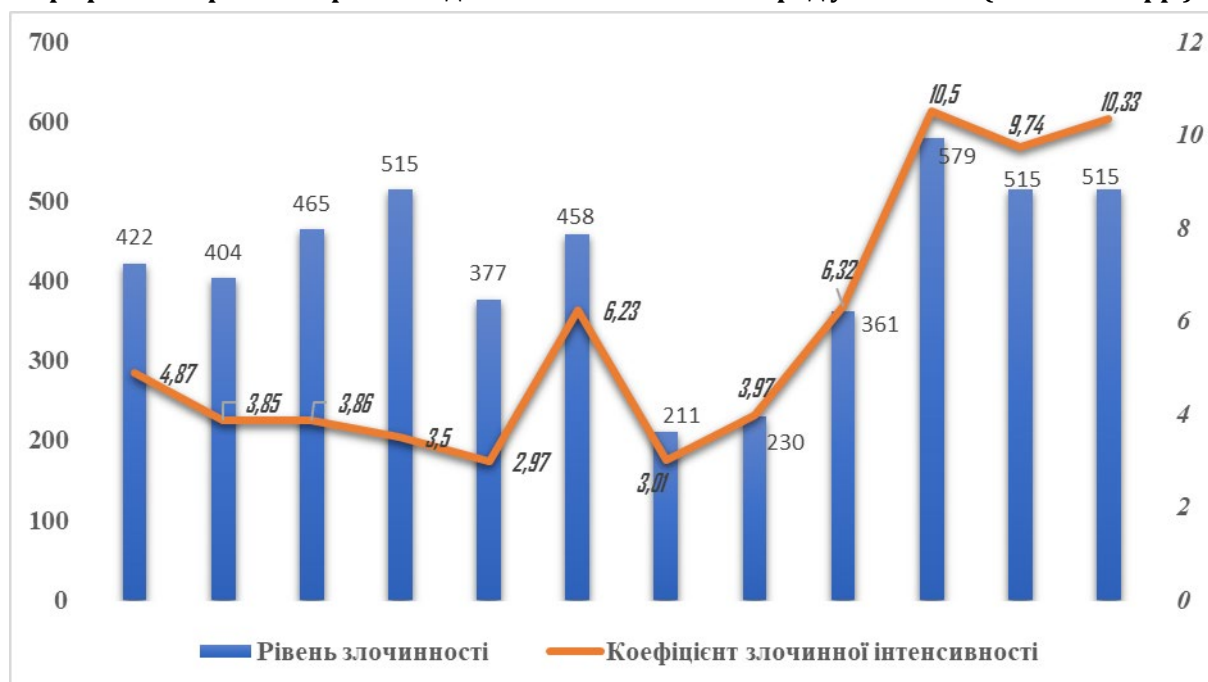
жімо, умисних убивств, вочевидь, буде відрізнятися від тих убивств, що можуть бути віднесені до проявів кримінального радикалізму. Тому необхідним є вибірковий контент-аналіз вироків про вчинення кримінальних правопорушень означеної категорії серед засуджених в установах виконання покарань закритого типу. Тільки такий аналіз, який матиме деяку похибку, дасть можливість, застосувавши індуктивний метод, визначити питому вагу радикальних проявів із загального масиву злочинності в установах виконання покарань. При цьому з різних джерел кримінологічної інформації (аналітичні огляди, наукові дослідження) нам вдалося отримати конкретні цифри за відповідними групами кримінальних правопорушень, учинених в установах виконання покарань. Тож цифри, якими ми оперуватимемо в цій роботі у формуванні моделі кримінального радикалізму в установах виконання покарань, матимуть комбіноване походження та поєднують: а) оброблені статистичні дані; б) дані з результатів інших наукових досліджень, аналітичних звітів; в) усереднені дані, виділені з усталеного (на підставі аналізу показників відомих часових інтервалів) співвідношення кримінальних правопорушень загального спрямування та кримінально радикального, а також на підставі контент-аналізу обвинувальних вироків.

Дотримуючись діалектичної логіки виділення із загального особливого та окремого, первинним на цьому дослідницькому шляху вважаємо формування кримінологічної моделі (хоча б у найбільш загальних обрисах, широкими мазками, так би мовити) злочинності серед засуджених в установах виконання покарань.

Як відомо, будь-яке соціальне явище є контекстуальним і виявляє суттєві залежності в сутнісних і номінальних своїх характеристиках саме від соціального контексту. Однією зі складових цього контексту є вже надана нами кількісно-якісна характеристика системи виконання покарань. Але цього недостатньо. Цілком зрозуміло, що феномен кримінального радикалізму в установах виконання покарань не може бути розглянутий окремо від контекстуально базової соціальної діяльності – злочинності в цих установах. Тому для наочності здійснюваного аналізу звернімося до опису та пояснення кримінологічної інформації, виходячи із загальнокримінального контексту (див. діаграму 2).

Діаграма 2

Графічне зображення рівня та динаміки злочинності серед ув'язнених (2010–2021 рр.)

Як можна бачити з діаграми 2, динаміка злочинності серед засуджених до позбавлення волі на певний строк і довічно ув'язнених загалом не надто корелює з тенденцією до зниження кількості засуджених цієї категорії. При цьому яскраво вираженого тренду не фіксується. Зниження і рівня, і коефіцієнта злочинної інтенсивності чергуються з фазами зростання. Приблизний період динамічних коливань – 6 років. Зрештою, у 2021 р. маємо показник у 515 кримінальних правопорушень та індекс 6,1 на 1 тис. засуджених проти 422 злочинів та індексу 4,87 у 2010 р. Фактично можемо говорити про погіршення криміногенної обстановки в установах виконання покарань, хоча і за відсутності однозначної, чіткої тенденційності.

Із кримінологічної доктрини, зважаючи на знання про стійкість злочинності, та численних результатів прикладних досліджень відомо, що відсутність усталеної тенденції у відтворенні злочинності означає як нестійкість, нестабільність її детермінаційного підґрунтя (зокрема, антикримінальної параметрії), статистичної бази аналізу, так і вади у системі виявлення, реєстрації, зміни в законодавстві. Кожна із цих чотирьох позицій має місце і в ситуації з динамікою злочинності в установах виконання покарань. У наявності і скорочення статистичної бази відтворення злочинності взагалі внаслідок тимчасової окупації територій України з 2014 р. Поряд із цим фіксується погіршення криміногенної обстановки через зниження рівня життя, деурбані-

зацію та інші негативні фактори, пов'язані з війною, а надто від 24 лютого 2022 р. Так само вплинули на динамічну картину і вже згадані нами «воєнні» новели закону про кримінальну відповідальність. При цьому значною мірою неререформованою (не завершеною організаційно-правової зміни, зміни у кадровій політиці тощо) лишається сама Державна кримінально-виконавча служба України, що також не могло не позначитися на обстановці в самих установах виконання покарань, на рівні і якості оперативної роботи в них тощо. Отже, відсутність стабільної динаміки, накладання на динамічну картину додаткових специфічних факторів функціонування ДКВС України є цілком зрозумілим і закономірним.

Принагідно зауважимо, що в абсолютному вимірі найвищі показники рівня були зафіксовані у 2019 р. – 579 кримінальних правопорушень, найнижчі – у 2016 р. та 2017 р. – 211 та 230 відповідно. Водночас у відносних величинах, за показником індексу злочинної (кримінально протиправної) інтенсивності у розрахунку на 1 тис. ув'язнених, найбільш несприятливими виявилися 2018 та 2021 рр. – 10,5 та 10,33 відповідно, найсприятливішими – 2013, 2014 та 2016 рр. – 3,5, 2,97 та 3,01 відповідно. Середньорічне значення ряду (рівень злочинності) складає 428,7 кримінальних правопорушень. Середнє значення індексу злочинної інтенсивності за означений інтервал – 5,78.

За період в останні 5 років (2017–2021 рр.) середнє значення індексу злочинної

інтенсивності істотно перевищує попередній період і середнє значення за весь часовий інтервал аналізу і складає 8,6. Так само і середнє значення рівня за цей період суттєво перевищує середній за рядом і складає 498,2 кримінальних правопорушень. Зважаючи на це, загалом можна зробити обережний висновок про помірно несприятливу тенденцію у відтворенні злочинності в установах виконання покарань, а також про ймовірне зростання її латентної частини. Середній темп приросту – 4–5 % на рік.

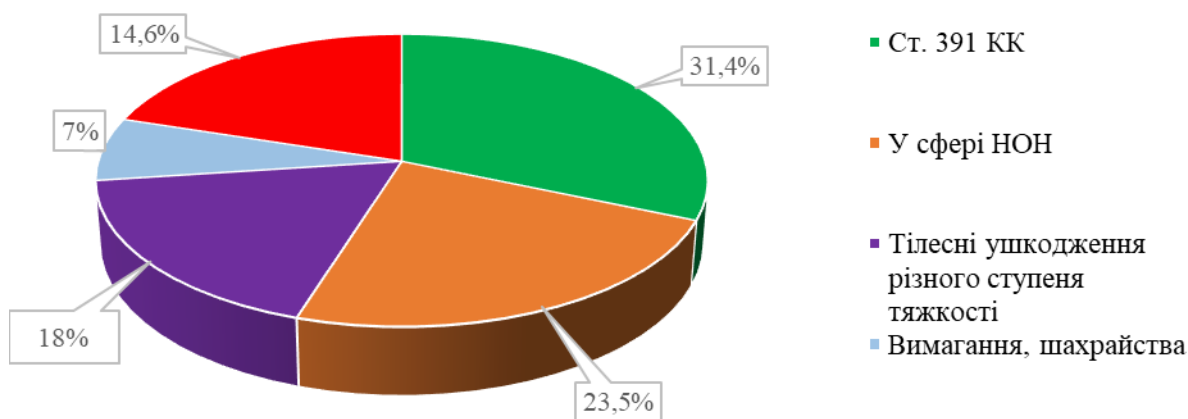
У структурі злочинності серед засуджених (меншою мірою – серед ув'язнених у СІЗО) вже традиційно (це стала структура протягом останніх 20 років) фіксується три групи найпоширеніших кримінальних правопорушень: 1) злісна непокора вимогам адміністрації установи виконання покарань (ст. 391 КК України); 2) кримінальні правопорушення у сфері

обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (здебільшого статті 307, 309 КК України); 3) заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості. Як бачимо, тільки перша й остання групи із традиційних структуроутворюючих категорій кримінальної активності можуть вміщати в собі елемент кримінального радикалізму. Решта його складових належить до неструктуроутворюючих видів кримінальних правопорушень, що не применшує їх небезпечності, зокрема в масштабах національної безпеки, що виявилось під час повномасштабної агресії рф проти України.

Отже, близько третини всіх кримінальних правопорушень, що вчиняються в установах виконання покарань, – це злісна непокора вимогам адміністрації – ст. 391 КК України (див. діаграму 3).

Діаграма 3

Кримінально-правова структура злочинності в установах виконання покарань (2016–2021 рр.)

Ще приблизно чверть (23,5 %) припадає на наркозлочинність. Приблизно кожне шосте (18 %) кримінальне правопорушення – це умисне заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості. Вимагання й шахрайства (зокрема, ті, потерпілими від яких є особи, що знаходяться поза установами виконання покарань) складають 7 %. На решту категорій кримінальних правопорушень сукупно припадає 14,6 %. Однак потрібно також наголосити на тому, що наркозлочинність взагалі є високолатентною, зокрема в установах вико-

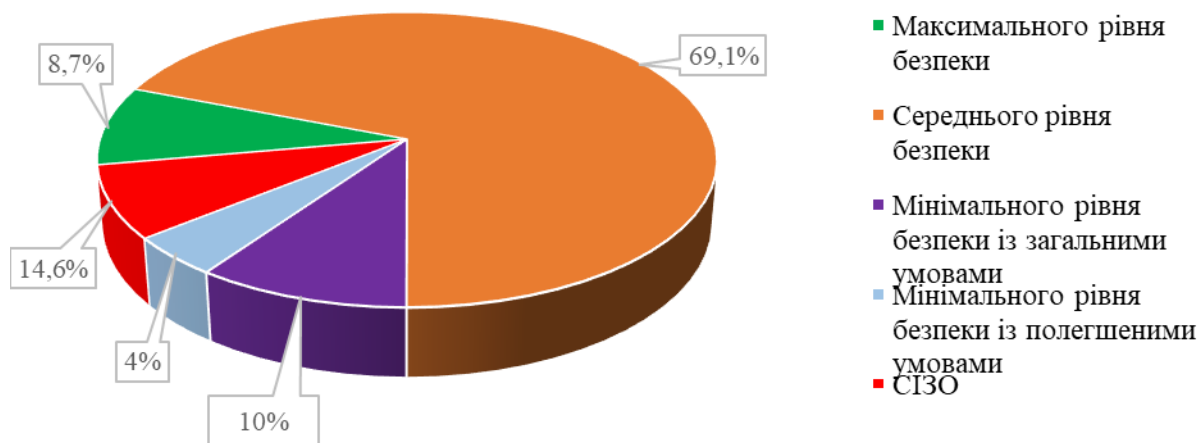
нання покарань. За оцінками експертів, реальна її частка у структурі всіх кримінальних правопорушень може досягати 50 %.

Серед місць відтворення аналізованого виду злочинності цілком очікувано переважають виправні колонії середнього рівня безпеки (див. діаграму 4).

Така структура пояснюється особливостями режиму, якісного складу ув'язнених у відповідних видах установ, а також статистичними факторами, найбільшою наповнюваністю саме установ середнього рівня безпеки.

Діаграма 4

**Структура злочинності в установах виконання покарань
за критерієм виду установ (2016–2021 рр.)**

За даними дослідження Л. Ф. Гули й Н. Л. Гули (2017), які в цілому підтверджуються і результатами нашого наукового пошуку, 75 % злочинів засуджені скоїли у житлових зонах установ, 8,2 % – у виробничих зонах, 6,6 % – на контрагентських об'єктах, 10,2 % – у ДІЗО і ПКТ.

Звертаючись безпосередньо до аналізу стану ендogenous кримінального радикалізму

серед засуджених в установах виконання покарань, зауважимо, що статистична картина його відтворення загалом демонструє сталість, за винятком кримінальних правопорушень, передбачених ст. 255-1 КК України (див. табл. 1).

Таблиця 1

Відомості про кількість учинених в установах виконання покарань кримінальних правопорушень, передбачених статтями 115, 121, 255-1 КК України (2016–2021 рр.)

	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ст. 115	2	2	1	0	1	1
Ст. 121	3	10	1	2	2	2
Ст. 255-1	-	-	-	1	4	28

Умисні вбивства і тяжкі тілесні ушкодження не є надто поширеними злочинами в установах виконання покарань. Сукупно за шестирічний період (2016–2021 рр.) зареєстровано 7 умисних убивств, 20 умисних тяжких тілесних ушкоджень, 33 випадки встановлення або поширення злочинного впливу. Тобто загалом 60 злочинів. Стосовно цієї цифри слід зробити декілька зауважень.

По-перше, цілком логічно припустити, що не всі злочини, передбачені статтями 115 та 121 КК України, вчинені засудженими в установах виконання покарань, можуть бути віднесені до проявів кримінального радикалізму.

Так, як засвідчили зібрані нами експертні оцінки серед персоналу виправних колоній, а також здійснений аналіз відповідних обвинувальних вироків, з 7 умисних убивств 5 цілком можуть розглядатись як кримінально радикальні, решта – як учинені з мотивів особистої неприязні. З іншого боку, маємо всі підстави для порушення питання про латентність умисних убивств, зокрема через маскування частини з них, наприклад, під суїциди. За даними аналітиків Громадської правозахисної організації «Донецький меморіал», в середньому по системі установ виконання покарань закритого типу на рік реєструється

близько 60 самогубств¹. Приблизно кожне 10 самогубство викликає питання щодо дійсних його причин (унаслідок самоушкоджень) та може розглядатися як латентне вбивство. Так само умисні вбивства іноді (а надто ініційовані, організовані кримінальними авторитетами – особами, які перебуває у статусі суб'єкта підвищеного злочинного впливу) маскуються під смерть із патофізіологічних причин (гостра серцева або ниркова недостатність тощо). Як наслідок, за найбільш приблизними оцінками офіційна статистика не дораховується в рік приблизно 15 умисних убивств в установах виконання покарань.

Отже, зважаючи на латентну частину, можемо стверджувати, що рівень кримінально радикальних умисних убивств в установах виконання покарань закритого типу сягає позначки у 20 випадків протягом 6 років. Приблизний щорічний рівень – 3–4 вбивства.

По-друге, застосування аналогічних аналітичних процедур вичленування не пов'язаних із радикалізмом випадків умисних тяжких тілесних ушкоджень дозволяє дійти висновку, що не більш ніж кожен п'ятий випадок учинення злочину, передбаченого ст. 121 КК України, може бути ідентифікований як із проявами кримінального радикалізму. При цьому така категорія кримінальних правопорушень є низьколатентною. Отже, можемо говорити про 4–5 умисних тяжких тілесних ушкоджень протягом 6 років, кваліфікованих як кримінальний радикалізм в установах виконання покарань. Це приблизно 0,8–1 злочин щороку.

По-третє, злочини, передбачені ст. 255-1 КК України, які вчиняються в установах виконання покарань, – це 100 % радикалізм. Нерадикальні прояви встановлення та поширення злочинного впливу, що не викликають супротиву з боку представників криміналітету, інших засуджених, залишаються, як свідчать отримані нами експертні оцінки від працівників ДКВС України, абсолютно латентними. Тому зазначену в таблиці 2 цифру за показниками відтворення кримінальних правопорушень, передбачених ст. 255-1 КК України, можемо віднести до кримінального радикалізму. Складно виділити середньорічне значення за цим показником через відсутність усталеної тенденції та відносно нещодавні зміни в законодавстві. Вважаємо, що не помилимося, якщо

будемо орієнтуватися по останньому з таблиці 2021 р., тобто по рівню у 28 злочинів.

Отже, результатом цих аналітичних операцій є висновок про те, що приблизний щорічний рівень ендегенного кримінального радикалізму серед засуджених в установах виконання покарань складає 32 злочини. З них 87,5 % – кримінальні правопорушення, передбачені ст. 255-1 КК України, 9,4 % – умисні вбивства, 3,1 % – умисні тяжкі тілесні ушкодження. У структурі загальної злочинності серед ув'язнених (щорічний усереднений показник) частка ендегенного кримінального радикалізму складає близько 6 %.

Серед умисних убивств і тяжких тілесних ушкоджень переважають (близько 80 %) ті, які вчиняються з використанням холодної зброї (ножі) або предметів, спеціально пристосованих для нанесення тілесних ушкоджень (заточки), що серед іншого свідчить про проведення деякої підготовки перед учиненням злочину, його здебільшого не спонтанний, а планований характер. Решта 20 % – це заподіяння смерті чи тяжких тілесних ушкоджень через завдання численних ударів руками та ногами в різні частини тіла потерпілого. Більш ніж 95 % таких випадків припадає на групове побиття.

95,6 % кримінальних правопорушень зі складу ендегенного кримінального радикалізму вчинено у робочі дні. 9 з 10 осіб, які їх вчинили, перебували на профілактичних обліках як злісні порушники режиму у виправних колоніях. 88,5 % злочинів цієї категорії вчинено в житлових зонах установ виконання покарань, 8 % – у виробничих зонах, 3,5 % – у ДІЗО і ПКТ.

Характеризуючи стан *екзогенного кримінального радикалізму* (тобто спрямованого проти адміністрації установ виконання покарань), що виділяється із загального масиву злочинності серед засуджених, наголосимо, що його кримінально-правові контури фіксуються на діяннях, передбачених статтями 147, 258, 294, 342, 345, 348, 349, 391, 392 КК України (принаймні в теоретичній моделі такого радикалізму). Звернення до статистичної інформації конкретно по установам виконання покарань показує картину, наведену в таблиці 2.

Виходячи з таблиці 2, очевидним є перевагування злісної непокори вимогам адміністрації виконання покарань (ст. 391 КК України) серед всього масиву кримінальних правопорушень, що можуть бути віднесені до екзогенного кримінального радикалізму. Практика ж відкриття кримінальних проваджень за ст. 391 КК України свідчить, що серед притягнутих до

¹ Кримінально-виконавча система України в 2019 році. Статистичний огляд // Тюремний портал : сайт. URL: <https://ukrprison.org.ua/articles/1581323348> (дата звернення: 08.11.2022).

кримінальної відповідальності засуджених 70,5 % осіб підтримували злочинні традиції, 10 % відбували покарання вперше, водночас усього у 3 % ця стаття застосовується проти осіб, які належать до так званих злочинних лі-

дерів та авторитетів кримінального середовища. Аналіз злочинності свідчить, що 26 % кримінальних правопорушень засуджені вчиняють у сфері обігу наркотичних засобів (Гула, 2017).

Таблиця 2

Відомості про кількість учинених в установах виконання покарань кримінальних правопорушень, передбачених статтями 115, 121, 255-1 КК України (2016–2021 рр.)

	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ст. 147	0	0	0	0	0	0
Ст. 294	0	0	3	0	0	1
Ст. 342	5	4	6	10	5	8
Ст. 345	12	20	19	54	52	60
Ст. 348	0	0	0	0	0	0
Ст. 349	0	0	0	0	0	0
Ст. 391	101	39	142	162	144	139
Ст. 392	1	7	2	4	1	4

При цьому, як небезпідставно наголошує А. І. Богатирьов (2020), до 30 % кримінальних проваджень щорічно в установах виконання покарань порушується за ст. 391 КК України за злісну непокору засуджених адміністрації виправної колонії профілактично, тобто з метою запобігання «більш тяжким злочинам». Проте їх аналіз свідчить, що зазначена кримінально-правова норма застосовується неефективно, а також усупереч меті криміналізації цього суспільно небезпечного діяння. Основну групу серед засуджених за ст. 391 КК України становили особи, які позбавлені волі за насильницькі та корисливі злочини – розбої (26,5 %) та крадіжки (42 %). Понад 17 % були засуджені за вбивства або тяжкі тілесні ушкодження, що спричинили смерть потерпілого, з-поміж них лише 18 % відбували покарання вперше, інші були рецидивістами, які мали другу і третю судимості.

Отже, приблизно 30 % зі всього масиву кримінальних правопорушень, передбачених ст. 391 КК України, – це фактично потенційно предикатні форми кримінального радикалізму, які не є такими за змістом діянь. Ще близько 20 %, як засвідчили зібрані нами експертні оцінки серед працівників ДКВС України, – це ті кримінально-протиправні прояви, що за змістом тяжіють до хуліганства, тобто мають на меті проявити зухвалість, цинізм, є по суті егоцентричними феноменами, спрямованими на здобуття поваги й авторитету з боку інших засуджених. Тому вони також предметно не можуть бути віднесені до кримінального ра-

дикалізму у тому його розумінні, що визначений нами в попередніх частинах цього дослідження.

Отже, фактично лише кожен другий факт злісної непокори може бути віднесений до проявів кримінального радикалізму, він являє собою радикальну установку та відповідну лінію поведінки під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк або довічно. У проєкції на числову площину феномена злочинності в установах виконання покарань маємо такі дані: у контурах екзогенного радикалізму частка злісної непокори (ст. 391 КК України) складає 32,5 %, у контурах кримінального радикалізму серед ув'язнених загалом – 22,5 %, у контурах загальної злочинності серед ув'язнених – 13 %.

Другу позицію за частотою проявів в аналізованій структурі кримінальних практик посідають погрози або насильство щодо працівників правоохоронних органів – службових осіб установ виконання покарань (ст. 345 КК України). Їх середньорічний рівень коливається на позначці 36 кримінальних правопорушень. Однак здійснений нами аналіз обвинувальних вироків, а також зібрані експертні оцінки дозволяють дійти висновку, що змістовно до кримінального радикалізму можуть бути віднесені далеко не всі з них, фактично – не більше ніж кожен другий такий випадок. Решта 50 % – спонтанні, емоційні дії, пов'язані з висловленням погроз на адресу вказаних суб'єктів, а також погрози чи насильство, що мають на меті помсту за службову діяльність,

тобто ґрунтуються на особистій неприязні. Тобто кримінальні радикальні погрози або насильство щодо працівників правоохоронних органів (ст. 345 КК України) коливаються на рівні 18 кримінальних правопорушень щороку.

Це саме стосується і опору представникові влади, працівникові правоохоронного органу (ст. 342 КК України): щорічний їх кримінально-радикальний рівень становить близько 6 кримінальних правопорушень.

Однак цього не можна сказати про бунти в установах виконання покарань. Категорією «бунт» охоплюються випадки масових заворушень (ст. 294 КК України) і дій, що дезорганізують роботу установ виконання покарань (ст. 392 КК України). Виносячи «за дужки» кримінально-правові аспекти розмежування цих складів кримінальних правопорушень, зауважимо, що на практиці мають місце кваліфікація схожих діянь як за однією, так і за іншою статтею, з переважанням все ж таки випадків застосування ст. 392 КК України. Щоб не втягуватися у кримінально-правову дискусію, яка не є змістовно важливою для нашого дослідження, зауважимо, що в цій роботі оперуватимемо кримінологічною категорією «бунт», яка об'єднує два вказані види кримінальних правопорушень.

Бунти у виправних колоніях – явище на надто часте, на щастя. За 6 років (2016–2021 р.) зареєстровано 23 бунти різного масштабу та інтенсивності (у 2022 р. сталося ще принаймні 3). Отже, щорічно стається близько 3–4 бунтів. У структурі всієї кримінальної активності в установах виконання покарань вони не перевищують 0,6 %. Однак кожен випадок бунту є досить резонансним та пов'язаний із заподіянням шкоди життю, здоров'ю людей, створенням загроз громадській безпеці, знищенням і пошкодженням майна, серйозним порушенням нормальних умов функціонування установ виконання покарань тощо. Так, наприклад, 27 травня 2019 р. у ДУ «Південна виправна колонія (№ 51)» незадоволені умовами утримання в'язні вчинили бунт, спричинивши тілесні ушкодження працівникам пенітенціарної установи, а також підпалили службовий автомобіль та адміністративну будівлю чергової частини колонії. Дії сімох осіб, які брали активну участь у вказаних подіях, кваліфікували за ст. 392 КК України. За словами адміністрації установи виконання покарань, причиною для бунту стало переведення до іншої установи п'ятеро засуджених негативної спрямованості. Таким способом засуджені прагнули вплинути на адміністрацію та здобути для себе префе-

ренції в умовах утримання, повернути відправлених засуджених¹.

У цьому контексті слід визнати доречною думку А. І. Богатирьова (2017; 2020), який наполягає на тому, що в пенітенціарній системі пріоритетна увага, за аналогією з підходами в низці зарубіжних країн (зокрема, Японії), має приділятися зниженню відчуження засуджених, послабленню впливу на в'язнів закоренілих злочинців, посиленню адаптаційних якостей тощо. Саме на проактивно-адаптаційному, сублімаційному підході як стрижні стратегії протидії радикалізму наполягають також зарубіжні дослідники проблем радикалізації соціальних процесів взагалі та пенітенціарного середовища зокрема (Cross, Snow, 2012; Hiel et al., 2021; Torcal, Magalhaes, 2022). І цей напрям досліджень у вітчизняних реаліях має віднайти свою окрему увагу. Так, у двох монографічних дослідженнях за вказаною проблематикою під авторством Ю. В. Кернякевич-Танасійчук (2019) та С. І. Спільника (2021) ці аспекти лише побіжно згадані й достатньою мірою не розроблені, що залишає вільне місце для подальшого наукового пошуку.

Ще один приклад. 25 липня 2022 р. засуджені Полицької виправної колонії організували бунт: нищили майно та влаштували пожежу в одному із приміщень. Під час досудового розслідування встановлено, що 38-річний засуджений організував групу з 29-ти та 20-ти річних чоловіків та інших ув'язнених. Зокрема, 38-річний зловмисник давав прямі вказівки щодо участі кожного в бунті. Він запевняв, що підтримуватиме його учасників у кримінальному середовищі, а тим, хто відмовлявся, погрожував фізичною розправою. Ув'язнені вивалили ґрати, вибивали стіни, двері та вікна установи, кидали камінням з даху бараку в інших засуджених, закликаючи здійснювати погроми. Своїми діями вони спричинили значні порушення громадського порядку на

¹ Бунт в Одеській колонії. Що відомо на цей момент // Радіо Свобода. 27.05.2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/bunt-v-odeskij-kolonii-sho-vidomo/29966059.html> (дата звернення: 08.11.2022); Бунт в Одеській колонії: оголошені підозри в'язням // РБК-Україна : сайт. 11.02.2020. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/bunt-odesskoy-kolonii-obyavleny-podozreniya-1581428551.html> (дата звернення: 08.11.2022); Бунт у колонії Одеси: ексклюзивне відео зсередины // YouTube : сайт. 29.05.2019. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=AuAgEvGie8Q> (дата звернення: 08.11.2022).

території колонії та пожежу, якою знищено та пошкоджено майно установи на загальну суму 1,8 млн грн¹.

Отже, незважаючи на те, що частка бунтів у структурі загальної злочинності в установах виконання покарань складає 0,5–0,6 %, ще раз наголосимо, що ця цифра не повинна вводити в оману з огляду на, як правило, резонансність проявів радикалізму, його підвищену суспільну небезпечність, здатність не лише дестабілізувати ситуацію в установі виконання покарань, ускладнити криміногенну обстановку в ній, а й дестабілізувати суспільно-політичну ситуацію в країні, регіоні держави.

У цьому контексті не зайвим буде вказати, що відповідно до зібраних нами оцінок експертів з окремих працівників центрального апарату Національної поліції України, керівників департаментів, а також Служби безпеки України у перші тижні після початку повномасштабної агресивної війни РФ проти України, тобто після 24 лютого 2022 р., серед іншого спостерігалися керовані російськими спецслужбами спроби дестабілізувати виправні колонії, організувати бунти, використовуючи криміналітет. Ставка на криміналітет робилася і для системної дестабілізації криміногенної обстановки поза місцями позбавлення волі. Лише вдала контррозвідувальна, оперативно-профілактична робота не дала агресорові реалізувати цю частину ворожого плану.

ВИСНОВКИ. Підсумовуючи, зауважимо, що приблизний щорічний рівень ендегенного кримінального радикалізму серед засуджених в установах виконання покарань складає

32 злочини. З них 87,5 % – кримінальні правопорушення, передбачені ст. 255-1 КК України, 9,4 % – умисні вбивства, 3,1 % – умисні тяжкі тілесні ушкодження. У структурі загальної злочинності серед ув'язнених (щорічний усереднений показник) частка ендегенного кримінального радикалізму складає близько 6 %.

Рівень екзогенного кримінального радикалізму у 2021 р. склав 143 кримінальних правопорушення, що є 27,7 % у структурі загальної злочинності в установах виконання покарань. Середньорічне значення відповідних показників протягом 2016–2021 рр. склало 134 кримінальні правопорушення, а усереднена частка у структурі злочинності в установах виконання покарань – 29,5 %.

Сукупні показники екзогенного й ендегенного кримінального радикалізму, тобто кримінального радикалізму серед ув'язнених загалом, демонструють таку картину: середньорічний рівень – 142 кримінальні правопорушення, частка у структурі злочинності серед ув'язнених – 29 %, але без урахування фактору латентності. З урахуванням латентної частини злочинності в установах виконання покарань, зокрема наркозлочинності, насильницьких статевих злочинів, кримінальних правопорушень проти здоров'я, а також проти власності, можемо стверджувати, що реальна частка кримінального радикалізму серед ув'язнених складає близько 10 %. Отже, кожне десяте кримінальне правопорушення серед ув'язнених в установах виконання покарань – прояв кримінального радикалізму.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Бараш Є. Ю. Злочинність у місцях позбавлення волі: основні тенденції та динаміка. *Юридична Україна*. 2017. № 5–6. С. 64–67.
2. Богатирьов А. І. Зарубіжний досвід запобігання злочинності в місцях несвободи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. Вип. 42. С. 205–208.
3. Богатирьов А. І. Злочинність серед засуджених в місцях несвободи: кримінологічна характеристика та запобігання : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Ірпінь, 2020. 42 с.
4. Васильчук Є. О. Політичний радикалізм та екстремізм як комплекс загроз і викликів національній безпеці України. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 75. С. 517–519.
5. Гула Л. Ф., Гула Н. Л. Кримінологічна характеристика злочинів, вчинених засудженими в установах виконання покарань. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 3. С. 131–139.
6. Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Кримінально-виконавча політика України : монографія. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2019. 336 с.
7. Копотун І. М. Запобігання злочинам, що призводять до надзвичайних подій у виправних колоніях : монографія. Київ : Золоті ворота, 2013. 472 с.

¹ На Рівненщині через масові заворушення у виправній колонії трьом зловмисникам повідомили про підозру // ВСЕ – тобі зрозуміло : сайт. 23.09.2022. URL: <http://vse.rv.ua/article/narivnensini-cerez-masovi-zavorusenna-u-vipravnij-kolonii-trom-zlovmisnikam-povidomili-pro-pidozru.html> (дата звернення: 08.11.2022).

8. Мар'єнко Л. М. Погроза або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного: кримінологічна характеристика та запобігання : монографія. Харків : Факт, 2022. 184 с.
9. Маслова Н. Г. Протидія кримінальному радикалізму в Україні : монографія. Харків : Діса плюс, 2020. 336 с.
10. Орлов Ю. В. Кримінальний акціонізм: від символічності суб'єкта та суб'єктивізації символу. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2022. № 1 (26). С. 49–61.
11. Орлов Ю. В. Модуси буття злочинності: матриця кримінологічного-екзистенціального аналізу. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2021. № 1 (24). С. 85–105.
12. Спільник С. І. Кримінологічна діяльність Державної кримінально-виконавчої служби України : монографія. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2021. 396 с.
13. Cross R., Snow D. Radicalism within the Context of Social Movements: Processes and Types. *Journal of Strategic Security*. 2012. Vol. 4. Pp. 115–130. DOI: <http://doi.org/10.5038/1944-0472.4.4.5>.
14. Hiel A., Assche J., Haesevoets T., Gremer D., Hodson G. Radical Vision of Radicalism: Political Cynicism, not Incrementally Stronger Partisan Positions, Explains Political Radicalization. *Political Psychology*. 2021. Vol. 43, Iss. 1. Pp. 3–28. DOI: <https://doi.org/10.1111/pops.12785>.
15. Torcal M., Magalhaes P. Ideological extremism, perceived party system polarization, and support for democracy. *European Political Science Review*. 2022. Vol. 14, Iss. 2. Pp. 188–205. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1755773922000066>.

Надійшла до редакції: 10.11.2022

Прийнята до опублікування: 17.12.2022

REFERENCES

1. Barash, Ye. Yu. (2017). Crime in places of deprivation of liberty: main trends and dynamics. *Legal Ukraine*, 5-6, 64-67.
2. Bohatyrov, A. I. (2017). International experience of crime prevention in custodial setting. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 42, 205-208.
3. Bohatyrov, A. I. (2020). *Crime among convicts in prisons: criminological characteristics and prevention* [Doctoral thesis, State Fiscal Service University of Ukraine].
4. Cross, R., & Snow, D. (2012). Radicalism within the Context of Social Movements: Processes and Types. *Journal of Strategic Security*, 4, 115-130. <http://doi.org/10.5038/1944-0472.4.4.5>.
5. Hiel, A., Assche, J., Haesevoets, T., Gremer, D., & Hodson, G. (2021). Radical Vision of Radicalism: Political Cynicism, not Incrementally Stronger Partisan Positions, Explains Political Radicalization. *Political Psychology*, 43(1), 3-28. <https://doi.org/10.1111/pops.12785>.
6. Hula, L. F., & Hula, N. L. (2017). Criminological description of crimes committed by the convicted in the establishments of punishment execution. *Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs*, 3, 131-139.
7. Kerniakevych-Tanasiichuk, Yu. V. (2019). *Criminal and enforcement policy of Ukraine*. Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.
8. Kopotun, I. M. (2013). *Prevention of crimes leading to extraordinary events in correctional colonies*. Golden Gate.
9. Marienko, L. M. (2022). *Threat or violence against a judge, public assessor or jury: criminological characteristics and prevention*. Fact.
10. Maslova, N. H. (2020). *Combating criminal radicalism in Ukraine*. Disa plus.
11. Orlov, Yu. V. (2021). Admeasurements of crime: matrix of criminological-existential analysis. *Bulletin of Criminological Association of Ukraine*, 1(24), 85-105.
12. Orlov, Yu. V. (2022). Criminal actionism: from the symbolicity of the subject to the subjectivization of the symbol. *Bulletin of Criminological Association of Ukraine*, 1(26), 49-61.
13. Spilnyk, S. I. (2021). *Criminological activity of the State Criminal Enforcement Service of Ukraine*. Bila K.O.
14. Torcal, M., & Magalhaes, P. (2022). Ideological extremism, perceived party system polarization, and support for democracy. *European Political Science Review*, 14(2), 188-205. <https://doi.org/10.1017/S1755773922000066>.
15. Vasilchuk, Ye. O. (2013). The political radicalism and extremism as a complex of threats and calls to national safety of Ukraine. *Gileya: scientific herald*, 75, 517-519.

Received the editorial office: 10 November 2022

Accepted for publication: 17 December 2022

ПАВЕЛ ЮРЬЕВИЧ ДАНИЛЬЧЕНКО,

Харьковский национальный университет внутренних дел:

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5973-9414>,

e-mail: 21.1dpy@gmail.com

КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ КРИМИНАЛЬНОГО РАДИКАЛИЗМА СРЕДИ ОСУЖДЕННЫХ В УЧРЕЖДЕНИЯХ ИСПОЛНЕНИЯ НАКАЗАНИЙ

Статья посвящена исследованию состояния криминального радикализма среди осужденных в учреждениях исполнения наказаний. Установлено, что криминальный радикализм – это запрещенные законом об уголовной ответственности проявления радикального, насильственного влияния на составляющие среды отбывания наказаний с целью их коренного изменения. Криминальный радикализм среди осужденных представлен блоковой структурой, предусматривающей неодинаковое уголовно-правовое содержание и границы соответствующих асоциальных практик. Выделены и охарактеризованы эндогенный и экзогенный криминальный радикализм в учреждениях исполнения наказаний. Совокупные усредненные ежегодные показатели экзогенного и эндогенного криминального радикализма фиксируются на уровне 142 уголовных правонарушения, доля в структуре преступности среди заключенных – 10 %, налицо тенденция к положительному приросту.

Ключевые слова: криминальный радикализм, лишение свободы, учреждение исполнения наказаний, убийство, бунт, уровень, структура.

PAVLO YURIIOVYCH DANYLCHENKO,

Kharkiv National University of Internal Affairs;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5973-9414>,

e-mail: 21.1dpy@gmail.com

CRIMINOLOGICAL ANALYSIS OF CRIMINAL RADICALISM STATE AMONG CONVICTS IN PENAL INSTITUTIONS

The article is devoted to the study of the criminal radicalism state among prisoners in penal institutions. The purpose of the article is to formulate a theoretical model of the criminal radicalism state among prisoners in penal institutions.

It has been found that criminal radicalism is a manifestation of radical, violent influence on the components of the punishment environment, prohibited by the law on criminal liability, with the aim of fundamentally changing them. Criminal radicalism among convicts is represented by a block structure, which provides for unequal criminal law content and limits of relevant anti-social practices. Endogenous and exogenous criminal radicalism in penal institutions has been identified and characterized. The annual level of endogenous criminal radicalism among convicts in penal institutions is 32 crimes, 87.5 % of which are criminal offenses provided for in Art. 255-1 of the Criminal Code of Ukraine, 9.4 % are intentional murders, 3.1 % are intentional grievous bodily harm. In the structure of general crime among prisoners (annual averaged indicator), the share of endogenous criminal radicalism is about 6 %.

In 2021, the level of exogenous criminal radicalism amounted to 143 criminal offenses, which is 27.7 % of the total crime in penitentiary institutions. The average annual value of the relevant indicators in 2016–2021 was 134 criminal offenses, and the average share in the structure of crime in penal institutions was 29.5 %. The aggregate indicators of exogenous and endogenous criminal radicalism, i.e. criminal radicalism among prisoners in general, show the following picture: the average annual level is 142 criminal offenses, the share in the structure of crime among prisoners is 29 %, but without taking into account the latency factor. Taking into account the latent part of crime in penitentiary institutions, especially drug-related crimes, violent sex crimes, criminal offenses against health and property, the real share of criminal radicalism among prisoners is about 10 %. There is a tendency for positive growth.

Key words: criminal radicalism, imprisonment, penal institutions, murder, riot, level, structure.

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Данильченко П. Ю. Кримінологічний аналіз стану кримінального радикалізму серед засуджених в установах виконання покарань. *Право і безпека*. 2022. № 4 (87). С. 145–158. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.12>.

Citation (APA): Danylchenko, P. Yu. (2022). Criminological analysis of criminal radicalism state among convicts in penal institutions. *Law and Safety*, 4(87), 145–158. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.12>.

ОЛЕКСАНДР АНАТОЛІЙОВИЧ МОРГУНОВ,

доктор юридичних наук, професор,
заслужений тренер України,
Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0003-2259-3620>,
e-mail: tspsfp1976@gmail.com;

ІГОР ВОЛОДИМИРОВИЧ ВЛАСЕНКО,

кандидат технічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра тактичної та спеціальної фізичної підготовки;

 <https://orcid.org/0000-0001-7752-6068>,
e-mail: Vlasenko.18@gmail.com

ДОСЛІДЖЕННЯ ТАКТИКИ ДІЙ І ЗАХОДІВ ОСОБИСТОЇ БЕЗПЕКИ ПОЛІЦІЇ ДІАЛОГУ ПІД ЧАС ОХОРОНИ ПУБЛІЧНОГО ПОРЯДКУ НА МАСОВИХ ЗАХОДАХ

Подальше реформування правоохоронної діяльності в Україні, безумовно, є вкрай необхідним і потребує постійної уваги з боку керівництва МВС, Національної поліції та служб і підрозділів, які беруть у цій сфері участь. Науковий підхід і визначення нових напрямів і технологій не можливий без використання наукових досліджень науково-педагогічного складу закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання. У дослідженні проаналізовано роботу поліції діалогу, визначено напрями вдосконалення їх діяльності під час несення служби на масових заходах. На основі опитування працівників поліції різних підрозділів встановлено перелік проблемних питань і сформульовано напрями подальших досліджень. Розглянуто і проаналізовано фактори, які впливають на ефективність діяльності поліції діалогу під час несення служби, на основі чого скореговано тактику дій та заходи особистої безпеки особового складу поліції діалогу.

Ключові слова: Національна поліція, поліція діалогу, охорона публічного порядку, скандинавська модель, масові заходи, тактика, заходи особистої безпеки.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Охорона публічного порядку на масових заходах (мітингах, демонстраціях, святах тощо) має певні особливості і вимагає від правоохоронців додаткових умінь і навичок¹. З урахуванням цього, а також напрямів реформування правоохоронних органів України, негативних подій, які виникають під час масових заходів, нами було проаналізовано діяльність підрозділу, який створено для комунікації з учасниками масових заходів і попередження конфліктних ситуацій і проявів агресії. Поліцію діалогу було утворено відповідно до вимог Наказу МВС України від 23 серпня 2018 р. № 706². У цьому документі наведено програ-

мні засади скандинавської моделі охорони публічного порядку під час проведення масових заходів, але бракує тактики дій і заходів особистої безпеки працівників поліції під час несення служби. Нами було розглянуто та проаналізовано вітчизняний і міжнародний (Cooper, 2000; Ellefsen, 2021; Wennerström, 2010; Andersson, Wahlgren, 2018; Cameron, 2017; Ellefsen, 2018; Gundhus, 2017) досвід із зазначеної теми та скориговано напрями і завдання досліджень.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є вдосконалення ефективності правоохоронних органів під час охорони публічного порядку на масових заходах з урахуванням особливостей ситуації.

¹ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 17.10.2022).

² Про затвердження Концепції запровадження в діяльності органів та підрозділів Національної поліції України скандинавської моделі за-

безпечення публічної безпеки та порядку під час проведення масових заходів : Наказ МВС України від 23.08.2018 № 706 // LIGA 360 : сайт. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MVS873> (дата звернення: 17.10.2022).

Завданнями дослідження є:

- 1) аналіз закономірностей діяльності поліції діалогу (ПД), які виникають під час несення служби на масових заходах;
- 2) аналіз факторів і засобів, які впливають на діяльність поліції діалогу під час несення служби на масових заходах;
- 3) розробка й обґрунтування тактики дій поліції діалогу під час несення служби на масових заходах;
- 4) розробка заходів особистої безпеки особового складу поліції діалогу під час несення служби на масових заходах.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. У роботі використано методи опитування та експертного опитування для створення соціальної картини, визначення закономірностей у діяльності поліції діалогу. Методи аналізу та порівняльно-аналітичний застосовано для отримання якісної характеристики результатів опитування, а також створення моделі утворення та розвитку ситуації під час масових заходів. Метод математичної статистики дав змогу оцінити отримані результати з математичною точністю. Монографічний метод і метод диференціації небезпек та «дерева подій» дали змогу створити нові напрями, способи та схеми тактики дій, а також заходи особистої безпеки з урахуванням особливостей ситуації та несення служби поліцейськими.

Практична значущість теми дослідження підтверджується і фактами нападів на поліцейських під час проведення масових заходів (Проневич, 2011). Так, під час масових заходів (брали участь декілька тисяч громадян) у Києві на вулиці Банковій біля Офісу президента 20 березня 2021 р. відбулися правопорушення і напади на поліцейських. Сутички з поліцейськими продовжилися і біля Печерського відділу поліції. В обох місцях серед поліції діалогу є постраждалі.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. На жаль, існують факти недооцінювання значущості діяльності поліції діалогу. Наприклад, у засобах масової інформації Полтавської області надається інформація про щорічні заходи під час проведення Сорочинського ярмарку. Ці масові заходи відбуваються протягом тижня у селищі Великі Сорочинці на площі 16 га, за весь період проведення їх відвідують від 400 тис. до 1 млн гостей. Для охорони публічного порядку на цих заходах задіяно близько 200 правоохоронців, ДСНС та медиків. Створено чергову частину, групи документування, залучено вибухотехніків і особовий склад спецпідрозділів, але не залучено поліцію діалогу.

Зараз уже зрозуміло, що кожен масовий захід (запланований або спонтанний) повинен проходити із залученням особового складу поліції діалогу (Покайчук, 2021; Ульянов, Ніколаєв, Бахчеван, 2021). Біду краще попередити, ніж ліквідувати її наслідки. Особовий склад поліції діалогу знаходиться серед учасників масових заходів. По-перше, відпрацьовується принцип «присутності»: правоохоронці завжди знаходяться поруч і своєю присутністю попереджають виникнення імовірних правопорушень. По-друге, відбувається профілактика насильства й ескалації ситуації завдяки спілкуванню з громадянами, які несуть будь-яку небезпеку для оточуючих. За неможливості зупинити правопорушення комунікацією джерело небезпеки просять припинити участь у масовому заході і не порушувати права інших громадян. Оговорюється, що «на мирних заходах потрібно поводитися спокійно».

Відділ превентивної комунікації управляє та координує діяльність поліції діалогу (Йосипів та ін., 2019). Групи превентивної комунікації слід залучати під час:

- масових заходів підвищеного ступеня ризику відповідно до критеріїв оцінювання;
- мирних зібрань біля органів влади та на об'єктах транспортної інфраструктури незалежно від ступеня ризику.

Організацію масових заходів умовно можна поділити на три етапи, особовий склад поліції діалогу залучається на всіх. На попередньому етапі – для спілкування з організаторами й активними учасниками масових заходів, допомоги в організації.

На етапі проведення масового заходу поліція діалогу знаходиться на місці проведення і виконує такі завдання:

- попередження конфліктних ситуацій, зниження напруженості між громадянами та групами осіб;
- роль активного слухача;
- спостереження за ситуацією;
- роз'яснення проблемних ситуацій та обмежень;
- пояснення громадянам дій сил правопорядку та їх дій і обов'язків за умови ускладнення ситуації;
- зупинка правопорушень вербальним способом;
- пояснення правових наслідків порушення законів.

На заключному етапі поліція діалогу спілкується з організаторами та активними учасниками масових заходів, а також із представниками засобів масової інформації щодо підсумків заходів.

На першому етапі дослідження, крім огляду першоджерел та аналітичного аналізу, нами було проведено у 2022 р. опитування офіцерського складу Національної поліції Ха-

ркова (патрульна поліція) та Вінниці. В опитуванні взяли участь більше 100 осіб. Результати опитування наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

Результати опитування за темою дослідження

№ з\п	Питання	Підсумки
1	Я спостерігав за роботою поліції діалогу	71,3 %
2	Я хотів би проходити службу в поліції діалогу	16,81 %
3	Я вважаю кількість особового складу поліції діалогу достатньою на масових заходах	43,56 %
4	Особиста безпека особового складу поліції діалогу забезпечена (за 10-бальною системою)	4,05 бали (середнє значення)
5	Тактика поліції діалогу та її взаємодія з іншими підрозділами Національної поліції достатньо ефективні (за 10-бальною системою)	4,57 бали (середнє значення)

У першому, другому і третьому питанні фіксувалися позитивні відповіді (у підсумках вказано відсоток позитивних відповідей від загальної кількості респондентів). У четвертому та п'ятому пунктах респондентам необхідно було дати оцінку за 10-бальною системою (1 бал – зовсім відсутнє наявне твердження, 10 балів – абсолютно виконується наявне твердження).

Аналіз результатів опитування свідчить про наявність деяких закономірностей і проблемних питань за темою дослідження. По-перше, за 4 роки впровадження скандинавської моделі в систему охорони публічного порядку на масових заходах в Україні реформування в цьому напрямі має позитивну тенденцію. Поліція діалогу є візитною карткою скандинавської моделі, 71,3 % опитуваних спостерігали за її діяльністю. А ось інші якісні показники діяльності поліції діалогу під час несення служби на масових заходах мають певні проблеми.

Опитуванні поліцейські вказали на недостатній рівень забезпечення особистої безпеки (4,05 балів з 10, середнє значення по всім респондентам) і ефективності тактики дій (4,57 балів з 10, середнє значення по всім респондентам) особового складу поліції діалогу. Ці показники потребують обов'язкового вдосконалення та подальших наукових досліджень. Найбільш вірогідно, що саме через не повністю продумані заходи особистої безпеки і тактику дій виявилось замало бажаючих працювати в цьому підрозділі (16,81 % опитаних). Мотивація працювати в поліції діалогу замала, підвищений ризик отримання травм, не зовсім відпрацьовані тактика дій і порядок взаємодії з іншими підрозділами Національної поліції знижують ефективність діяльності поліції діалогу. На ефективність несення служби

поліцією діалогу впливає і недостатня її кількість на масових заходах (так вважає 56,44 % опитаних, тому що у 3 пункті таблиці 1, 43,56 % опитуваних вважає кількість о\с ПД достатньою).

Нами був проведений аналіз залежності результатів опитування від строку служби поліцейських, які брали в ньому участь. Нижче наведені діаграми кількості балів (за 10-бальною системою) наявності ефективних заходів особистої безпеки («Безпека») і тактики дій («Тактика») від строку служби у правоохоронних органах.

Наведена діаграма свідчить, що протягом перших трьох років служби правоохоронці дуже занижують ефективність тактики дій і заходів особистої безпеки поліції діалогу, потім ці показники майже залишаються постійними. Ця закономірність обумовлюється браком достатніх знань і досвіду у поліцейських з малим строком служби. Досвідчені працівники поліції здатні порівнювати й аналізувати більш об'єктивно якісні показники під час несення служби особовим складом поліції діалогу. Однак навіть з урахуванням наведеної закономірності оцінка ефективності тактики дій і забезпечення особистої безпеки поліцейських на масових заходах залишається низькою.

Розглянемо детальніше фактори, елементи екіпірування та засоби, які впливають на ефективність виконання службових завдань особовим складом поліції діалогу під час виконання обов'язків з охорони публічного порядку на масових заходах.

Деякі питання викликає однострій особового складу поліції діалогу та екіпірування, яке вони носять. На жаль, проведений аналіз засвідчив відсутність однострою поліції діалогу в різних регіонах України. Єдиною спільною

ознакою поліцейських залишається світловідбивна жилетка з написом «Поліція діалогу». Серед пристроїв та засобів, які носять поліцейські, також немає єдності. Частіше поліцейські поліції діалогу мають при собі рації та гучномовці (спецзасоби та зброя не використовуються категорично). Засоби фіксації ситуації (*bodycam*), які ведуть відеозапис постійно,

бажано мати кожному поліцейському. У разі підключення засобів відеофіксації до системи аналізу ситуації в режимі онлайн можна отримувати інформацію про стан небезпеки на місці проведення масових заходів та визначати способи деескалації ситуації з максимальною швидкістю.

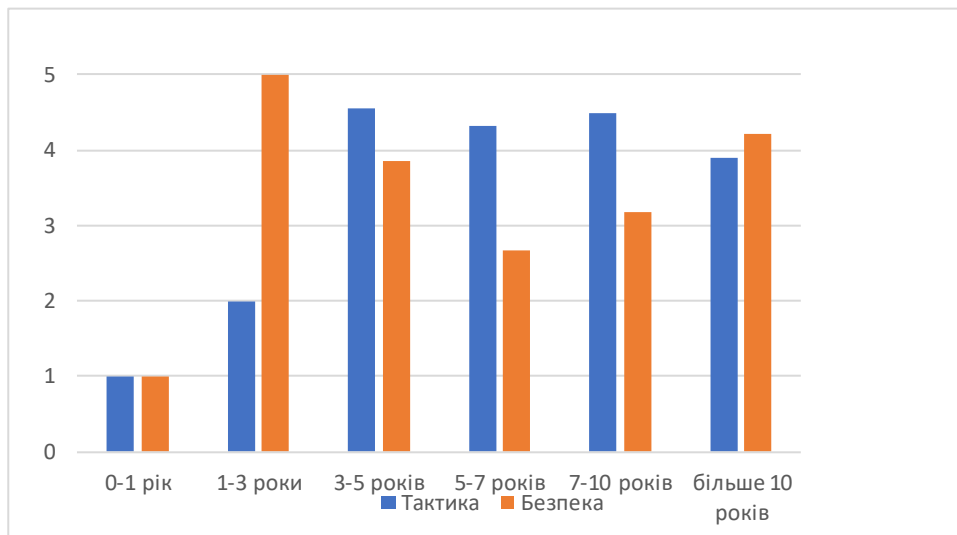

Рис. 1. Результати опитування поліцейських залежно від строку їх служби

Проведений аналіз свідчить про небажане використання масивних засобів, які переносяться на паску. Такі засоби знижують мобільність поліцейського, а також дають можливість правопорушникам хапатися за них та утримувати поліцейського на місці. Використання рації повністю вирішує такі проблемні питання під час забезпечення зв'язку:

- доповідь про зміни в оперативні обставині на місці проведення масових заходів;
- поява зброї в учасників масових заходів, передача даних про місцезнаходження активних правопорушників.

Проте наявність у поліцейського рації, яка працює, може викликати у натовпу агресивне ставлення до нього. Тому рацію доцільно відкрито не носити, а використовувати через гарнітуру з одночасним вимкненням гучного сигналу під час роботи рації. З урахуванням відносно невеликої площі, де відбуваються масові заходи, радіогарнітура повністю відповідає вимогам експлуатації та безпеки (вона непомітна для оточуючих).

Для передачі інформації між особовим складом поліції діалогу на місці проведення масового заходу, а також для передачі інформації групі спостереження про зміни в оперативній обстановці доцільно використовувати простий і безпечний спосіб – жести руками.

Для цього необхідно розробити основний перелік жестів (небезпека, на допомогу, зброя, погіршення ситуації тощо). Помітність жестів буде кращою, якщо особовий склад буде носити на руках білі рукавички. Таким чином візуальними ознаками поліції діалогу, крім світловідбивного жилету, можуть стати також білі рукавички.

Проведене опитування працівників поліції свідчить про доцільність використання поліцією діалогу свистків для подачі сигналів на випадок нападу, для деескалації ситуації та психологічного впливу на агресивне оточення. Поліцейським доцільно мати блокнот і ручку для записів побажань учасників масових заходів для подальшої допомоги їм. Також доцільно при собі носити медичну маску. Маска є засобом індивідуального захисту від інфекцій, а також від небезпечних речовин, які можуть розпилюватися правопорушниками.

Питання оцінки обстановки та місцезнаходження особового складу поліції діалогу можна вирішити завдяки наявності в кожного з них радіомаячку. У фоновому режимі цей пристрій вказує на місцезнаходження поліцейських, а під час натискання кнопки може передавати необхідні прості команди (на допомогу, зміна рівня небезпеки, зброя тощо). Аналітична група поліції діалогу може на

комп'ютері спостерігати в режимі онлайн за місцезнаходженням кожного поліцейського з підрозділу та фіксувати зміни обстановки, масштаби цих змін, рівень безпеки, необхідність допомоги за їх сигналами (Власенко, 2019; Власенко, Шевченко, Коваленко, 2020).

Об'єктивність отримуваної інформації підвищується внаслідок використання відеоспостереження на місці проведення масового заходу. У такому випадку заходи особистої безпеки особового складу поліції діалогу забезпечують старший цього підрозділу, група розвідки та група спостереження. Таким чином, «золотий» (стратегічний) та «срібний» (операційний) керівники мають повну інформацію про ситуацію на місці проведення масового заходу (Туз, 2018а). Як відомо, за наказом МВС №706 від 23.08.2018 керівництво правоохоронних органів на масових заходах поділяється на «золоте», «срібне» та «бронзове».

Основні проблемні питання при виконанні службових обов'язків особовим складом поліції діалогу під час охорони публічного порядку на масових заходах стосуються тактики їх дій, розташування на місці проведення масових заходів, взаємодія з іншими підрозділами та заходи особистої безпеки.

Перед початком масового заходу старший повинен провести цільовий інструктаж з осо-

бовим складом поліції діалогу, ознайомити з оперативною обстановкою, розставити особовий склад, навести основні способи дій та обставини і коло осіб, яким необхідно приділяти посилену увагу, нагадати про дії в екстремальних ситуаціях.

Тактика дій поліції діалогу на масових заходах залежить від виду масового заходу (стаціонарний або пересувний), кількості учасників, кількості особового складу підрозділу поліції діалогу та ступеня безпеки (Туз, 2018б; Туз, 2019). Розміщення і тактика дій особового складу поліції діалогу при стаціонарному розташуванні місця масових заходів залежить від ступеня безпеки та кольору барометру стану обстановки (Лиса, 2022). За Наказом МВС України від 23 серпня 2018 р. № 706 барометр стану обстановки поділяється на зелений (безпечний), жовтий (нейтральний) та червоний (небезпечний).

За відсутності безпеки (зелений колір барометру стану обстановки) особовий склад поліції діалогу розташовується по периметру місця проведення масового заходу і не знаходиться в його центральній частині (залежно від кількості учасників масових заходів не далі 10–20 метрів від її межі на периферії). Несення служби виконується самостійно або із взаємодією з особовим складом патрульної поліції.

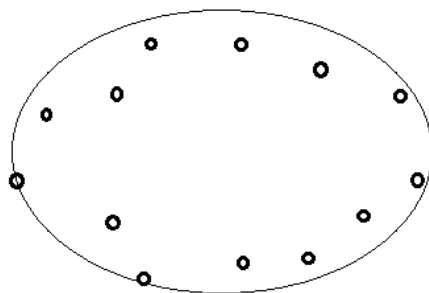

Рис. 2. Розташування поліції діалогу по периметру місця проведення масових заходів (зелений колір барометру стану обстановки)

У разі підвищення рівня безпеки (жовтий колір барометру стану обстановки) змінюється склад підрозділів сил правопорядку та їх кількість. Група стримування розташову-

ється по периметру місця проведення масового заходу. Особовий склад поліції діалогу розташовується між групою стримування та людським потоком на межі її розташування.

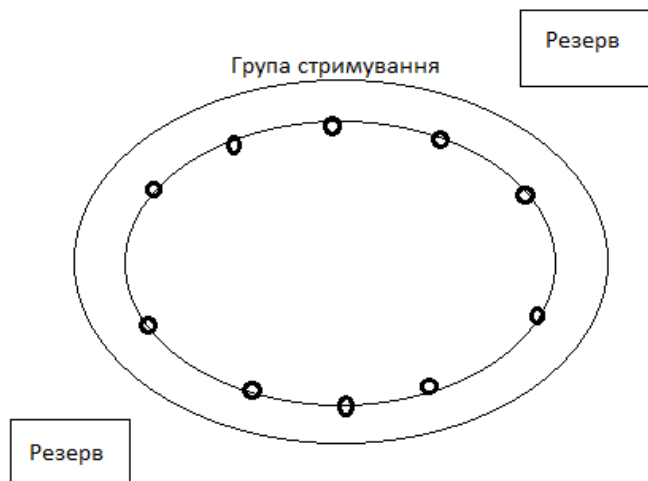

Рис. 3. Розташування підрозділів поліції діалогу (жовтий колір барометру стану обстановки)

У разі загрози виникнення групових порушень публічного порядку або масових заворушень (червоний колір барометру стану обстановки) особовий склад поліції діалогу

виходить за межі людського потоку і знаходиться позаду основних сил правопорядку (груп стримування, груп витиснення (ГВ), груп конвоювання, груп розгородження).

Рисунок 4. Розташування підрозділів поліції діалогу (червоний колір барометру стану обстановки)

Під час пересування учасників масових заходів вулицями міста (хода, демонстрація) розміщення і тактика дій особового складу поліції діалогу також залежать від ступеня небезпеки та кольору барометру стану обстановки. За відсутності небезпеки (зелений колір барометру стану обстановки) особовий

склад поліції діалогу розташовується по периметру (при недостатній кількості особового складу – з правого та лівого боків колони учасників масових заходів) і виконує роль наряду супроводження, до складу якого може входити і особовий склад патрульної поліції.

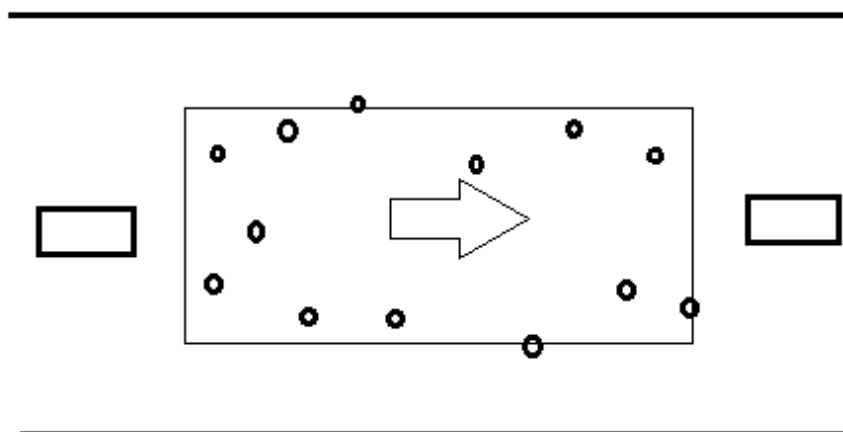

Рис. 5. Схема розміщення сил і засобів Національної поліції під час пересування містом групи громадян (зелений колір барометру стану обстановки)

У разі підвищення рівня небезпеки (жовтий колір барометру стану обстановки) змінюється склад підрозділів сил правопорядку та їх кількість. Наряд супроводження розташовується по периметру колони учасників

масових заходів. Поліція діалогу пересувається між нарядом супроводження та людським потоком. Малі тактичні групи (МТГ) рухаються у спеціальних автомобілях у хвості колони учасників масових заходів.

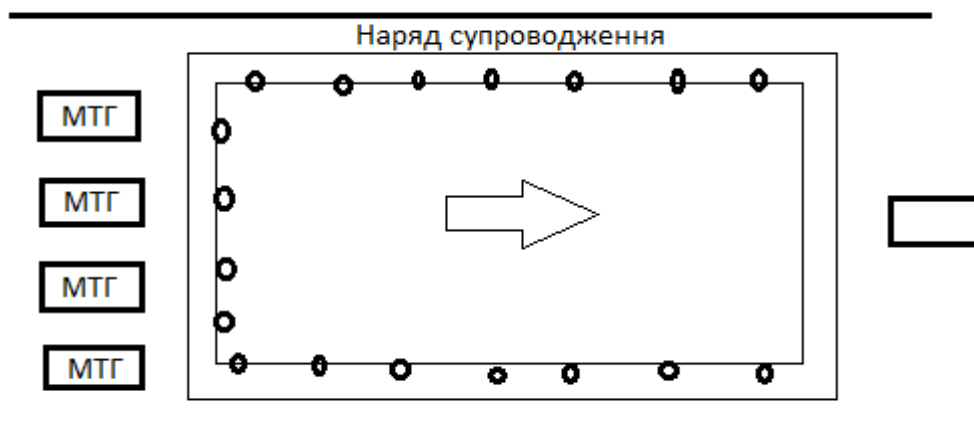

Рис. 6. Схема розміщення сил і засобів Національної поліції під час пересування містом групи громадян (жовтий колір барометру стану обстановки)

У разі загрози виникнення групових порушень публічного порядку або масових заворушень (червоний колір барометру стану обстановки) особовий склад поліції діалогу виходить за межі людського потоку і знаходиться позаду основних сил правопорядку (груп стримування, малих тактичних груп, груп витиснення, груп конвоювання, груп розгородження, наряду супроводження). Поліція діалогу розміщується позаду патрульних автомобілів, які рухаються у хвості колони учасників масових заходів. Замість автомобілів патрульної поліції можуть залучатися підрозділи кінної поліції.

На наступному етапі дослідження необхідно встановити основні тактичні завдання поліції діалогу під час несення служби на масових заходах. До їх основних завдань належать тактика комунікації і тактичні вміння.

Тактика комунікації:

- завжди залишатися спокійним;
- не лягтися, не ображати й агресивно не спілкуватися;
- бути доброзичливим;
- у розмові не нав'язувати свою думку;
- розмову з громадянами доцільно починати з фрази «Я можу вам допомогти»;

– довести співрозмовнику, що його безпека – це головна мета;

– з метою відокремлення людей від місця, де відбувається ескалація насильства, повідомляти їм, що для їх безпеки краще залишити це місце, відійти на безпечну відстань: «Відійдіть (вказати напрямом), тому що можете постраждати»;

– під час припинення ескалації ситуації вивести особу – джерело конфліктної ситуації з місця проведення масового заходу, повідомити їй, що у кризовому центрі дадуть усі пояснення, і вказати напрямом до місця, де знаходиться центр;

– під час припинення ескалації ситуації наголошувати учасникам цієї ситуації про дії, які порушують закони України;

– у разі припинення ескалації ситуації сповістити учасників цієї ситуації про наявність відеоспостереження на місці подій і фіксацію того, що відбувається, для використання в суді;

– у безпечній ситуації робота особового складу поліції діалогу проводиться поодиночі, а під час ускладнення можна працювати двоїми з використанням принципу «контакт і прикриття».

Тактичні вміння:

– володіти тактикою комунікації;

– володіти психологічними способами переконання;

– надавати першу медичну допомогу;

– правильно діяти у випадку виникнення екстремальних ситуацій;

– правильно діяти у випадку неконтрольованого натовпу;

– проводити збір інформації у натовпі та її передачу;

– захистити себе та громадян у разі нападу (без використання сили);

– спілкуватися з громадянами двома поліцейськими з використанням принципу «контакт та прикриття»;

– правильно розташовувати особовий склад поліції діалогу на місці проведення масового заходу залежно від особливостей ситуації та самого місця.

Особливо важливими є заходи особистої безпеки: по-перше, як спосіб збереження здоров'я та життя, по-друге, з метою проведення інструктажів перед несенням служби. Рекомендації щодо заходів особистої безпеки поліції діалогу базуються на правилах поведінки в натовпі, на монографічному методі, на особливостях запропонованої тактики дій, на аналітичних дослідженнях диференціації небезпек і «дерева подій».

Заходи особистої безпеки:

1) доброзичливість – запорука особистої безпеки;

2) не відволікатися від несення служби, постійно спостерігати за ситуацією;

3) одяг не повинен бути об'ємним і широким, без капюшона, всі гудзики застібнуті (важко схопити);

4) не переносити із собою сумки, шарфи, дорогі речі;

5) одягнути медичну маску для захисту від інфекцій, а також від небезпечних речовин, які можуть розпилюватися правопорушниками;

6) руки тримати вільними (в жодному разі не в кишенях);

7) за можливості запобігати тому, щоб хто-небудь близько підходив ззаду;

8) не знаходитися дуже близько до людей, з якими планується спілкування (мінімальна відстань – півметра, доцільна відстань – півтора метри);

9) обирати місце знаходження (небезпечно: впритул до стін, парканів, ґратів, трибун, сцен, на сходах, біля перил сходів, біля вітрин магазинів або великих вікон, у вузьких місцях, особливо де є інтенсивний рух людей);

10) на місці виконання службових обов'язків під час спілкування з громадянами попередньо прорахувати шляхи відходу;

11) при знаходженні у приміщенні та спорудах, де багато людей, попередньо визначити найбільш небезпечні місця під час виникнення екстремальної ситуації (проходи між секторами на стадіоні, скляні двері і перегородки в концертних залах тощо), потрібно звернути увагу на запасні й аварійні виходи, в думках пройти шлях до них;

12) ставати фронтальною стійкою, таким чином, щоб добре бачити осіб, з якими потрібно спілкуватися, та осіб, які чинять правопорушення або неадекватно поведуться;

13) постійно тримати в полі зору інших поліцейських поліції діалогу;

14) не втрачати у просторі місце розташування особового складу основних сил правопорядку;

15) у разі появи небезпеки за можливості сповістити інших поліцейських про виникнення загрози;

16) за перших проявів агресії проти себе гучно сказати, щоб чули оточуючі, про правопорушення та небезпеку;

17) за перших проявів агресії проти себе показати руки та наголосити, що ви працівник поліції, але не озброєні, попередити про відповідальність за напад на поліцейського;

18) в разі загрози необхідно рухатися обличчям до джерела загрози;

19) у разі загрози життю або після команди старшого розпочати рух у бік розміщення особового складу сил правопорядку;

20) за перших проявів агресії проти напарника, якого ви бачите, якомога швидше прийти йому на допомогу, гучно сказати, щоб чули оточуючі, про правопорушення та небезпеку, вивільнити напарника та рухатися з ним до місця розташування основних сил поліції;

21) у разі виявлення підозрілого предмета швидко передати інформацію старшому, чекати його команд та унеможливити контакт сторонніх осіб із цим предметом;

22) у разі неможливості звільнитися від нападу доцільно скористатися свистком («на допомогу до мене» – два коротких сигнали);

23) виходити з натовпу за першим сигналом старшого;

24) у разі створення некерованого натовпу швидко його покинути;

25) під час виходу з натовпу руки тримати перед собою та наголошувати, що в руках нічого немає;

26) виходити з некерованого натовпу необхідно не відразу перпендикулярно руху натовпу, а в напрямку руху з постійним відхиленням у бік межі натовпу або вулиць, які примикають до вулиці, якою рухається натовп;

27) у разі падіння підніматися необхідно таким чином: спочатку сісти, потім схопити за одяг людини, якомога вище, яка рухається попереду вас у напрямку руху натовпу;

28) у разі неможливості піднятися в натовпі прийняти позу «ембріона» (ноги підвести до живота, голову опустити вниз, руками захистити голову та підбер'я);

29) у щільному натовпі, щоб не стискали, необхідно пальці рук сплести перед собою у

замок, руки зігнути у ліктях і притиснути до боків, напружити всі м'язи.

ВИСНОВКИ. У результаті проведеного дослідження визначено основні тактичні завдання і тактику дій поліції діалогу. На основі міжнародного досвіду тактику дій поліції діалогу адаптовано до українського законодавства, нормативних актів МВС, Національної поліції, середньостатистичної поведінки людей на масових заходах і традицій в Україні, сил та засобів, повноважень і можливостей сил правопорядку. Схеми розташування особового складу поліції діалогу та їх дії залежать від особливостей та стану правопорядку на місці проведення масового заходу (барометру стану обстановки). Проаналізовано доцільність і наявність в особового складу поліції діалогу екіпірування та обладнання, яке вони носять із собою. Наведено перелік заходів особистої безпеки, здатних знизити рівень травматизму серед особового складу поліції діалогу під час несення служби на масових заходах і які можуть використовуватися під час підготовки поліцейських до несення служби та проведення цільового інструктажу.

У подальшому доцільно продовжити дослідження тактики дій поліції діалогу на масових заходах щодо взаємодії з іншими підрозділами Національної поліції, Національної гвардії України та іншими службами. Напрямом подальших досліджень є аналіз завдань і тактики їх виконання, які раніше не виконувалися. Йдеться, в першу чергу, про збір інформації на місці проведення масових заходів і передачу її в оперативний штаб для ефективного контролю за станом обстановки і профілактики правопорушень не силовими методами. Подальшого покращення потребує система забезпечення особистої безпеки особового складу поліції діалогу.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Власенко І. В. «Скандинавська модель» та її адаптація для використання в Україні // Участь правоохоронних органів та військових формувань держави у забезпеченні безпеки України : зб. тез доп. ІV Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 листоп. 2019 р.) / Нац. акад. Нац. гвардії України. Харків, 2019. С. 8–10.

2. Власенко І. В., Шевченко Т. В., Коваленко І. М. Аналіз тактики та прядку дій сил правопорядку при забезпеченні публічної безпеки за «Скандинавською моделлю» // Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України : зб. наук. пр. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Каф. тактич. та спец.-фіз. підгот. ф-ту № 2. Харків, 2020. С. 167–173.

3. Йосипів Ю. Р., Туз Н. Д., Синенький В. М., Курляк М. Д. Забезпечення публічного порядку та безпеки під час мирних зібрань громадян (скандинавська модель) : навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2019. 96 с.

4. Лиса М. О. Тактика дій поліції при плануванні та організації заходів із забезпечення публічної безпеки та порядку під час проведення масових заходів (Скандинавська модель). *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія юридична*. 2022. Вип. 32. С. 186–193. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.6626857>.

5. Покайчук В. Організаційно-правові передумови впровадження Скандинавської моделі забезпечення публічної безпеки та порядку в Україні // Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 12 берез. 2021 р.) / МВС України, Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ. Дніпро, 2021. С. 219–221.

6. Проневич О. С. Проактивна діяльність поліції (міліції) як складник сучасної парадигми охорони правопорядку. *Форум права*. 2011. № 3. С. 639–643. URL: https://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2011_3_107 (дата звернення: 17.10.2022).

7. Туз Н. Д. Структура командування під час забезпечення охорони публічного порядку та безпеки згідно зі Скандинавською системою. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2018а. № 3. С. 202–210.

8. Туз Н. Д. Тактичні методи, які застосовують поліцейські під час проведення масових заходів (за скандинавською моделлю охорони публічного порядку та безпеки). *Соціально-правові студії*. 2019. Вип. 2 (4). С. 58–64. DOI: <https://doi.org/10.32518/2617-4162-2019-2-58-64>.

9. Туз Н. Д. Тактичні методи, які застосовуються поліцейськими щодо зменшення рівня напруженості та подолання конфліктів відповідно до скандинавської моделі охорони публічного порядку та безпеки під час проведення масових заходів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2018б. Вип. 4. С. 206–216.

10. Ульянов О. І., Ніколаєв О. Т., Бахчеван Є. Ф. Запровадження скандинавської моделі забезпечення публічної безпеки та порядку під час проведення масових заходів у діяльності Національної поліції України. *Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика*. 2021. № 1 (1). С. 123–131. DOI: <https://doi.org/10.32366/2709-9261-2021-1-1-123-131>.

11. Andersson R., Wahlgren P. Management and reform in the Swedish police – from social engineering to post-politics // *Police reforms. Ideals, realities, rhetoric, and practice* / ed. by P. Larsson, S. V. Lundgren. Oslo : Cappelen Damm Akademisk, 2018. Pp. 303–323.

12. Cameron I. The Swedish police after the 2015 reform: Emerging findings and new challenges. *Policing: A Journal of Policy and Practice*. 2017. Vol. 15, Iss. 1. Pp. 277–287. DOI: <https://doi.org/10.1093/police/pax088>.

13. Cooper R. What America can learn from Nordic police // *The week* : сайт. 05.06.2020. URL: <https://theweek.com/articles/918143/what-america-learn-from-nordic-police/> (дата звернення: 17.10.2022).

14. Ellefsen B. Timely police reforms? // *Police reforms. Ideals, realities, rhetoric, and practice* // ed. by P. Larsson, S. V. Lundgren. Oslo : Cappelen Damm Akademisk, 2018. Pp. 37–55.

15. Ellefsen R. The emergence of radicalization policing in Nordic countries // *Nordic Research Council for Criminology* : сайт. 05.11.2021. URL: <https://www.nsfk.org/blog/the-emergence-of-radicalization-policing-in-nordic-countries/> (дата звернення: 17.10.2022).

16. Gundhus H. O. Discretion as an obstacle: police culture, change, and governance in a Norwegian context. *Policing: A Journal of Policy and Practice*. 2017. Vol. 11, Iss. 3. Pp. 258–272.

17. Wennerström E. The Swedish model of crime prevention its development in the last two decades and its future challenges // *Koordynacja działań lokalnych na rzecz bezpieczeństwa* : сайт. 2010. <http://www.koordynacja.confer.uj.edu.pl/documents/20607704/6ade0c58-9fe8-4499-8b5b-b7ba2b7d8339/> (дата звернення: 17.10.2022).

Надійшла до редакції: 19.10.2022

Прийнята до опублікування: 28.11.2022

REFERENCES

1. Andersson, R., & Wahlgren, P. (2018). Management and reform in the Swedish police – from social engineering to post-politics. In P. Larsson, & S. V. Lundgren (Eds), *Police reforms. Ideals, realities, rhetoric, and practice* (pp. 303-323). Cappelen Damm Akademisk.

2. Cameron, I. (2017). The Swedish police after the 2015 reform: emerging findings and new challenges. *Policing: A Journal of Policy and Practice*, 15(1), 277-287. <https://doi.org/10.1093/police/pax088>.

3. Cooper, R. (2020, June 5). *What America can learn from Nordic police*. The week. <https://theweek.com/articles/918143/what-america-learn-from-nordic-police/>.

4. Ellefsen, B. (2018). Timely police reforms? In P. Larsson, & S. V. Lundgren (Eds), *Police reforms. Ideals, realities, rhetoric, and practice* (pp. 37-55). Cappelen Damm Akademisk.

5. Ellefsen, R. (2021, November 5). *The emergence of radicalization policing in Nordic countries*. Nordic Research Council for Criminology. <https://www.nsfk.org/blog/the-emergence-of-radicalization-policing-in-nordic-countries/>.

6. Gundhus, H. O. (2017). Discretion as an obstacle: police culture, change, and governance in a Norwegian context. *Policing: A Journal of Policy and Practice*, 11(3), 258-272.

7. Lysa, M. O. (2022). The tactics of the die police in the planning and organization of entry from public security and the order of the time of conducting mass entry (Scandinavian model). *Scientific notes of Lviv University of Business and Law*, 32, 186-193. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6626857>.
8. Pokaichuk, V. (2021, March 12). *Organizational and legal rethinking of the implementation of the Scandinavian model of ensuring public safety and order in Ukraine* [Conference presentation abstract]. International Scientific and Practical Conference "International and national security: theoretical and applied aspects", Dnipro, Ukraine.
9. Pronevych, O. S. (2011). The proactive activity of the police (militia) is like a storehouse of the current paradigm of protecting law and order. *Forum of Law*, 3, 639-643. https://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2011_3_107.
10. Tuz, N. D. (2018a). The structure of the command in securing public order and safety in the Scandinavian system. *Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs*, 3, 202-210.
11. Tuz, N. D. (2018b). Tactical methods applied by police officers for decreasing tension level and solving conflicts according to Scandinavian model of public c order protection and safety during carrying out mass events. *Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs. Juridical Series*, 4, 206-216.
12. Tuz, N. D. (2019). Tactical methods applied by the police units during mass events (under the Scandinavian model of public order and security). *Social & Legal Studios*, 2(4), 58-64. <https://doi.org/10.32518/2617-4162-2019-2-58-64>.
13. Ulianov, O. I., Nikolayev, O. T., & Bakhchevan, Ye. F. (2021). introduction of the scandinavian model of public safety and order during mass events in the activities of the National Police of Ukraine. *Ukrainian Polyceistics: Theory, Legislation, Practice*, 1(1), 123-131.
14. Vlasenko, I. V. (2019, November 28). "Scandinavian model" and its adaptation for use in Ukraine [Conference presentation abstract]. All-Ukrainian Scientific and Practical Conference "Participation of law enforcement agencies and military formations of the state in ensuring the security of Ukraine", Kharkiv, Ukraine.
15. Vlasenko, I. V., Shevchenko, T. V., & Kovalenko, I. M. (2020). *Analysis of the tactics and sequence of actions of law enforcement forces in ensuring public safety according to the "Scandinavian model"* [Conference presentation abstract]. Scientific and Practical Conference "Training of police officers in the conditions of reforming the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine", Kharkiv, Ukraine.
16. Wennerström, E. (2010). *The Swedish model of crime prevention its development in the last two decades and its future challenges*. Coordination of local activities for security. <http://www.koordynacja.confer.uj.edu.pl/documents/20607704/6ade0c58-9fe8-4499-8b5b-b7ba2b7d8339/>.
17. Yosypiv, Yu. R., Tuz, N. D., Synenkyi, V. M., & Kurliak, M. D. (2019). *Ensuring public order and security during peaceful gatherings of citizens (Scandinavian model)*. Lviv State University of Internal Affairs.

Received the editorial office: 19 October 2022

Accepted for publication: 28 November 2022

АЛЕКСАНДР АНАТОЛЬЕВИЧ МОРГУНОВ,

доктор юридических наук, профессор,

заслуженный тренер Украины,

Харьковский национальный университет внутренних дел;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2259-3620>,

e-mail: tspsfp1976@gmail.com;

ИГОРЬ ВЛАДИМИРОВИЧ ВЛАСЕНКО,

кандидат технических наук, доцент,

Харьковский национальный университет внутренних дел,

кафедра тактической и специальной физической подготовки;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7752-6068>,

e-mail: Vlasenko.18@gmail.com

ИССЛЕДОВАНИЕ ТАКТИКИ ДЕЙСТВИЙ И МЕРОПРИЯТИЙ ЛИЧНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ПОЛИЦИИ ДИАЛОГА ВО ВРЕМЯ ОХРАНЫ ПУБЛИЧНОГО ПОРЯДКА НА МАССОВЫХ МЕРОПРИЯТИЯХ

Дальнейшее реформирование правоохранительной деятельности в Украине, безусловно, крайне необходимо и требует постоянного внимания со стороны руководства МВД, Национальной полиции, служб и подразделений, принимающих в этой сфере участие. Научный подход и определение новых направлений и технологий невозможны без использования научных исследований научно-педагогического состава высших учебных

заведений со специфическими условиями обучения. В исследовании проанализирована работа полиции диалога, установлены направления усовершенствования ее деятельности при несении службы на массовых мероприятиях. На основе опроса сотрудников полиции разных подразделений определен перечень проблемных вопросов и сформированы направления дальнейших исследований. Рассмотрены и проанализированы факторы, влияющие на эффективность деятельности полиции диалога во время несения службы, на основе чего скорректированы тактика действий и меры личной безопасности личного состава полиции диалога.

Ключевые слова: *Национальная полиция, полиция диалога, охрана публичного порядка, скандинавская модель, массовые мероприятия, тактика, меры личной безопасности.*

OLEKSANDR ANATOLIIOVYCH MORHUNOV,

*Doctor of Law, Professor,
Honored Coach of Ukraine,
Kharkiv National University of Internal Affairs;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2259-3620>,
e-mail: tspsfp1976@gmail.com;*

IHOR VOLODYMYROVYCH VLASENKO,

*Candidate of Technical Sciences, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Tactical and Special Physical Training;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7752-6068>,
e-mail: Vlasenko.18@gmail.com*

STUDY OF TACTICS AND PERSONAL SECURITY MEASURES OF THE DIALOGUE POLICE DURING THE PROTECTION OF PUBLIC ORDER AT MASS EVENTS

Further reform of law enforcement activities in Ukraine is, of course, absolutely necessary and requires constant attention from the leadership of the Ministry of Internal Affairs, the National Police and the services and units involved in this activity. The scientific approach and the definition of new directions and technologies are impossible without the use of research studies of the scientific and pedagogical staff of higher education institutions with specific learning conditions. The article analyzes the work of the dialogue police, identifies directions for improving their activities in terms of serving at mass events. Dialogue police is one of the main innovations in the proposed system of public order protection, which is implemented in the law enforcement activities of Ukraine as a “Scandinavian model”.

The main tactical tasks of the dialogue police have been formulated, which include communication tactics and tactical skills. Based on the expert survey of police officers from different units, a list of problematic issues has been identified and directions for further research have been formulated. The factors that affect the effectiveness of the dialogue police during the service have been considered and analyzed, which made it possible to adjust the tactics of actions and personal security measures of the personnel. The tactics and personal security measures of the dialogue police are based on the basic principles of the Scandinavian model, the capabilities of the National Police, the theory of the crowd, the features of mass events, the differentiation of dangers and the “tree of events”.

The actions and location of the dialogue police personnel have been proposed depending on the color of the “barometer of the situation” (green, yellow, red), the location in relation to other units of the National Police has been established. The conclusions and recommendations have been given, on the basis of which it is possible to reduce the level of injuries among the personnel of the dialogue police during the service at mass events and to increase their effectiveness; they can be used during the preparation of police officers for service and targeted instruction.

Key words: *National police, dialogue police, protection of public order, Scandinavian model, mass events, tactics, personal security measures.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Моргунов О. А., Власенко І. В. Дослідження тактики дій і заходів особистої безпеки поліції діалогу під час охорони публічного порядку на масових заходах. *Право і безпека*. 2022. № 4 (87). С. 159–170. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.13>.

Citation (APA): Morhunov, O. A., & Vlasenko, I. V. (2022). Study of tactics and personal security measures of the dialogue police during the protection of public order at mass events. *Law and Safety*, 4(87), 159–170. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.13>.

УДК 004.56(89)

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.14>

ІННА ПЕТРІВНА ХАВІНА,

*кандидат технічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра кібербезпеки та DATA-технологій;*

 <https://orcid.org/0000-0002-1856-1186>,
e-mail: inna.khavina25@gmail.com;

ЮРІЙ ВАЛЕРІЙОВИЧ ГНУСОВ,

*кандидат технічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра кібербезпеки та DATA-технологій;*

 <https://orcid.org/0000-0002-9017-9635>,
e-mail: duke6969@i.ua;

ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ МОЖАЄВ,

*доктор технічних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра кібербезпеки та DATA-технологій;*

 <https://orcid.org/0000-0002-1412-2696>,
e-mail: mozhaev1957@gmail.com

РОЗРОБКА МУЛЬТИАГЕНТНОЇ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЮ БЕЗПЕКОЮ

Запропоновано функціональну архітектуру системи управління інформаційною безпекою на основі мультиагентної системи для пошуку в реальному часі оптимальних рішень захисту інформації завдяки вибору за визначеними критеріями таких коаліцій агентів механізмів захисту, які дозволять побудувати оптимальний за обраними критеріями захист автоматизованої системи. Обґрунтовано та прийнято за основу модель із повним перекриттям загроз, яка дозволяє провести аналіз загальної ситуації та обрати стратегічно важливі рішення безпосередньо під час організації захисту інформації. Розкрито суть функціонування мультиагентних систем, що реалізують децентралізовану систему керування, засновану на роботі автономних агентів, які можуть бути реалізовані програмно. Визначено ролі агентів загроз, агентів ресурсів, агентів механізмів захисту та їх функціональне призначення. Узгалено завдання пошуку множини коаліцій агентів механізмів захисту для поточного стану автоматизованої системи як завдання оптимального пошуку за критерієм вартості захисту з урахуванням цінності інформації.

Ключові слова: *системи управління інформаційної безпеки, мультиагентні системи, коаліції агентів, модель із повним перекриттям загроз, оптимальний пошук механізмів захисту.*

Оригінальна стаття

ВСТУП. Із розвитком інформаційних технологій, наданням електронних послуг в Україні проектується та вводяться в експлуатацію все більше інформаційних систем (далі – ІС), до яких висуваються обов’язкові вимоги до захисту інформації (далі – ЗІ). Але зараз сучасні підприємства промисловості України все більше орієнтуються на створення автоматизованої системи (далі – АС), що ґрунтується на комплексному використанні технічних, математичних, інформаційних та організаційних засобів для управління складними технічними й економічними об’єктами, де частину функцій виконує людина. Водночас конфіденційні або критично важливі дані стають більш цінними і приваблю-

вими до крадіжки або злону, а протоколи кібербезпеки підприємства як частина стратегії захисту інформації стають все більші. Однак навіть провідні технологічні компанії світу, такі як Google чи Facebook, зазнають руйнівних порушень безпеки. Один нещодавній злом призвів до викрадення особистої інформації тридцяти мільйонів користувачів¹.

¹ Дані 30 мільйонів користувачів Google Chrome потрапили в руки хакерів, найбільший взлом в історії // Знай.UA : сайт. 19.06.2020. URL: <https://znaj.ua/techno/318643-dani-30-milyoniv-koristuvachiv-google-chrome-potrapili-v-ruki-hakeriv-naybilshiy-vzлом-v-istoriji> (дата звернення: 21.11.2022).

Питання створення системи захисту інформації у світі є дуже актуальними та виконується згідно з вимогами ISO/IEC 27001:2022 «Інформаційна безпека, кібербезпека та захист конфіденційності. Системи управління інформаційною безпекою» та низкою інших.

Для боротьби з кібератаками та посилення безпеки в інформаційній сфері Президентом України було підписано Указ, яким уведено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегію кібербезпеки України», де зазначаються виклики та загрози у сфері кібербезпеки, засади і шляхи розбудови національної системи кібербезпеки, пріоритети та стратегічні цілі держави у цій сфері суспільних відносин¹.

Тому одним з актуальних завдань є вирішення питань ефективного захисту інформації як від зовнішніх, так і від внутрішніх загроз завдяки створенню та впровадженню систем управління інформаційною безпекою (далі – СУІБ) в автоматизованих системах підприємств, що, серед іншого, потребує формалізації завдання захисту інформації для її наступної реалізації програмними та іншими засобами².

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Мета статті – проаналізувати можливості розробки функціональної архітектури системи управління інформаційною безпекою на основі сучасних технологій штучного інтелекту – мультиагентного підходу. Для досягнення мети поставлені такі завдання: визначити основні проблеми систем захисту інформації та систем управління інформаційною безпекою; здійснити огляд існуючих підходів до побудови таких систем, сучасних закордонних прикладів розробок; виявити недоліки застосування технологій мультиагентних систем та методи їх усунення; запропонувати функціональну архітектуру системи управління інформаційною безпекою на основі мультиагентного підходу; формалізувати цільові функції агентів і критерії для пошуку оптимальних рішень за-

хисту інформації завдяки вибору за визначеними критеріями таких коаліцій агентів механізмів захисту, які дозволять побудувати оптимальний за обраними критеріями захист автоматизованої системи на всіх етапах її життєвого циклу, та здійсненню моніторингу стану захисту в реальному часі.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Вирішення окреслених завдань здійснено за допомогою системи загальнонаукових і спеціальних методів пізнання. Використано такі методи, як аналізу і синтезу, індукції та дедукції, узагальнення. Також було застосовано системний підхід, елементами якого є структурний і функціональний методи. Структурний метод використано з метою висвітлення структури існуючих досліджень із заявленої проблематики, функціональний – для вивчення взаємозалежності окремих наукових результатів, їх взаємодії та взаємовпливу.

Застосування методу системно-функціонального аналізу дозволило розглянути систему управління інформаційною безпекою як сукупність етапів, у межах яких реалізують свої повноваження об'єкти інформаційного процесу. При мультиагентному підході можлива реалізація децентралізованого управління агентами, коли кожен агент системи самостійно приймає та реалізує рішення. Мультиагентна система (далі – МАС) будується як об'єднання агентів, що базуються на знаннях. Під агентом розуміється програмно або апаратно реалізована система, яка має такі властивості:

– *автономність* – здатність функціонувати без втручання людини і при цьому здійснювати самоконтроль над своїми діями і внутрішнім станом;

– *суспільна поведінка* – здатність функціонувати у співтоваристві з іншими агентами, обмінюючись з ними повідомленнями за допомогою деякої загальнозрозумілої мови комунікації;

– *реактивність* – здатність сприймати стан середовища і своєчасно реагувати на зміни, які в ньому відбуваються;

– *проактивність* – здатність агента брати на себе ініціативу, тобто здатність генерувати цілі та діяти раціонально для їх досягнення, а не тільки реагувати на зовнішні події.

Також передбачається, що агент додатково має низку ментальних властивостей, які доповнюють перелічені вище. Це:

– *знання* – постійна частина знань агента про себе, середовище та інших агентів, тобто та частина, яка не змінюється в процесі його функціонування;

¹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України»: Указ Президента України від 26.08.2021 № 447 Президент України: офіц. сайт. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4472021-40013> (дата звернення: 21.11.2022).

² Управління інформаційною безпекою: конспект лекцій: навч. посіб. / уклад.: С. О. Носок, О. М. Фаль, В. М. Ткач. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2021. 258 с. URL: https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/43377/1/Konspekt-Lektsii_UIB.docx (дата звернення: 21.11.2022).

– *переконання* – знання агента про середовище, зокрема про інших агентів; ті знання, які можуть змінюватися в часі і ставати неправильними, проте агент може не мати про це інформації і бути переконаним, що на них можна засновувати свої висновки;

– *бажання* – стани, ситуації, досягнення яких із різних причин є для агента бажаним, проте вони можуть бути суперечливими, тому агент не очікує, що всі вони будуть досягнуті;

– *наміри* – те, що агент або зобов'язаний зробити через свої зобов'язання стосовно інших агентів, або те, що впливає з його бажань;

– *цїлі* – безліч конкретних кінцевих і проміжних станів, досягнення яких агент прийняв як поточну стратегію поведінки;

– *зобов'язання стосовно інших агентів* – завдання, які агент бере на себе за дорученням інших агентів у межах кооперативних цілей або цілей окремих агентів у межах співпраці.

МАС будується як об'єднання агентів, робота яких базується на знаннях. Для створення МАС за кожним об'єктом і компонентом, що бере участь у процесі АС, закріплюється свій програмний агент. При цьому мультиагентна система вважається об'єктом, де існують безліч агентів, здатних функціонувати в деяких середовищах та в певних відносинах один з одним. Агенти можуть формувати деякі коаліції та мають певні набори індивідуальних і спільних дій (стратегій поведінки), мають можливість комунікативних дій, а також можуть змінюватися.

Коаліцією вважається тимчасове об'єднання певної кількості агентів задля досягнення спільної мети, їх ресурси стають загальними. Коаліція забезпечує агентів можливістю домовитися та скласти спільний план дій щодо використання спільних ресурсів і засобів для узгодженого виконання всіх завдань.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Інформаційна система – це складна, розподілена у просторі система, що складається з безлічі зосереджених (локальних) підсистем (інформаційних вузлів), що розташовуються програмно-апаратними засобами реалізації інформаційних технологій, і безлічі засобів, що забезпечують з'єднання і взаємодію цих підсистем із наданими цілями, територіально видаленими користувачами широкого спектра набору послуг зі сфери інформаційного обслуговування (Маслова, 2008; Козюра та ін., 2019). Під системою захисту інформації розуміють єдину сукупність правових і морально-етичних норм, адміністративно-органі-

заційних заходів, фізичних і програмно-технічних засобів, спрямованих на протидію загрозам АС з метою зведення до мінімуму можливості збитків. У цілому засоби забезпечення захисту інформації в частині запобігання навмисних дій залежно від способу реалізації поділяють на технічні, програмні й організаційні. Кожна із цих складових має переваги та недоліки.

Переваги *технічних засобів* пов'язані з їх надійністю, незалежністю від суб'єктивних факторів, високою стійкістю до модифікації. Недоліки: недостатня гнучкість, відносно великі обсяг і маса, висока вартість. Перевагами *програмних засобів* є універсальність, гнучкість, надійність, простота установки, здатність до модифікації та розвитку; недоліками – обмежена функціональність, висока чутливість до випадкових або навмисних змін, залежність від типів комп'ютерів та їх апаратних засобів. *Організаційні засоби* прості в реалізації, швидко реагують на небажані дії, мають необмежені можливості модифікації та розвитку, але водночас мають високу залежність від суб'єктивних чинників, зокрема від загальної організації роботи в конкретному підрозділі¹.

Для виявлення вразливостей компонентів АС і недоліків політик безпеки проводять аналіз ризиків загальновідомими програмами, наприклад Facilitated Risk Analysis Process (FRAP), де за методикою ризики оцінюються на якісному рівні². Компанія «RiskWatch» розробила власну кількісну методику, де ризик оцінюється через числове значення, наприклад розмір очікуваних річних втрат і оцінка повернення інвестицій³. Фірма «CRAMM» використовує комплексний підхід до оцінки ризиків, що поєднує кількісні та якісні методи аналізу⁴. Аналогічна змішана методика оцінки ризиків використовується і у продуктах компанії

¹ Переваги та недоліки різних видів заходів захисту // Skrippy : сайт. 02.02.2019. URL: http://www.skrippy.com/61328_119212_ (дата звернення: 21.11.2022).

² THE Facilitated Risk Analysis and Assessment (FRAAP) // Binus University : сайт. 26.07.2018. URL: <https://student-activity.binus.ac.id/isgbinus/2018/07/the-facilitated-risk-analysis-and-assessment-fraap/> (дата звернення: 21.11.2022).

³ Manage Risk Meet Compliance Improve Security // RiskWatch : сайт. URL: <https://riskwatch.com/> (дата звернення: 21.11.2022).

⁴ Cram // ENISA : сайт. URL: https://www.enisa.europa.eu/topics/risk-management/current-risk/risk-management-inventory/rm-ra-methods/m_cramm.html (дата звернення: 21.11.2022).

«Microsoft». Компанія «OCTAVE» застосовує методіку поведінки оцінки ризиків, особливістю якої є те, що процес аналізу здійснюється працівниками організації; вона дає оцінку очікуваних збитків, але без оцінки ймовірності¹.

Формальне визначення політики безпеки називають математичною моделлю безпеки. Згідно з вимогами нормативних документів у галузі захисту інформації в інформаційних системах системи захисту інформації будують на основі математичних моделей захисту інформації, які дозволяють теоретично обґрунтувати відповідність системи захисту інформації вимогам заданої політики безпеки та прогнозувати її роботу. Зараз існує багато математичних моделей безпеки, які описують її та надають доказову теоретичну базу для побудови сучасних систем захисту інформації².

Захист інформації в АС ґрунтується на принципах системності, комплексності, безперервності захисту, розумної достатності, гнучкості управління і застосування, відкритості алгоритмів і механізмів захисту та простоти застосування захисних заходів і засобів (Козюра та ін., 2019). Основними компонентами моделі безпеки інформації є об'єкти загроз, загрози, джерела загроз, цілі загроз з боку зловмисників, джерела інформації, способи неправомірного оволодіння інформацією з обмеженим доступом, напрями захисту інформації, способи захисту інформації та засоби захисту інформації (Носенко, Півторак, Ліхоузова, 2014). Для аналізу такого значного набору джерел, об'єктів і дій доцільно використовувати методи математичного моделювання, формалізація яких дозволить провести прогнозування роботи СЗІ, оцінити її й обрати адекватні методи захисту.

Зараз існують системи аналізу захищеності, наприклад, що досліджують налаштування елементів захисту операційних систем робочих станцій і серверів, аналізують топологію мережі, шукають незахищені мережеві з'єднання, досліджують налаштування міжмережевих екранів. Ці системи дозволяють значно знизити ризик наявності невиявлених загроз у системі захисту мереж (Носенко, Півторак, Ліхоу-

зова, 2014). Недоліком цих систем є те, що аналіз робиться практично вручну. У зв'язку із цим вони не підходять для моніторингу великих обсягів трафіку мереж масштабу міста. Рішенням цієї проблеми є застосування засобів моніторингу, здатних здійснювати аналіз великої кількості даних у режимі реального часу. До засобів моніторингу належать системи виявлення атак – це програмні засоби, процедури, правила та супутні документи і дані, що стосуються функціонування системи обробки інформації (Носенко, Півторак, Ліхоузова, 2014).

Аналіз існуючих публікацій, пов'язаних із проблемою проєктування систем захисту інформації свідчить про недостатнє висвітлення системних підходів до проблеми опису вразливостей систем захисту інформації (Северінов, Хренов, 2013; Бурячок, 2013; Поддубний, Северінов, 2020; Толюпа, Пархоменко, Штаненко, 2021). Як правило, це пов'язано з відсутністю єдиних засобів побудови СЗІ та механізмів, що дозволяють оцінювати захищеність і безпеку інформаційних систем. Надалі це призводить до виникнення труднощів для кількісної оцінки під час проєктування й експлуатації інформаційних систем. Захист інформації в АС під час її функціонування потребує не тільки дотримання політики безпеки, здійснення організаційних заходів чи технічного обслуговування засобів захисту, але й моніторингу, контролю та оцінки ризиків інформаційної безпеки (Поддубний, Северінов, 2020).

Також у роботах деяких науковців зазначено, що одним із перспективних напрямів є створення окремих систем виявлення загроз (системи виявлення атак, системи виявлення мережеских втручань тощо), але такий підхід не завжди може задовольнити принципи системності, комплексності, безперервності захисту, простоти та ін. (Поддубний, Северінов, 2020; Гвоздьов, Северінов, Караваєв, 2021).

Із зазначеного вище можливо зробити висновок, що актуальним завданням є розробка системи управління інформаційною безпекою, що буде відповідати вимогам сучасності й ISO 27001. Система управління інформаційною безпекою на основі стандарту ISO/IEC 27001 дає змогу:

- зробити більшість інформаційних активів найбільш зрозумілими для загального менеджменту організації;
- виявляти основні загрози безпеки для наявних бізнес-процесів;
- розраховувати ризики і приймати рішення на основі бізнес-цілей організації;
- забезпечити ефективне управління системою у критичних ситуаціях;

¹ Octave // ENISA : сайт. URL: https://www.enisa.europa.eu/topics/risk-management/current-risk/risk-management-inventory/rm-rm-methods/m_octave.html (дата звернення: 21.11.2022).

² Захист інформації в комп'ютерних системах // Ужгородський національний університет : сайт. URL: <https://uzhnu.edu.ua/en/infocentre/get/42935> (дата звернення: 21.11.2022).

- проводити процес виконання політики безпеки (знаходити і виправляти слабкі місця в системі забезпечення інформаційної безпеки);

- чітко визначити особисту відповідальність;

- досягти зменшення й оптимізації вартості підтримки системи забезпечення інформаційної безпеки;

- полегшити інтеграцію підсистеми безпеки в бізнес-процеси й інтеграцію з іншими стандартами на системи менеджменту;

- продемонструвати клієнтам, партнерам, власникам бізнесу свою прихильність до інформаційної безпеки;

- отримати міжнародне визнання і підвищення авторитету організації як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках;

- показати прозорість і чистоту бізнесу перед законом завдяки відповідності вимогам стандарту (Кожедуб, 2018).

Аналіз наукових публікацій свідчить, що при загальній різноманітності застосованих моделей та методів не визначено ефективних універсальних системних підходів для проектування систем управління захисту інформації. Наприклад, у роботі І. Р. Опірського (2015) надано класифікацію моделей захисту інформації в інформаційних системах. Деякі науковці для оцінки ризиків інформаційної безпеки, аналізу вразливостей систем захисту інформації та для побудови систем виявлення атак пропонують алгоритми та методи штучного інтелекту (нечіткої логіки, штучних нейронних мереж), застосування яких має гарні результати (Замула, Северинов, Корниенко, 2014; Довбешко, Толюпа, Шестак, 2019).

Сьогодні в галузі управління великими розподіленими системами, зокрема в галузі захисту інформації, набувають більшого поширення відкриті мультиагентні системи. Основним практичним обмеженням відкритих МАС є безпека, оскільки сама відкритість таких систем суперечить деяким положенням безпеки інформації. Також ведуться дослідження технологій захисту у МАС і розробляються техніки протидії для деяких класів атак (Hedin, Moradian, 2015).

У роботах зарубіжних учених досліджується безпечний консенсусний контроль для багатоагентних систем, які зазнають атаки типу «відмова в обслуговуванні» (DoS), що викликають зміни в топології, руйнування каналів зв'язку, параліч мережі (Tian et al., 2022; Han et al., 2019; Yang et al., 2021; Ni et al., 2019; Sathishkumar, Liu, 2022; Cheng et al., 2020).

Кібератаки становлять серйозну загрозу для синхронізації мультиагентних систем.

Оманна атака як типовий тип кібератаки може тихо обійти спостереження механізму виявлення атак, що призведе до великих втрат. Проблема кооперативного відстеження частково відомих кіберфізичних багатоагентних мережесистем досліджується у роботах деяких зарубіжних науковців (Arafa, Tahoun, 2021).

Наведений огляд свідчить, що застосування МАС для розробки СУІБ є сучасним напрямом розвитку технологій систем захисту інформації. У зв'язку із цим виникає необхідність формалізації захисту інформаційної безпеки та СУІБ та визначення основних підходів у вивченні процесів, які виникають у частинах вразливостей систем захисту інформації під час впливу загроз. Для цього необхідно визначити місце і роль вразливостей у вигляді математичної моделі, класифікувати їх для подальшого використання системного підходу аналізу вразливостей систем захисту інформації в оцінках ефективності моделей, які будуються на етапі проектування систем захисту інформації.

Основою для проведення аналізу є модель процесу захисту інформації з повним перекриттям загроз. Існують різні загальні методи оцінки ефективності функціонування СЗІ (Гапон, Федорченко, Полякова, 2020). У роботі прийнята за основу модель із повним перекриттям загроз, яка дозволяє провести аналіз загальної ситуації та прийняти стратегічно важливі рішення безпосередньо під час організації захисту інформації.

Метод захисту інформації з повним перекриттям загроз має такі етапи:

- 1) ідентифікація, класифікація та оцінка загроз;

- 2) визначення механізмів захисту, повноти їх реалізації та ступеня послаблення загрози;

- 3) визначення оцінки ефективності системи захисту, підготовка експертного висновку;

- 4) визначення рівня ризику для ресурсів системи з урахуванням механізмів захисту і висновку про ефективність системи захисту (Гапон, Федорченко, Полякова, 2020).

Проведений вище огляд свідчить, що сучасним напрямом реалізації таких складних розподілених систем керування в режимі реального часу є застосування методів штучного інтелекту у вигляді мультиагентних систем, що характеризуються гнучкістю, оскільки динамічно реагують на зміну середовища, модульністю – системи незалежно, тому що є можливість розширювати архітектуру незалежно від уже існуючої та постійно покращувати рішення в реальному часі.

Під час агентного моделювання будь-яку систему розглядають як систему, що складається

з безлічі інтелектуальних агентів, кожен з яких відповідає за одну або кілька дій, взаємодіє з іншими агентами для планування та здійснення своїх цілей і використовує наявні знання. Агент є автономною, орієнтованою на конкретну ціль програмною одиницею, яка працює асинхронно, спілкується та координує дії з іншими агентами (Khavina, Lymarenko, 2019).

Агент є інкапсульованою комп'ютерною системою, яка знаходиться в певному виконавчому середовищі і може гнучко й автономно діяти в цьому середовищі відповідно до функціональних вимог. Агента визначають як програму:

- в якій сформульоване завдання з чітко окресленими граничними умовами та інтерфейсами;

- розміщену (вбудовану) в конкретне виконавче середовище, де агент через сенсори отримує вхідні дані щодо стану цього середовища і впливає на нього через механізми, що забезпечують дію;

- спроектовану для виконання спеціальної ролі: їй вказані приватні цілі, яких необхідно досягти, і вона має особливі можливості (служби) вирішення завдань, що дозволяють довести виконання необхідного запиту до кінця і без «зависання»;

- автономну – вона керує як своїм внутрішнім станом, так і своєю поведінкою;

- здатну виявляти гнучкість у виконанні запроєктованої ролі; агенту необхідно бути як реактивним (здатним своєчасно реагувати на зміни, що відбуваються в його середовищі), так і проактивним (здатним вигідно вибирати приватні цілі та виявляти ініціативу).

Здебільшого агенти діють або виконуючи запити, що надходять від імені персон, або як частина більш потужного «вирішувача проблем», що аналогічно концепції віртуальної організації. Отже, під час взаємодії агентів має місце певний основний організаційний контекст, який визначає відносини поміж них. Щоб охоплювати такі зв'язки, агентські системи зазвичай наділяють точними інструкціями для моделювання відносин між організаціями чи ролями, наприклад рівнів менеджера

або члена команди. Здебільшого ці відносини безперервно змінюються: соціальні взаємодії припускають, що існуючі відносини еволюціонують (наприклад, команда, що складається з рівних, може вибрати лідера) або створюються нові відносини (наприклад, низка агентів може утворити віртуальну організацію, щоб надавати особливе обслуговування, яке жоден індивід не може запропонувати). У тимчасовому аспекті сфера цих відносин також може змінюватися: від зв'язків, достатніх для того, щоб одночасно надавати конкретні послуги, до постійних зв'язків.

Незалежно від характеру процесу спілкування агентів є дві особливості, які якісно відрізняють взаємодії агентів від тих, що відбуваються в інших комп'ютерних моделях. По-перше, це тенденція до зростання складності взаємодій між агентами порівняно з іншими контекстами, що мають, наприклад, справу з уявленнями співпраці, координації та переговорів. По-друге, агенти є гнучкими «вирішувачами проблем», що оперують у виконавчому середовищі, стан якого вони можуть контролювати й оглядати лише частково. Тому взаємодії необхідно обробляти так само гнучким способом, крім того, агентам потрібен програмний апарат для того, щоб реалізовувати контекстно залежні рішення про характер і межі їх взаємодій, а також щоб ініціювати (або відповідати на) взаємодії, які не були передбачені під час проектування. Однак недолік такої автономії та гнучкості виявляється в тому, що при цьому важко гарантувати проведення бажаної глобальної дисципліни. З цією метою часто застосовуються засоби (наприклад, закріплення навички, навчання, спеціальні програми й апаратура), які сприяють перевірі та підтримці більшого порядку.

Архітектуру агентної системи можна розділити на три функціональні частини: засоби моделювання; синхронізація часу та контролю; частина, що здійснює аналітичні розрахунки та візуалізацію. Як агентів представляють всі найважливіші об'єкти та компоненти системи. На рис. 1 показана можлива структура агента.

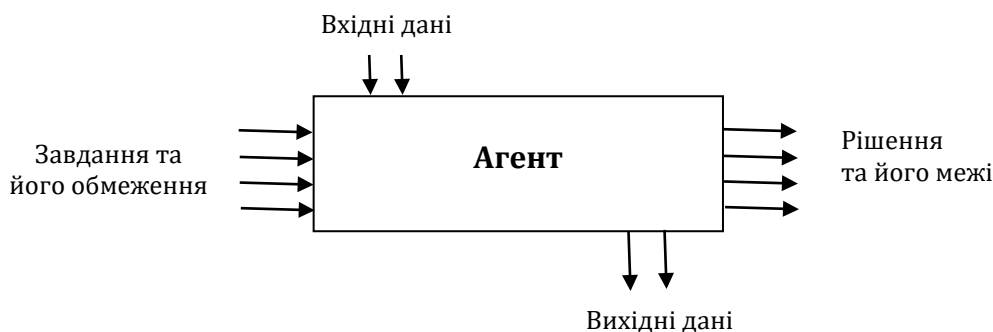

Рис. 1. Агент як одиниця системи

Агентні технології забезпечують високу гнучкість і модульність архітектури. Концепція агентного підходу дозволяє використовувати існуюче програмне забезпечення, технічні й апаратні рішення та людські ресурси. Мультиагентна система може бути реалізована за допомогою Java Agent Development Framework – програмного середовища розробки мультиагентних систем, що підтримує стандарти FIPA для інтелектуальних агентів¹.

Для роботи в реальному часі децентралізованої структури МАС системи захисту та реалізації асинхронної роботи агентів існує алгоритм життєвого циклу агента, згідно з яким агент закінчує свій життєвий цикл тільки тоді, коли здійснено доручені йому завдання.

Колектив або мультиагентна система – це набір інтелектуальних систем (агентів), які діють разом для досягнення спільних цілей (рис. 2.), де N – кількість агентів у колективі.

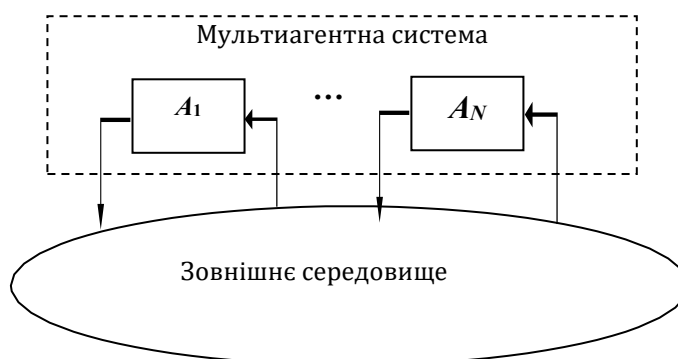

Рис. 2. Взаємодія колективу агентів із середовищем

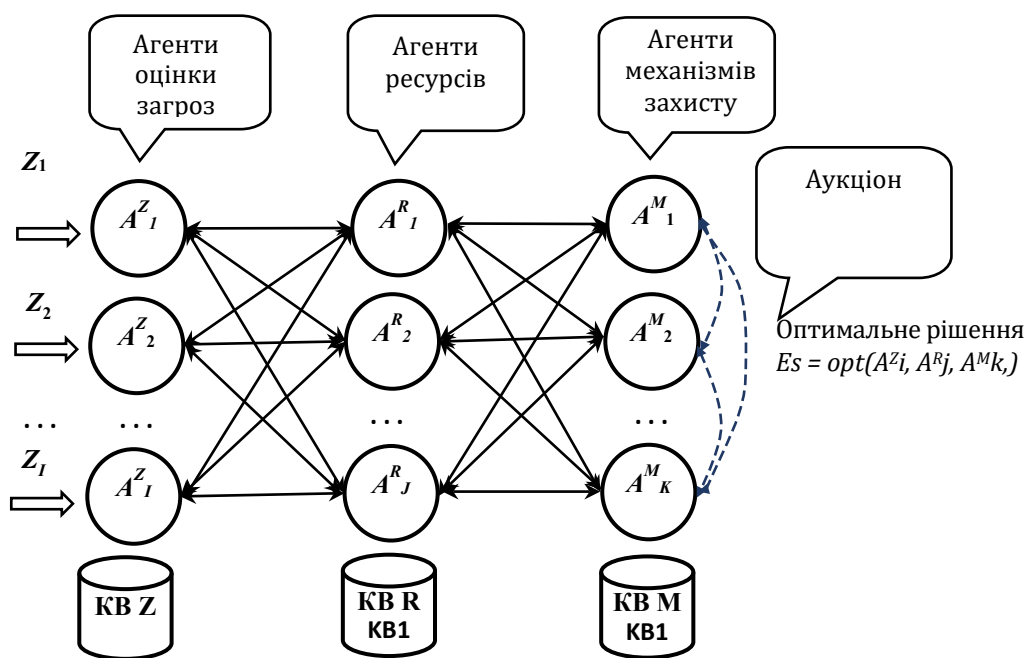
Колектив – це набір з N інтелектуальних¹ систем (агентів), які діють разом для досягнення спільних цілей. Центр (користувач) – той, хто ставить завдання колективу.

Функціональна цілісність системи передбачає такий тип внутрішньої взаємодії її елементів, за якого властивості цілого (тобто всієї системи) не можна звести до суми властивостей елементів. Принцип колективної дії – гіпотеза про перевагу колективної дії над індивідуальними (за певних умов): колективними

діями можна досягти кращих результатів, ніж індивідуальними.

Роботу МАС СУІБ можливо уявити як взаємодію (суцільна лінія) в реальному часі безлічі агентів, що відповідають за різні функції захисту, які реалізовані через їх поведінку в системі, формалізовані у вигляді відповідних цільових функцій та обмежень і визначають оптимальну дію на основі аукціонів, що здійснюються за допомогою переговорів (пунктирна лінія) (рис. 3).

¹ JAVA Agent Development Framework is an open source platform for peer-to-peer agent based applications // Jade : сайт. URL: <https://jade.tilab.com/> (дата звернення: 21.11.2022).

Умовні позначки

- \Rightarrow - атаки; \leftrightarrow - взаємодія між агентами;
- $\{A_1^Z, \dots, A_I^Z\}$ - множина агентів оцінки загроз;
- $\{A_1^R, \dots, A_J^R\}$ - множина агентів ресурсів;
- $\{A_1^M, \dots, A_K^M\}$ - множина агентів механізмів захисту;
- KB Z, KB R, KB M - бази знань відповідних агентів;
- ∇ - аукціон між агентами захисту;
- E_s - оптимальне рішення на поточний час.

Рис. 3. Архітектура системи MAC СУІБ

Процес роботи MAC захисту інформації представлено такими етапами (рис. 2).

1. Ідентифікація загроз $\{Z_1, \dots, Z_I\}$, де I – кількість загроз, що надійшли за наперед заданий фіксований період часу, здійснюється множиною агентів оцінки загроз $\{A_1^Z, \dots, A_I^Z\}$, де I – кількість загроз.

Ідентифікація оцінки загроз і вразливостей полягає в послідовному виконанні таких кроків: визначення загроз для ресурсів організації та рівня реалізації загроз без використання механізмів захисту.

База знань KB Z містить знання для забезпечення роботи множини агентів оцінки загроз $\{A_1^Z, \dots, A_I^Z\}$.

2. Множина агентів ресурсів $\{A_1^R, \dots, A_J^R\}$, де J – кількість ресурсів АС згідно з політикою безпеки, встановлюють відповідний рівень конфіденційності, цілісності, доступності і спостережності для кожного ресурсу організації та ризику і їх пріоритети.

Рівень конфіденційності визначається ступенем важливості ресурсу і наслідками розголошення відповідної інформації, рівень

цілісності ресурсу – ступенем пошкодження, фінансових втрат і можливістю відновлення, рівень доступності ресурсу – значенням максимального часу, протягом якого недоступність ресурсу не впливає негативно на діяльність організації, рівень спостережності – ступенем повноти, якості і контролю використання ресурсу з боку авторизованих користувачів.

База знань KB R містить знання для забезпечення роботи множини агентів ресурсів $\{A_1^R, \dots, A_J^R\}$.

3. Множина агентів захисту $\{A_1^M, \dots, A_K^M\}$, де K – кількість механізмів захисту, визначають механізми захисту, що протидіють загрозам та входять до складу СЗІ, визначають рівень, з яким механізми захисту зменшують загрозу, що діє на систему, і вартість механізму захисту з урахуванням цінності інформації, що захищається в поточний час.

База знань KB M містить знання для забезпечення роботи множини агентів ресурсів $\{A_1^M, \dots, A_K^M\}$.

Наступним етапом після того, як були визначені загрози і вразливості для системи та встановлені ризики та їх пріоритети, є розробка впорядкованої й економічно обґрунтованої стратегії захисту. На рис. 4 показано варіанти можливих дій агентів механізмів захисту згідно з можливостями захисту ресурсу R_2 від усіх діючих у поточний момент загроз та можливі коаліції агентів захисту.

Виникає питання: як обрати найкращу множину агентів захисту – коаліцію з оптимальним захистом за критерієм вартості захисту та з урахуванням цінності інформації?

Для визначення коаліції агентів захисту K з множини всіх можливих механізмів захисту $\{A_1^M, \dots, A_K^M\}$, що протидіють загрози, та оцінки рівня захисту запропоновано застосувати аукціон агентів для пошуку оптимального складу множини коаліції агентів механізмів захисту за критерієм вартості захисту E_s та з урахуванням цінності інформації, що дозволить упорядкувати дії захисту і протистояти всім поточним загрозам:

$$E_s = \text{opt}(A_i^Z, A_j^R, A_i^M) \quad m = 1, \dots, M,$$

де M – кількість коаліцій, що були відібрані для роботи МАС.

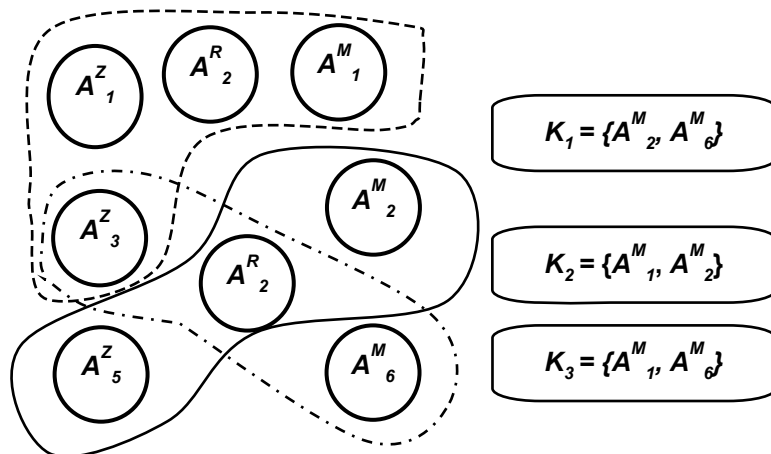

Рис. 4. Варіанти можливих коаліцій агентів механізмів захисту

Отже, мультиагентна система захисту інформації має таку структуру:

$$MAS = \langle \{A_1^Z, \dots, A_n^Z\}, \{A_1^R, \dots, A_n^R\}, \{A_1^M, \dots, A_n^M\}, \{KE_s, \dots, (K_M)\}, \{KB_1, \dots, KB_M\}, m = 1, \dots, M,$$

де A^Z – множина агентів загроз; A^R – множина агентів ресурсів; A^M – множина агентів механізмів захисту; $\{K_1, \dots, K_M\}$ – множина створених коаліцій агентів захисту під час роботи МАС, де M – кількість створених коаліцій; $\{KB_1, \dots, KB_M\}$ – бази даних та знань для роботи МАС.

Взаємодія безлічі агентів, що відповідають за різні функції системи, реалізована через їх поведінку в системі та формалізована у вигляді відповідних цільових функцій та обмежень, які визначають оптимальну дію на основі аукціонів, що здійснюються за допомогою переговорів. Це буде оптимальне рішення для поточного стану АС. Через деякий час, коли відбудеться зміна середовища (сцени), здійсняться нові атаки, і МАС зробить перерахунок нової коаліції механізмів захисту K_m за подібним сценарієм для вже нових умов.

Висновок про ефективність системи захисту E_s робиться за рахунок глобального опти-

мального рішення за часом і складається з множини сукупної дії всіх коаліцій K_m :

де M – кількість коаліцій, що за поточний час були обрані як кращі за визначеними критеріями щодо коаліції.

Зважаючи на можливості та здібності агентів до моделювання загроз, процесу виявлення, прогнозування та визначення загроз на рівні підприємства, в майбутньому агент може приймати проактивні, а не реактивні рішення щодо безпеки. Це допоможе активізувати необхідні засоби захисту даних ще на ранніх стадіях процесу захисту інформації. За такого підходу множина агентів, що працює в режимі реального часу, може протистояти векторним атакам завдяки великій кількості агентів та можливостей їх навчання.

ВИСНОВКИ. У роботі запропоновано функціональну архітектуру системи захисту інформації автоматизованої системи на основі мультиагентної системи для пошуку в реальному часі оптимальних рішень захисту інформації завдяки вибору за визначеними критеріями

таких коаліцій агентів механізмів захисту, які дозволяють побудувати оптимальний захист АС. Обґрунтовано та прийнято за основу модель із повним перекриттям загроз, тому що вона дозволяє провести аналіз загальної ситуації та прийняти стратегічно важливі рішення безпосередньо під час організації захисту інформації. Розкрито суть функціонування мультиагентних систем, що реалізують децентралізовану систему керування, засновану на роботі автономних агентів, які можуть бути реалізовані

програмно. Визначено ролі агентів загроз, агентів ресурсів, агентів механізмів захисту та їх функціональне призначення. Узагальнено завдання пошуку множини коаліції агентів механізмів захисту для поточного стану АС як завдання оптимального пошуку за критерієм вартості захисту та з урахуванням цінності інформації.

Завдяки модульності МАС подальша робота буде направлена на деталізацію компонентів МАС та її вдосконалення.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Бурячок В. Л. Сучасні системи виявлення атак в інформаційно-телекомунікаційних системах і мережах. Модель вибору раціонального варіанта реагування на прояви стороннього кібернетичного впливу. *Інформаційна безпека*. 2013. № 1 (9). С. 33–40.
2. Гапон А. О., Федорченко В. М., Поляков А. О. Підходи до побудови загроз для аналізу безпеки відкритого програмного кода. Системи обробки інформації. 2020. Вип. 1 (160). С. 128–135. DOI: <https://doi.org/10.30748/soi.2020.160.17>.
3. Гвоздьов Р. Ю., Северінов О. В., Караваєв В. М. Методика формального проектування комплексних систем захисту інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах // Сучасні напрями розвитку інформаційно-комунікаційних технологій та засобів управління : тези доп. XI міжнар. наук.-тех. конф. (м. Харків, 8–9 квіт. 2021 р.) / Нац. тех. ун-т «Харківський політехнічний інститут». Харків, 2021. С. 44.
4. Довбешко С. В., Толюпа С. В., Шестак Я. В. Застосування методів інтелектуального аналізу даних для побудови систем виявлення атак. *Сучасний захист інформації*. 2019. № 1. С. 56–62. DOI: <https://10.31673/2409-7292.2019.010615>.
5. Замула А. А., Северінов А. В., Корниенко М. А. Аналіз моделей оцінки ризиків інформаційної безпеки для побудови системи захисту інформації. *Розвиток радіотехнічного забезпечення АСУ та зв'язку Повітряних Сил*. 2014. № 2. С. 133–138.
6. Кожедуб Ю. Функціональна модель системи забезпечення інформаційної безпеки. *Information Technology and Security*. 2018. Vol. 6, Iss. 2 (11). Pp. 29–42.
7. Комплексні системи захисту інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах : навч. посіб. / В. Д. Козюра, В. О. Хорошко, М. Є. Шелест та ін. Ніжин : Орхідея, 2019. 144 с.
8. Маслова Н. О. Методи оцінки ефективності систем захисту інформаційних систем. *Штучний інтелект*. 2008. № 4. С. 253–264.
9. Носенко К. М., Півторак О. І., Ліхоузова Т. А. Огляд систем виявлення атак в мережевому трафіку. *Адаптивні системи автоматичного управління*. 2014. № 1 (24). С. 67–75.
10. Опірський І. Р. Класифікація моделей захисту інформації в інформаційних мережах держави. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2015. Т. 25, № 10. С. 329–335. DOI: <https://doi.org/10.15421/40251050>.
11. Поддубний В. О., Северінов О. В. Менеджмент вразливостей з використанням формалізованого опису. *Радіотехніка*. 2020. Вип. 203. С. 121–125. DOI: <https://doi.org/10.30837/rt.2020.4.203.11>.
12. Северінов О. В., Хренов А. Г. Аналіз сучасних систем виявлення вторгнень. *Системи обробки інформації*. 2013. Вип. 6 (122). С. 122–124.
13. Толюпа С. В., Пархоменко І. І., Штаненко С. С. Модель системи протидії вторгненням в інформаційних системах. *Інфокомунікаційні технології та електронна інженерія*. 2021. № 1 (1). С. 39–50. DOI: <https://doi.org/10.23939/ict2021.01.039>.
14. Arafa M., Tahoun A. Cooperative control for cyber-physical multi-agent networked control systems with unknown false data-injection and replay cyber-attacks. *ISA Trans.* 2021. Vol. 110. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.isatra.2020.10.002>.
15. Cheng Z., Yue D., Hu S., Ge H., Chen L. Distributed event-triggered consensus of multi-agent systems under periodic DoS jamming attacks. *Neurocomputing*. 2020. Vol. 400. Pp. 458–466.
16. Han J., Zhang H., Liang X., Wang R. Distributed impulsive control for heterogeneous multi-agent systems based on event-triggered scheme. *Journal of the Franklin Institute*. 2019. Vol. 356, Iss. 16. Pp. 9972–9991. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jfranklin.2019.01.055>.
17. Hedin Ya., Moradian E. Security in Multi-Agent Systems. *Procedia Computer Science*. 2015. Vol. 60. Pp. 1604–1612. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.procs.2015.08.270>.
18. Khavina I. P., Lymarenko V. V. DSS controlling a machine manufacturing // General and complex problems of technical sciences: experience of EU countries and implementation in the practice of Ukraine : collective monograph. Riga : Baltija Publishing, 2019. Pp. 319–337.

19. Ni H., Xu Z., Cheng J. Robust Stochastic Sampled-data-based Output Consensus of Heterogeneous Multi-agent Systems Subject to Random DoS Attack: A Markovian Jumping System Approach. *International Journal of Control, Automation and Systems*. 2019. Vol. 17. Pp. 1687–1698. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12555-018-0658-9>.
20. Sathishkumar M., Liu Ye.-C. Resilient Memory Event-triggered Consensus Control for Multi-agent Systems with Aperiodic DoS Attacks. *International Journal of Control, Automation and Systems*. 2022. Vol. 20, No. 6. Pp. 1800–1813. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12555-021-0380>.
21. Tian Yu., Tian S., Li H., Han Q., Wang X. Event-Triggered Security Consensus for Multi-Agent Systems with Markov Switching Topologies under DoS Attacks. *Energies*. 2022. Vol. 15, Iss. 15. DOI: <https://doi.org/10.3390/en15155353>.
22. Yang Yi., Liu F., Yang H., Li Yu., Liu Yu. Distributed Finite-Time Integral Sliding-Mode Control for Multi-Agent Systems with Multiple Disturbances Based on Nonlinear Disturbance Observers. *Journal of Systems Science and Complexity*. 2021. Vol. 34. Pp. 995–1013.

Надійшла до редакції: 23.11.2022

Прийнята до опублікування: 20.12.2022

REFERENCES

1. Arafa, M., & Tahoun, A. (2021). Cooperative control for cyber-physical multi-agent networked control systems with unknown false data-injection and replay cyber-attacks. *ISA Trans*, 110. <https://doi.org/10.1016/j.isatra.2020.10.002>.
2. Buryachok, V. L. (2013). Modern systems of intrusion detection in information and telecommunication systems and networks. The selection model of rational variant of responding to the occurrence of extraneous influence cybernetic. *Informational Security*, 1(9), 33-40.
3. Cheng, Z., Yue, D., Hu, S., Ge, H., & Chen, L. (2020). Distributed event-triggered consensus of multi-agent systems under periodic DoS jamming attacks. *Neurocomputing*, 400, 458-466.
4. Dovbeshko, S. V., Toliupa, S. V., Shestak, Ya. V. (2019). Application of intelligent data analysis methods for building attack detection systems. *Modern Information Protection*, 1, 56-62. <https://10.31673/2409-7292.2019.010615>.
5. Han, J., Zhang, H., Liang, X., & Wang, R. (2019). Distributed impulsive control for heterogeneous multi-agent systems based on event-triggered scheme. *Journal of the Franklin Institute*, 356(16), 9972-9991. <https://doi.org/10.1016/j.jfranklin.2019.01.055>.
6. Hapon, A. O., Fedorchenko, V. M., & Polyakov, A. O. (2020). Approaches to the construction of the threat model for analysis of security of the open software code. *Information Processing Systems*, 1(160), 128-135. <https://doi.org/10.30748/soi.2020.160.17>.
7. Hedin, Ya., & Moradian, E. (2015). Security in Multi-Agent Systems. *Procedia Computer Science*, 60, 1604-1612. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2015.08.270>.
8. Hvozdo, R. Yu., Sievierinov, O. V., & Karavaiev, V. M. (2021, April 8-9). *Methodology of formal design of complex information protection systems in information and telecommunication systems* [Conference presentation abstract]. XI international scientific and technical conference “Modern trends in the development of information and communication technologies and management tools”, Kharkiv, Ukraine.
9. Khavina, I. P., & Lymarenko, V. V. (2019). DSS controlling a machine manufacturing. In *General and complex problems of technical sciences: experience of EU countries and implementation in the practice of Ukraine* (pp. 319-337). Baltija Publishing.
10. Kozhedub, Yu. (2018). Functional model of the information security system. *Information Technology and Security*, 6(2), 29-42.
11. Koziura, V. D., Khoroshko, V. O., Shelest, M. Ye. et al. (2019). *Complex information protection systems in information and telecommunication systems*. Orchid.
12. Maslova, N. O. (2008). Methods for evaluating the effectiveness of systems for protection of information systems. *Artificial Intelligence*, 4, 253-264.
13. Ni, H., Xu, Z., & Cheng, J. (2019). Robust Stochastic Sampled-data-based Output Consensus of Heterogeneous Multi-agent Systems Subject to Random DoS Attack: A Markovian Jumping System Approach. *International Journal of Control, Automation and Systems*, 17, 1687-1698. <https://doi.org/10.1007/s12555-018-0658-9>.
14. Nosenko, K. M., Pivtorak, O. I., & Likhouzova, T. A. (2014). Overview of systems for detecting attacks in network traffic. Interdepartmental scientific and technical collection. *Adaptive Automatic Control Systems*, 1(24), 67-75.
15. Opirsky, I. R. (2015). Classification models of information security in information networks of the state. *Scientific Bulletin of UNFU*, 25(10), 329-335. <https://doi.org/10.15421/40251050>.

16. Poddubnyi, V. O., & Sievierinov, O. V. (2020). Vulnerability management using a formalized description. *Radio Engineering*, 203, 121-125. <https://doi.org/10.30837/rt.2020.4.203.11>.
17. Sathishkumar, M., & Liu, Ye.-C. (2022). Resilient Memory Event-triggered Consensus Control for Multi-agent Systems with Aperiodic DoS Attacks. *International Journal of Control, Automation and Systems*, 20(6), 1800-1813. <https://doi.org/10.1007/s12555-021-0380>.
18. Severinov, O. V., & Khrenov, A. G. (2013). Analysis of modern intrusion detection systems. *Information Processing Systems*, 6(122), 122-124.
19. Tian, Yu., Tian, S., Li, H., Han, Q., & Wang, X. (2022). Event-Triggered Security Consensus for Multi-Agent Systems with Markov Switching Topologies under DoS Attacks. *Energies*, 15(15). <https://doi.org/10.3390/en15155353>.
20. Tolyupa, S. V., Parkhomenko, I. I., & Shtanenko, S. S. (2021). Model of intrusion detection system in information system. *Information and communication technologies, electronic engineering*, 1(1), 39-50. <https://doi.org/10.23939/ict2021.01.039>.
21. Yang, Yi., Liu, F., Yang, H., Li, Yu., & Liu, Yu. (2021). Distributed Finite-Time Integral Sliding-Mode Control for Multi-Agent Systems with Multiple Disturbances Based on Nonlinear Disturbance Observers. *Journal of Systems Science and Complexity*, 34, 995-1013.
22. Zamula, A. A., Severinov, A. V., & Kornienko, M. A. (2014). Analysis of information security risk assessment models for building a data protection system *Development of Radio Technical Support, ACS and Communication of the Air Force*, 2, 133-138.

Received the editorial office: 23 November 2022

Accepted for publication: 20 December 2022

ИННА ПЕТРОВНА ХАВИНА,

кандидат технических наук, доцент,
Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра кибербезопасности и DATA-технологий;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1856-1186>,
e-mail: inna.khavina25@gmail.com;

ЮРИЙ ВАЛЕРЬЕВИЧ ГНУСОВ,

кандидат технических наук, доцент,
Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра кибербезопасности и DATA-технологий;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9017-9635>,
e-mail: duke6969@i.ua;

АЛЕКСАНДР АЛЕКСАНДРОВИЧ МОЖАЕВ,

доктор технических наук, профессор,
Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра кибербезопасности и DATA-технологий;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1412-2696>,
e-mail: mozhaev1957@gmail.com

РАЗРАБОТКА МУЛЬТИАГЕНТНОЙ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТЬЮ

Предложена функциональная архитектура системы управления информационной безопасностью на основе мультиагентной системы для поиска в реальном времени оптимальных решений защиты информации за счет выбора по определенным критериям таких коалиций агентов механизмов защиты, которые позволят построить оптимальную по выбранным критериям защиту автоматизированной системы. Обоснована и принята за основу модель с полным перекрытием угроз, позволяющая провести анализ общей ситуации и выбрать стратегически важные решения непосредственно во время организации защиты информации. Раскрыта суть функционирования мультиагентных систем, реализующих децентрализованную систему управления, основанную на работе автономных агентов, которые могут быть реализованы программно. Определены роли агентов угроз, агентов ресурсов, агентов механизмов защиты и их функциональное назначение. Обобщено задание поиска множества коалиции агентов механизмов защиты для текущего состояния АС как задание оптимального поиска по критерию стоимости защиты с учетом ценности информации.

Ключевые слова: системы управления информационной безопасностью, мультиагентные системы, коалиции агентов, модель с полным перекрытием угроз, оптимальный поиск механизмов защиты.

INNA PETRIVNA KHAVINA,

*Candidate of Technical Sciences, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Cyber Security and DATA Technologies;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1856-1186>,
e-mail: inna.khavina25@gmail.com;*

YURI VALERIOVYCH HNUSOV,

*Candidate of Technical Sciences, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Cyber Security and DATA Technologies;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9017-9635>,
e-mail: duke6969@i.ua;*

OLEKSANDR OLEKSANDROVYCH MOZHAIEV,

*Doctor of Technical Sciences, Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Cyber Security and DATA Technologies;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1412-2696>,
e-mail: mozhaev1957@gmail.com*

DEVELOPMENT OF MULTI-AGENT INFORMATION SECURITY MANAGEMENT SYSTEM

The issue of creating an information security system is very relevant in the world today. One of the urgent tasks is to solve the issues of effective protection of information from both external and internal threats through the creation and implementation of information security management systems in automated systems of enterprises, which, among other things, requires the formalization of the task of protecting information for its subsequent implementation by software and other means. Now there are security analysis systems, for example, that examine the security elements settings of workstations and servers operating systems, analyze the network topology, look for unprotected network connections, examine the settings of firewalls. The disadvantage of these systems is that they are not suitable for monitoring large volumes of network traffic. The solution to this problem is the use of monitoring tools capable of analyzing large amounts of data in real time. Therefore, a significant place in the article is given to the review of developments based on artificial intelligence technologies, namely multi-agent systems, review of information security models, threat risk assessment in automated systems.

The functional architecture of the information security management system based on a multi-agent system has been proposed to search in real time for information security optimal solutions through the selection of such coalitions of protection mechanisms agents that will allow to build the optimal protection of the automated system according to the selected criteria. The model with complete overlapping of threats has been substantiated and adopted as a basis, which allows to analyze the overall situation and choose strategically important decisions directly during the organization of information security. The essence of multi-agent systems functioning that implement a decentralized control system based on the work of autonomous agents that can be implemented programmatically has been revealed. The role of threat agents, resource agents, agents of protection mechanisms and their functional purpose have been defined. The problem of searching a set of protection mechanisms agents coalition for the current state of the automated system as a problem of optimal search by the criterion of protection cost, taking into account the value of information, has been generalized. Due to the modularity of the multi-agent system, the further work will be aimed at detailing its components and perfection.

Key words: *information security management systems, multi-agent systems, coalitions of agents, model with complete overlap of threats, optimal search for protection mechanisms.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Хавіна І. П., Гнусов Ю. В., Можаяв О. О. Розробка мультиагентної системи управління інформаційною безпекою. *Право і безпека*. 2022. № 4 (87). С. 171–183. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.14>.

Citation (APA): Khavina, I. P., Hnusov, Yu. V., & Mozhaiev, O. O. (2022). Development of multi-agent information security management system. *Law and Safety*, 4(87), 171–183. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.14>.

УДК 347.791.3

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.15>

СЕРГІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ КНИШ,

доктор юридичних наук, доцент,

Волинський національний університет імені Лесі Українки (м. Луцьк),

кафедра конституційного, адміністративного та міжнародного права;

 <https://orcid.org/0000-0002-0717-1430>,

e-mail: s.knush@gmail.com;

ОЛЕКСІЙ ІВАНОВИЧ ЯКИМЕЦЬ,

кандидат юридичних наук, доцент,

Національна академія внутрішніх справ (м. Київ),

кафедра цивільно-правових дисциплін;

 <https://orcid.org/0000-0002-7030-104X>,

e-mail: iakymets@gmail.com

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АПТЕК В УКРАЇНІ

Розглянуто особливості правового регулювання господарської діяльності аптек в Україні. Проаналізовано законодавство, яке регулює обіг лікарських засобів. Вивчено наукові праці, присвячені правовому регулюванню фармацевтичної діяльності. Охарактеризовано господарську діяльність аптек. Зазначено, що роздрібна торгівля лікарськими засобами повинна відбуватися на підставі ліцензії в разі дотримання аптекою ліцензійних умов такої діяльності. Наголошено, що працівники аптеки повинні дотримуватися вимог законодавства про захист прав споживачів. Доведено, що предметом торгівлі є особлива продукція – лікарські засоби, які зареєстровані в Україні. Запропоновано зміни до Закону України «Про лікарські засоби». Наголошено на необхідності правового врегулювання статусу аптек та особливостей роздрібною торгівлі лікарськими засобами.

Ключові слова: аптека, лікарський засіб, роздрібна торгівля, ліцензія, господарювання.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Дотримання і гарантування права громадян на охорону здоров'я є одним із важливих завдань будь-якої соціальної та правової держави. Як відомо, функцію із забезпечення громадян лікарськими засобами в Україні покладено на аптеки. Правове регулювання порядку заснування аптек, ліцензійних умов, які висуваються до роздрібною торгівлі лікарськими засобами, є важливим чинником забезпечення населення якісними медичними препаратами. При цьому господарська діяльність аптек регулюється багатьма нормами цивільного, господарського та галузевого фармацевтичного законодавства. Важливо, щоб норми різних галузей права, які регулюють підприємництво у сфері роздрібною торгівлі лікарськими засобами, не суперечили одна одній, а дозволяли ефективно регулювати фармацевтичну діяльність. Саме тому дослідження господарської діяльності аптек є актуальним.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є встановлення особливостей правового регулювання господарської діяльності аптек. Завдання статті полягають у вивченні ліцензійних умов роздрібною торгівлі лікарськими засобами, правового статусу аптек, норм

законодавства про захист прав споживачів, правового регулювання договорів поставки товарів, особливостей державного нагляду у сфері обігу лікарських засобів та розробці рекомендацій щодо вдосконалення правового регулювання господарської діяльності аптек.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Проблеми правового регулювання господарської діяльності у сфері обігу лікарських засобів досліджувалися у працях багатьох науковців. Інтеграцію українського та європейського законодавства, яке регулює створення інноваційних лікарських засобів, досліджували О. М. Бандурка, С. В. Васильєв і В. В. Лазарев (2022). У наукових працях С. В. Васильєва (2011; 2017; 2018) висвітлено поняття «фармацевтична діяльність», правове регулювання роздрібною торгівлі лікарськими засобами, специфіку державного нагляду у сфері обігу лікарських засобів. Характеристика інноваційних лікарських засобів наведена у статті І. С. Вороніної (2015). Особливості реклами лікарських засобів вивчали І. С. Демченко та А. Б. Берзіна (2020). Адміністративно-правове регулювання електронної торгівлі лікарськими засобами в Україні знайшло висвітлення у статті Є. В. Дуліби (2021).

Варто згадати наукові праці В. М. Пашкова (2003; 2011), який досліджував господарсько-правову політику у сфері охорони здоров'я та особливості реалізації лікарських засобів. Визначенню поняття «фармація» та договірних відносин роздрібної купівлі-продажу присвячені дослідження В. І. Теремецького (2015; 2020). Адміністративно-правові засади здійснення медичної та фармацевтичної діяльності в Україні, а також специфіка правового регулювання державного нагляду у сфері роздрібної торгівлі лікарськими засобами висвітлені у статті О. С. Ховпуна (2020а; 2020б). Наведені праці дозволили визначити сутність фармацевтичної діяльності взагалі та роздрібної торгівлі лікарськими засобами зокрема. Науковці висловлювали власні думки стосовно особливостей правового регулювання обігу лікарських засобів.

Характеристиці договорів постачання продукції присвячені наукові статті Д. Л. Кузьміна (2014), С. В. Мирославського та Д. С. Шестаченка (2017), М. С. Міщука та Л. В. Куци (2017), І. С. Товкуна та Д. В. Зала (2021). Зокрема, С. В. Мирославський та Д. С. Шестаченко (2017) вивчали теоретичні і практичні проблеми укладення та виконання договору поставки в Україні. Вивченню особливостей укладення договорів поставки приділила увагу Д. Л. Кузьміна (2014). М. С. Міщук і Л. В. Куца (2017) присвятили свою наукову працю юридичним особливостям визначення договору постачання в господарсько-торговельній діяльності підприємства. Питання договору поставки в цивільному праві досліджувала З. Ф. Самчук-Колодяжна (2014). Наукові статті, присвячені укладенню та умовам договорів поставки, дозволили встановити сутність подібних угод. Опрацювання вказаних наукових праць сприяло визначенню особливостей договорів поставки лікарських засобів, які застосовуються в господарській діяльності аптек.

У працях названих вище вчених розкрито лише окремі аспекти господарської діяльності аптек в Україні, адже вони переважно вивчали загальні проблеми правового регулювання фармацевтичної діяльності. Отже, господарська діяльність аптек не була предметом комплексного спеціального дослідження в межах окремої наукової статті.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Методологічною основою дослідження стали загальнонаукові та спеціальні юридичні методи пізнання. Серед загальнонаукових методів варто назвати метод філософської діалектики, який розкривається за допомогою методів аналізу і синтезу, сходження від простого до

складного, від абстрактного до конкретного, моделювання, абстрагування, ідеалізації та формалізації. Зокрема, метод аналізу і синтезу дозволив розглянути окремі норми українського фармацевтичного законодавства, також допомогою нього були висловлені пропозиції щодо внесення змін до норм законодавства, яке регулює обіг лікарських засобів.

Спеціальні юридичні методи, використані в дослідженні, охоплюють системний, теоретико-юридичний, формально-догматичний, порівняльно-правовий, а також метод державно-правового моделювання. Зокрема, системний метод дозволив дослідити систему законодавства України, яке регулює обіг лікарських засобів; серед норм законів і підзаконних актів України були визначені самі ті норми, які регулюють правовий статус аптек та роздрібну торгівлю лікарськими засобами.

Теоретико-юридичний метод застосовувався для з'ясування основних понять у сфері обігу лікарських засобів. Зокрема, таких термінів, як «фармацевтична діяльність», «роздрібна торгівля лікарськими засобами», «договір поставки». Сутність цих понять та їх відмінності необхідно було розглянути для формулювання певних висновків дослідження. Норми окремих інститутів фармацевтичного права досліджені за допомогою формально-догматичного методу.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Правове регулювання господарської діяльності аптек в Україні здійснюється нормами цивільного, господарського законодавства та нормами галузевого законодавства у сфері обігу лікарських засобів.

В. І. Теремецький та О. С. Ховпун (2020, с. 123) наголошують, що термін «фармація» охоплює всі напрями діяльності людини, пов'язані з лікарськими засобами, а саме: з державним управлінням фармацевтичною діяльністю, фармацевтичною наукою, підготовкою фармацевтичних працівників, управлінням фармацевтичними підприємствами, господарською фармацевтичною діяльністю. Отже, господарська фармацевтична діяльність є однією зі складових поняття «фармація».

С. В. Васильєв (2011, с. 19) пропонує розуміти фармацевтичну діяльність як промислове виробництво лікарських засобів, виготовлення ліків в умовах аптеки, оптову торгівлю лікарськими засобами, їх зберігання, перевезення, вивезення за межі України, ввезення в Україну та роздрібну торгівлю лікарськими засобами. О. С. Ховпун (2020а, с. 200) визначає фармацевтичну діяльність як промислове виробництво лікарських засобів, виготовлення

ліків в умовах аптеки, оптову та роздрібну торгівлю лікарськими засобами, зберігання та перевезення ліків, вивезення за кордон або ввезення в Україну. Отже, роздрібна торгівля лікарськими засобами є одним із різновидів фармацевтичної діяльності.

В. М. Пашков (2011, с. 182) зауважує, що для забезпечення конституційного права громадян на охорону здоров'я важливим є належне правове регулювання господарської діяльності закладів охорони здоров'я, зокрема аптек. Закон України «Про лікарські засоби»¹ наводить визначення аптеки як закладу охорони здоров'я, який є місцем здійснення роздрібною торгівлі лікарськими засобами з населенням та іншими закладами охорони здоров'я. Відповідно до Ліцензійних умов провадження фармацевтичної діяльності аптеку визначено як заклад охорони здоров'я, основним завданням якого є забезпечення населення, закладів охорони здоров'я, підприємств, установ та організацій лікарськими засобами². Ключова відмінність між цими визначеннями полягає в тому, що норми Закону України «Про лікарські засоби» чітко вказують на здійснення аптекою роздрібною торгівлі лікарськими засобами. Можемо запропонувати власне доктринальне визначення аптеки як суб'єкта господарювання, що здійснює оптову закупівлю лікарських засобів для подальшого роздрібного продажу громадянам як кінцевим споживачам.

Також Ліцензійні умови містять визначення аптечного складу, аптечного пункту й аптечного закладу. Зокрема, аптечний склад визначено як заклад охорони здоров'я, який здійснює оптову торгівлю лікарськими засобами з аптеками, лікарнями, поліклініками або виробниками фармацевтичних препаратів. Аптечний пункт має статус структурного підрозділу аптеки, який створюється в лікувально-профілактичних закладах для забезпечення населення лікарськими засобами

¹ Про лікарські засоби : Закон України від 28.07.2022 № 2469-IX // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-20> (дата звернення: 01.12.2022).

² Ліцензійні умови провадження господарської діяльності з виробництва лікарських засобів, оптової та роздрібною торгівлі лікарськими засобами, імпорту лікарських засобів (крім активних фармацевтичних інгредієнтів) : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 30.11.2016 № 929 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929-2016-p> (дата звернення: 01.12.2022).

шляхом здійснення роздрібною торгівлі³. Цих визначень Закон України «Про лікарські засоби» не містить. Основна відмінність між аптекою і аптечним складом полягає в тому, що аптечний склад здійснює оптову торгівлю лікарськими засобами. Водночас основним видом господарської діяльності аптеки є роздрібна торгівля лікарськими засобами. Зауважимо, що предметом нашого дослідження є вивчення господарської діяльності аптеки як закладу охорони здоров'я, який повинен забезпечувати населення насамперед лікарськими засобами.

Національне законодавство містить визначення роздрібною торгівлі лікарськими засобами. Відповідно до Закону України «Про лікарські засоби» роздрібна торгівля лікарськими засобами є діяльністю з придбання, зберігання та продажу готових ліків, враховуючи дистанційний продаж, тобто електронну роздрібну торгівлю. Лікарські засоби повинні бути продані безпосередньо громадянам для особистого споживання, закладам охорони здоров'я, а також підприємствам, установам і організаціям без права їх подальшого перепродажу. Крім того, поняттям роздрібною торгівлі охоплюється продаж громадянам виготовлених в умовах аптеки лікарських засобів⁴. Важливо звернути увагу на те, що аптека повинна здійснювати роздрібну торгівлю лікарськими засобами без права їх подальшого перепродажу.

В. М. Пашков (2003, с. 22) наголошує, що господарська діяльність із реалізації лікарських засобів повинна відповідати вимогам як законодавчих актів, які встановлюють правила торгівлі, так і галузевого законодавства про обіг лікарських засобів. С. В. Васильєв (2018, с. 44) стверджує, що аптеки для започаткування діяльності з реалізації лікарських засобів повинні виконати відповідні ліцензійні вимоги, врахувати законодавство про захист прав споживачів, а також характеристики особливого товару – лікарських засобів. Отже, для започаткування діяльності у сфері роздрібною торгівлі лікарськими засобами засновникам аптеки необхідно виконати вимоги Ліцензійних умов. Цей вид діяльності повинен здійснюватись як на підставі галузевого фармацевтичного законодавства про обіг лікарських засобів, так і з урахуванням законодавства про захист прав споживачів.

³ Там само.

⁴ Про лікарські засоби : Закон України від 28.07.2022 № 2469-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-20> (дата звернення: 01.12.2022).

Як відомо, договір роздрібної купівлі-продажу товарів регулюється цивільним законодавством України. Відповідно до ст. 698 ЦК України продавцем є суб'єкт підприємницької діяльності, який здійснює роздрібну купівлю-продаж. Покупцю передається товар для особистого домашнього використання. Такий договір є публічним, на нього поширюється законодавство про захист прав споживачів¹. Норми цивільного законодавства, які встановлюють умови договорів роздрібної купівлі-продажу, поширюються і на роздрібну торгівлю лікарськими засобами.

Особливості правового регулювання роздрібної торгівлі лікарськими засобами наведені в частинах 4–7 ст. 74 Закону України «Про лікарські засоби». Передбачені вимоги про отримання ліцензії, здійснення торгівлі лише зареєстрованими в Україні лікарськими засобами, дотримання вимог належної аптечної практики, наявності приміщень для зберігання і реалізації лікарських засобів, кадрові вимоги². Умови роздрібної торгівлі лікарськими засобами деталізовані в Ліцензійних умовах фармацевтичної діяльності. Протягом певного періоду часу специфіку торгівлі лікарськими засобами було врегульовано окремими постановами уряду України. Варто назвати постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання діяльності, пов'язаної з торгівлею лікарськими засобами» від 3 лютого 2010 р.³ та «Про затвердження правил торгівлі лікарськими засобами в аптечних закладах» від 17 листопада 2004 р.⁴ Вказані підзаконні акти

визначали вимоги до приміщення та місця розташування аптеки, зберігання та відпуску лікарських засобів. Зараз подібні норми закріплені в Ліцензійних умовах фармацевтичної діяльності.

В. І. Теремецький (2015, с. 304) зауважує, що для відносин роздрібного товарообігу характерними є такі ознаки, як забезпечення інтересів споживача, реалізація товару громадянину як кінцевому споживачу, призначення товарів для особистого некомерційного використання споживачем. Учений стверджує, що роздрібна купівля-продаж має цивільно-правові засади правового регулювання, відмічає публічний характер укладення договорів роздрібної купівлі-продажу товарів. Подібні ознаки властиві також і роздрібній купівлі-продажу лікарських засобів.

Підзаконні нормативно-правові акти встановлюють особливі вимоги для здійснення роздрібної торгівлі лікарськими засобами. Водночас Ліцензійними умовами передбачені такі вимоги для роздрібної торгівлі лікарськими засобами: 1) умови розміщення вивіски, яка б інформувала про вид закладу охорони здоров'я та режим його роботи; 2) вимоги про специфіку відпуску рецептурних лікарських засобів; 3) перелік документації на лікарські засоби, які продаються в аптеці; 4) умови розміщення аптеки у певній будівлі; 5) вимоги до загальної площі аптеки, торговельного залу, складського приміщення, кімнати для персоналу; 6) умови зберігання лікарських засобів, санітарного стану приміщень аптеки; 7) кадрові вимоги до персоналу аптеки; 8) особливості здійснення електронної роздрібної торгівлі лікарськими засобами⁵.

Можна переконатися, що господарська діяльність аптеки з роздрібної торгівлі лікарськими засобами характеризується сукупністю особливих вимог, які передбачені Ліцензійними умовами. Наведені вимоги стосуються як кваліфікації персоналу, так і приміщень, в яких розміщено аптеку. Також встановлено спеціальні вимоги до роздрібної торгівлі рецептурними або безрецептурними лікарськими засобами.

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 01.12.2022).

² Про лікарські засоби : Закон України від 28.07.2022 № 2469-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-20> (дата звернення: 01.12.2022).

³ Деякі питання діяльності, пов'язаної з торгівлею лікарськими засобами : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.02.2010 № 259 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/259-2010-п> (дата звернення: 01.12.2022). Втратила чинність.

⁴ Про затвердження правил торгівлі лікарськими засобами в аптечних закладах : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.11.2004 № 1570 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1570-2004-п> (дата звернення: 01.12.2022). Втратила чинність.

⁵ Ліцензійні умови провадження господарської діяльності з виробництва лікарських засобів, оптової та роздрібної торгівлі лікарськими засобами, імпорту лікарських засобів (крім активних фармацевтичних інгредієнтів) : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 30.11.2016 № 929 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929-2016-п> (дата звернення: 01.12.2022).

Звернемо увагу на дотримання норм законодавства про захист прав споживачів під час торгівлі лікарськими засобами. Згідно із Законом України «Про захист прав споживачів» громадянин має право на одержання необхідної, доступної, достовірної та своєчасної інформації про продукцію, отримання товару належної якості, звернення до контролюючих органів у разі порушення своїх прав, а також інші права¹. Всі перераховані права споживачів належать громадянам, які придбали лікарські засоби. Досліджуючи судову практику у справах про рекламу лікарських засобів, І. С. Демченко та А. Б. Берзіна (2020, с. 234) наводять приклади судових спорів у справах про порушення прав споживачів лікарських засобів. Дослідники аналізують правопорушення, допущені під час реклами лікарських засобів, торгівлі харчовими продуктами під виглядом лікарських засобів, перебільшення фармацевтами властивостей окремого лікарського засобу, інші порушення прав споживачів працівниками аптек. Отже, важливою вимогою до господарської діяльності аптек є дотримання законодавства про захист прав споживачів.

Законодавство про обіг лікарських засобів містить спеціальні норми, що регулюють електронну торгівлю лікарськими засобами, які закріплені у ст. 81 Закону України «Про лікарські засоби»² та пунктах 184-1–184-18 Ліцензійних умов. Зокрема, передбачено створення Переліку суб'єктів господарювання, які мають право на здійснення електронної роздрібною торгівлі лікарськими засобами. Висуваються вимоги щодо облаштування кімнати для зберігання оформлених замовлень, наявності окремого вебсайту в українському сегменті мережі Інтернет і власної служби доставки й електронної системи розрахунків. Забороняється електронна роздрібна торгівля тими лікарськими засобами, які можуть бути продані лише за рецептом лікаря, сильнодіючими, отруйними та радіоактивними медичними препаратами³. Крім того, Є. В. Дуліба (2021,

с. 168) наголошує на дотриманні прав споживачів під час електронної торгівлі лікарськими засобами в Україні, можливості пацієнта отримати доступну і достовірну інформацію про лікарські властивості медичного препарату, який він бажає придбати. Вважаємо, що законодавство повинно приділити більше уваги захисту прав споживачів у разі придбання лікарських засобів під час електронної роздрібною торгівлі.

Чинний Закон України «Про лікарські засоби» містить окремі норми, спрямовані на захист прав споживачів фармацевтичної продукції. Зокрема, у пунктах 102 і 103 ст. 1 цього Закону закріплено поняття фармацевтичної допомоги і фармацевтичної послуги. Поняття фармацевтичної допомоги включає в себе продаж лікарського засобу, інформування щодо його застосування, просвіту і пропаганду здорового способу життя. Терміном фармацевтична допомога охоплюється обґрунтування вибору необхідних лікарських засобів, консультування пацієнта щодо їх вживання, моніторингу та оцінки результатів фармакотерапії, досягнення оптимальних клінічних результатів за мінімальних економічних витрат, оптимізації системи відбору необхідних лікарських засобів⁴. Надання пацієнтам інформації про лікарський засіб і консультацій щодо його застосування цілком відповідає вимогам законодавства про права споживачів.

Згідно з ч. 2 ст. 82 Закону України «Про лікарські засоби» фармацевтичні послуги та фармацевтична допомога надаються під час здійснення аптечної практики⁵. Фармацевт і провізор під час роздрібною торгівлі лікарськими засобами повинні надавати фармацевтичну допомогу та фармацевтичні послуги щодо консультування пацієнтів стосовно лікувальних властивостей придбаних медичних препаратів. Водночас вважаємо, що в Законі України «Про лікарські засоби» варто більш детально передбачити вимоги до змісту інформації про лікарський засіб, яка повинна надаватися пацієнту під час надання фармацевтичної допомоги.

¹ Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12> (дата звернення: 01.12.2022).

² Про лікарські засоби : Закон України від 28.07.2022 № 2469-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-20> (дата звернення: 01.12.2022).

³ Ліцензійні умови провадження господарської діяльності з виробництва лікарських засобів, оптової та роздрібною торгівлі лікарськими засо-

бами, імпорту лікарських засобів (крім активних фармацевтичних інгредієнтів) : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 30.11.2016 № 929 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929-2016-п> (дата звернення: 01.12.2022).

⁴ Про лікарські засоби : Закон України від 28.07.2022 № 2469-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-20> (дата звернення: 01.12.2022).

⁵ Там само.

Слід зазначити, що предметом роздрібно торгівлі в аптеках є саме лікарські засоби. У Законі України «Про лікарські засоби» встановлені вимоги щодо створення інноваційного лікарського засобу, проходження доклінічних і клінічних випробувань, реєстрації лікарського засобу, визначено поняття оригінального, генеричного, органного, імунологічного, готового лікарського засобу¹. І. С. Вороніна (2015, с. 49) наголошує, що в науці існує економічна, біофармацевтична, хімічна, фармакологічна класифікації лікарських засобів. Водночас із правової точки зору лікарський засіб передусім повинен бути дозволений до роздрібного продажу в аптеках. О. М. Бандурка (2022, с. 198) звертає увагу, що європейській процедурі видачі ліцензії на лікарський засіб відповідає український порядок реєстрації лікарських засобів. В. М. Пашков та О. С. Соловйов (2021, с. 74) наводять характеристику способів захисту лікарського засобу від підроблення. Науковці стверджують, що фармацевтичний ринок повинен бути захищений від підроблених лікарських засобів. Отже, для господарської діяльності аптеки важливо, щоб лікарський засіб був зареєстрований в Україні відповідно до встановленої процедури.

Господарська діяльність аптеки з роздрібного продажу лікарських засобів неможлива без укладення і виконання договорів поставки лікарських засобів від фармацевтичних підприємств або аптечних складів. Правова природа, умови таких договорів, порядок укладення і виконання регулюються господарським законодавством України.

Правове регулювання договору поставки здійснюється нормами Цивільного та Господарського кодексів України. Так, згідно зі ст. 712 ЦК України за договором поставки постачальник передає у власність покупця товар для використання у підприємницьких цілях. Застосування цього товару не повинно бути пов'язано з особистими, сімейними або домашніми цілями². Відповідно до статей 265–268 ГК України за договором поставки постачальник передає покупцеві у встановлені строки партію товару належної якості в кількості та асортименті, передбачених договором³. Дос-

ліджуючи правову природу договорів поставки, З. С. Самчук-Колодяжна (2014, с. 78) стверджує, що він є різновидом цивільно-правового договору купівлі-продажу, але належного висвітлення у нормах цивільного законодавства не отримав. Дослідниця робить висновок, що договір поставки регулює товарно-грошові, майнові та навіть організаційні відносини, які виникають між суб'єктами господарювання. За допомогою цього договору регулюються відносини, пов'язані з постачанням товарів, виробничо-технічної продукції до торгівельних мереж. Дійсно, договір поставки має цивільно-правову та господарсько-правову природу. Його укладення, виконання та припинення регулюються нормами як цивільного, так і господарського права.

Дослідники І. С. Товкун та Д. В. Зал (2021, с. 41) наголошують, що чинне законодавство не передбачає типової форми договору поставки, тому сторони повинні детально опрацювати всі положення договору поставки та передбачити виникнення можливих суперечностей і непорозумінь у майбутніх договірних відносинах. М. С. Міщук та Л. В. Куца (2017, с. 147) вказують, що договір поставки є двостороннім, оплатним і консенсуальним, спрямований на обслуговування підприємницької діяльності та досягнення комерційних результатів. Виконання таких договорів зазвичай триває протягом певного періоду часу. Сторонам необхідно домовитися щодо якості та асортименту продукції. Вивчаючи особливості договорів поставки, С. В. Мирославський та Д. С. Шестаченко (2017, с. 103) звертають увагу на особливі умови транспортування продукції під час виконання договорів поставки. Повинні бути визначені місце завантаження і точка доставки товару, в якій покупець перевіряє комплектність і якість продукції.

Д. Л. Кузьмін (2014, с. 53) визначає такі особливості договорів поставки: сторонами можуть бути лише суб'єкти підприємницької діяльності, які зареєстровані у встановленому порядку; придбання товару здійснюється в межах господарської діяльності, вказаний договір опосередковує підприємницьку діяльність; поставка товару або продукції здійснюється з певною періодичністю у встановлені строки. Наведені властивості договорів поставки характеризують також і закупівлю товарів для потреб аптеки.

Враховуючи викладені характеристики договору поставки продукції, можна визначити

¹ Там само.

² Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 436-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 01.12.2022).

³ Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 436-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення: 01.12.2022).

особливі умови договору поставки лікарських засобів:

1) сторонами договору є суб'єкти підприємництва фармацевтичної галузі економіки України: аптеки, аптечні склади, виробники лікарських засобів;

2) необхідне встановлення в договорі чітких строків постачання окремих партій товару для потреб аптеки;

3) предметом договору є перелік зареєстрованих в Україні лікарських засобів за найменуваннями та в кількості, встановленій договором;

4) необхідно дотримуватися умов щодо зберігання медичних препаратів під час перевезення;

5) пунктом завантаження товару є аптечний склад або фармацевтичне підприємство, а кінцевим пунктом доставки – конкретна аптека.

Як і будь-який різновид господарської діяльності, роздрібна торгівля лікарськими засобами підлягає державному нагляду і контролю. Правові засади державного нагляду у сфері господарювання встановлені Законом України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності». У цьому нормативному акті закріплено умови й порядок проведення планових і позапланових перевірок підприємств, установ, закладів та організацій будь-якої галузі економіки України, повноваження працівників органів контролю, права працівників суб'єкта підприємництва під час здійснення заходу контролю тощо¹. Положення цього Закону поширюються на всі контролюючі органи в Україні.

У науковій літературі розглянуто особливості державного нагляду у сфері обігу лікарських засобів, зокрема специфіку контрольних заходів у галузі роздрібною торгівлі медичними препаратами. Так, С. В. Васильєв (2017, с. 58) стверджує, що специфіка державного нагляду у фармацевтичній діяльності полягає в наявності спеціального предмета нагляду – якості лікарських засобів, а також у необхідності спеціальних фармацевтичних знань у посадових осіб контролюючого органу. Проведення державного нагляду часто потребує здійснення лабораторних досліджень зразків

продукції. О. С. Ховпун (2020б, с. 129) конкретизує особливості державного нагляду у сфері роздрібною торгівлі лікарськими засобами: 1) специфічний предмет – відповідність аптеки ліцензійним умовам та якість лікарських засобів; 2) особлива нормативно-правова база для проведення державного нагляду, яка охоплює законодавство, що встановлює порядок контролю якості зразків продукції; 3) наявність у суб'єктів його здійснення знань у сфері юриспруденції та фармації. Отже, науковці як характеризують предмет нагляду за господарською діяльністю аптеки, так і вказують на наявність обов'язкових спеціальних знань у посадових осіб, які мають здійснювати контрольні заходи.

Водночас в останній редакції Закону України «Про лікарські засоби» від 22 травня 2022 р. встановлено особливі вимоги до державного нагляду у сфері фармацевтичної діяльності. Йдеться про статті 108–125 цього Закону, де передбачено заходи державного нагляду за фармацевтичною діяльністю та форми їх здійснення, повноваження Державної служби лікарських засобів та контролю за наркотиками (ст. 111) тощо². Отже, галузеве фармацевтичне законодавство встановлює особливості державного нагляду за роздрібною торгівлею лікарськими засобами, яка здійснюється аптекою.

ВИСНОВКИ. Аптека є закладом охорони здоров'я, основне призначення якого – забезпечення громадян та інших закладів охорони здоров'я лікарськими засобами. Господарська діяльність аптеки охоплює як отримання лікарських засобів за договором поставки, так і реалізацію ліків населенню як кінцевому споживачу. Можна запропонувати доктринальне визначення аптеки як суб'єкта господарювання, що здійснює оптову закупівлю лікарських засобів для подальшого роздрібного продажу громадянам як кінцевим споживачам.

Особливості господарської діяльності аптеки під час роздрібною торгівлі лікарськими засобами полягають в такому:

1) необхідність отримання ліцензії на роздрібну торгівлю лікарськими засобами у порядку, встановленому законодавством;

2) обов'язкове дотримання кадрових, матеріально-технічних, загально-організаційних вимог, передбачених Ліцензійними умовами;

¹ Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності : Закон України від 05.04.2007 № 877-V // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16> (дата звернення: 01.12.2022).

² Про лікарські засоби : Закон України від 28.07.2022 № 2469-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-20> (дата звернення: 01.12.2022).

3) відповідність законодавству загальної площі аптеки та площі окремих приміщень (торговельного залу, складських приміщень, кімнати для персоналу);

4) виконання вимог законодавства про захист прав споживачів, надання фармацевтичної допомоги пацієнтам;

5) предмет торгівлі – особлива продукція, а саме лікарські засоби, які зареєстровані в Україні;

6) запобігання реалізації фальсифікованих, підроблених медичних препаратів, наявність необхідної документації на ліки, які зберігаються в аптеці;

7) спеціальні вимоги для здійснення електронної роздрібною торгівлі лікарськими засобами;

8) особливий порядок проведення заходів державного нагляду за роздрібною торгівлею лікарськими засобами, встановлений галузевим законодавством про обіг лікарських засобів.

Специфіка державного нагляду за господарською діяльністю аптек полягає в такому:

1) проведення заходів контролю спеціально уповноваженим органом – Державною службою лікарських засобів та контролю за наркотиками;

2) наявність відповідної законодавчої бази, яку було суттєво оновлено шляхом ухвалення окремого розділу в Законі України «Про лікарські засоби»;

3) необхідність фармацевтичних та юридичних знань у працівників контролюючого органу;

4) наявність особливого предмета контролю: відповідність аптеки встановленим ліцензійним умовам та якості лікарських засобів, наявність необхідної документації на медичні препарати;

5) проведення особливих процедур під час здійснення державного нагляду, зокрема отримання зразків продукції для лабораторних досліджень, здійснення товарознавчої експертизи медичних препаратів.

Забезпечення аптеки лікарськими засобами здійснюється відповідно до договорів поставки. Особливі умови таких договорів полягають у визначенні спеціального предмета договору, яким є лікарські засоби. Сторонами договору поставки медичних препаратів є аптеки, аптечні склади та виробники фармацевтичної продукції. Договори поставки опосередковують підприємницьку діяльність на ринку лікарських засобів. Сторони повинні домовитися про асортимент і кількість певних медичних препаратів, умови зберігання ліків під час перевезення, періодичність поставок лікарських засобів.

Для вдосконалення господарської діяльності аптек пропонуємо додати до Закону України «Про лікарські засоби» окремий розділ, який би регулював господарську діяльність аптек, а саме передбачити правове регулювання:

1) умов і порядку заснування аптек, особливостей їх розташування;

2) вимог до персоналу аптеки, обладнання та площі окремих приміщень, умов зберігання лікарських засобів;

3) особливостей захисту прав споживачів лікарських засобів, у тому числі під час здійснення роздрібною електронною торгівлі лікарськими засобами;

4) спеціальних умов договорів поставки лікарських засобів, які б стосувалися умов зберігання ліків під час перевезення, а також інших особливостей транспортування.

Перспективи подальших наукових досліджень можуть стосуватись як правового регулювання статусу аптеки, так і здійснення роздрібною торгівлі лікарськими засобами в аптеках. Варто провести спеціальні наукові дослідження щодо умов договорів поставки лікарських засобів. Можливою є розробка рекомендацій щодо проведення заходів державного нагляду у сфері роздрібною торгівлі лікарськими засобами, в тому числі захисту прав підприємців під час здійснення контрольних заходів.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Бандурка О. М., Васильєв С. В., Лазарєв В. В. Інтеграція українського і європейського законодавства, яке регулює створення інноваційних лікарських засобів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. № 2. С. 194–215. DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2022-29-2-194>.

2. Васильєв С. В. Законодавче закріплення поняття «фармацевтична діяльність» як передумова підвищення ефективності державного управління у сфері обігу лікарських засобів. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2011. Вип. 4 (55). С. 14–20.

3. Васильєв С. В. Нормативно-правове регулювання роздрібною торгівлі лікарськими засобами. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 1. С. 41–45.

4. Васильєв С. В., Лазарєв В. В. Специфіка державного нагляду у сфері обігу лікарських засобів. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 55–58.

5. Вороніна І. С. Правова характеристика інноваційних лікарських засобів. *Право та інновації*. 2015. № 2 (10). С. 49–54.
6. Демченко І. С., Берзіна А. Б. Реклама лікарських засобів: огляд судової практики. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 233–238. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.41>.
7. Дуліба Є. В. Адміністративно-правове регулювання електронної торгівлі лікарськими засобами в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 168–172. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-2/39>.
8. Кузьмін Д. Л. Договір поставки та особливості його укладання. *Вісник Житомирського державного технологічного університету*. 2014. № 1 (47). С. 46–55.
9. Мирославський С. В., Шестаченко Д. С. Теоретичні та практичні проблеми укладення та виконання договору поставки в Україні. *Правові горизонти*. 2017. № 6 (19). С. 99–104.
10. Мішук М. С., Куца Л. В. Юридичні особливості визначення договору постачання в господарсько-торгівельній діяльності підприємства. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2017. № 29. С. 145–153.
11. Пашков В. М. Засади формування державою господарсько-правової політики у сфері охорони здоров'я. *Економічна теорія*. 2011. № 3. С. 180–188.
12. Пашков В. М. Окремі правові питання щодо здійснення підприємницької діяльності з реалізації лікарських засобів. *Підприємництво, господарство і право*. 2003. № 2. С. 21–22.
13. Пашков В. М., Соловйов О. С. Штрих-кодуювання фармацевтичної продукції в системі протидії обігу фальсифікованих медичних препаратів // Кримінальні правопорушення проти публічного здоров'я в проекті Кримінального кодексу України : матер.наук.-практ. вебінару (м. Харків, 25 трав. 2021 р.) / Наук.-дослід. ін-т вивчення проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України, 2021. С. 73–78.
14. Самчук-Колодяжна З. Ф. Питання договору поставки в цивільному праві. *Історико-правовий часопис*. 2014. № 2 (14). С. 74–79.
15. Теремецький В. І. Місце договірних відносин роздрібної купівлі-продажу у системі договірних зобов'язань. *Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Право»*. 2015. Вип. 2. С. 297–305.
16. Теремецький В. І., Ховпун О. С. Сучасні понятійні інтерпретації терміна «фармація» як адміністративно-правової категорії. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. № 2 (31)2. С. 121–124. DOI: [https://doi.org/10.32837/ruuv.v0i2\(31\).578](https://doi.org/10.32837/ruuv.v0i2(31).578).
17. Товкун І. С., Зал Д. В. Укладення договору поставки у спрощеній формі: на матеріалах судової практики. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 5. С. 40–44. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.5.07>.
18. Ховпун О. С. Адміністративно-правові засади здійснення медичної і фармацевтичної діяльності в Україні. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2020а. Вип. 3 (91). С. 195–203. DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.91.195-205>.
19. Ховпун О. С. Правове регулювання державного нагляду у сфері роздрібної торгівлі лікарськими засобами. *Юридичний вісник*. 2020б. № 1. С. 125–131. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i1.1569>.

Надійшла до редакції: 03.12.2022

Прийнята до опублікування: 18.12.2022

REFERENCES

1. Bandurka, O. M., Vasiliev S. V., & Lazariev, V. V. (2022). Legal enforcement of the European Union legislation implementation on the creation of innovative medicines. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 2, 194-215. <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2022-29-2-194>.
2. Demchenko, I. S., & Berzina, A. B. (2020). Medicines Advertising: Legal Practice. *Law Review of Kyiv University of Law*, 2, 233-238. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.41>.
3. Duliba, Ye. V. (2021). Administrative and legal regulation electronic commerce of medicines in Ukraine. *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 2, 168-172. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-2/39>.
4. Khovpun, O. S. (2020). Administrative and legal principles of carrying out medical and pharmaceutical activity in Ukraine. *Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs named after E. Didorenko*, 3(91), 195-203. <https://doi.org/10.33766/2524-0323.91.195-205>.
5. Khovpun, O. S. (2020). Legal regulation of state supervision in the field of retail trade of medicinal products. *Law Herald*, 1, 125-131. <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i1.1569>.
6. Kuzmin, D. L. (2014). Supply contract and peculiarities of its conclusion. *Bulletin of the Zhytomyr State University of Technology*, 1(47), 46-55.

7. Mishchuk, M. S., & Kutsa, L. V. (2017). Legal Features Of The Definition Of The Supply Contract In The Economic And Commercial Activity Of The Enterprise. *Legal Bulletin of "KROK" University*, 29, 145-153.
8. Myroslavskiy, S. V., & Shestachenko, D. S. (2017). The Theoretical and Practical Problems of Contracting and Implementation of the Delivery Agreement in Ukraine. *Legal Horizons*, 6(19), 99-104.
9. Pashkov, V. M. (2003). Separate legal issues regarding the implementation of entrepreneurial activity in the sale of medicinal products. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 2, 21-22.
10. Pashkov, V. M. (2011). The principles of the formation of economic and legal policy by the state in the sphere of health care. *Economic Theory*, 3, 180-188.
11. Pashkov, V. M., & Soloviov, O. S. (2021, May 25). *Barcoding of pharmaceutical products in the system of combating the circulation of falsified medical drugs* [Conference presentation abstract]. Scientific and Practical Webinar "Criminal offenses against public health in the draft Criminal Code of Ukraine", Kharkov, Ukraine.
12. Samchuk-Kolodyazna, Z. F. (2014). Issues of the delivery agreement in civil law. *History & Law Journal*, 2(14), 74-79.
13. Teremetskiy, V. I. (2015). The place of contractual relations of retail purchase and sale in the system of contractual obligations. *Scientific Bulletin of the Academy of Municipal Administration. Law series*, 2, 297-305.
14. Teremetskiy, V. I., & Khovpun, O. S. (2020). Modern conceptual interpretations of the term "Pharmacia" as administrative and legal category. *Subcarpathian Law Herald*, 2(31), 121-124. [https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2\(31\).578](https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2(31).578).
15. Tovkun, I. S., & Zal, D. V. (2021). Conclusion of a delivery contract in a simplified form: based on the materials of court practice. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 5, 40-44. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.5.07>.
16. Vasyliiev, S. V. (2011). Legislative consolidation of the concept of "pharmaceutical activity" as a prerequisite for increasing the efficiency of state administration in the field of circulation of medicinal products. *Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs*, 4(55), 14-20.
17. Vasyliiev, S. V. (2018). Normative and legal regulation of retail trade in medicinal products. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 1, 41-45.
18. Vasyliiev, S. V., & Lazariev, V. V. (2017). The specifics of state supervision in the sphere of circulation of medicinal products. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 1, 55-58.
19. Voronina, I. S. (2015). Legal definition of the term "innovative drug". *Law and Innovations*, 2(10), 49-54.

Received the editorial office: 3 December 2022

Accepted for publication: 18 December 2022

СЕРГЕЙ ВЛАДИМИРОВИЧ КНЫШ,

доктор юридических наук, доцент,

Волынский национальный университет имени Леси Украинки (г. Луцк),

кафедра конституционного, административного и международного права;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0717-1430>,

e-mail: s.knush@gmail.com;

АЛЕКСЕЙ ИВАНОВИЧ ЯКИМЕЦ,

кандидат юридических наук, доцент,

Национальная академия внутренних дел (г. Киев),

профессор кафедры гражданско-правовых дисциплин;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7030-104X>,

e-mail: iakymets@gmail.com

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АПТЕК В УКРАИНЕ

Рассмотрены особенности правового регулирования хозяйственной деятельности аптек в Украине. Проанализировано законодательство, регулирующее обращение лекарственных средств. Изучены научные труды, посвященные правовому регулированию фармацевтической деятельности. Охарактеризована хозяйственная деятельность аптек. Указано, что розничная торговля лекарственными средствами должна происходить на основании лицензии в случае соблюдения аптекой лицензионных условий такой деятельности. Отмечено, что работники аптеки должны соблюдать требования законодательства о защите прав потребителей. Доказано, что предметом торговли является особая продукция – лекарственные средства, зарегистрированные в Украине. Предложены

изменения в Закон Украины “О лекарственных средствах”. Подчеркнута необхідність правового урегулювання статусу аптек і особливостей розничної торгівлі лікарськими засобами.

Ключевые слова: аптека, лекарственное средство, розничная торговля, лицензия, хо-
зяйствование.

SERHII VOLODYMYROVYCH KNYSH,

*Doctor of Law, Associate Professor,
Lesya Ukrainka Volyn National University (Lutsk),
Department of Constitutional, Administrative and International Law;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0717-1430>,
e-mail: s.knush@gmail.com;*

OLEKSII IVANOVYCH YAKYMETS,

*Candidate of Law, Associate Professor,
National Academy of Internal Affairs (Kyiv),
Department of Civil Law Disciplines;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2667-5167>,
e-mail: vladvokat333@ukr.net*

**LEGAL REGULATION OF THE ECONOMIC ACTIVITIES OF PHARMACIES
IN UKRAINE**

The scientific article is devoted to the peculiarities of the legal regulation of the economic activity of pharmacies in Ukraine. The legislative and by-laws regulating the circulation of medicinal products have been studied. Scientific works devoted to the legal regulation of pharmaceutical activity have been studied. The peculiarities of the economic activity of pharmacies have been determined. A doctrinal definition of a pharmacy has been proposed as a business entity that carries out the wholesale purchase of medicinal products for retail sale to citizens as end consumers.

It is claimed that the retail sale of medicinal products should occur based on a license if the pharmacy complies with the license terms of such activity. Licensing conditions are established for the pharmacy staff and the equipment on the premises for the storage of medicinal products. Requirements are set for the total area of the pharmacy and the size of the sales hall, staff room, and warehouse space. Attention is drawn to the fact that pharmacy employees must comply with the requirements of legislation on the protection of consumer rights. The subject of trade is specific products, that are medicinal products registered in Ukraine. Medicines must have the necessary manufacturer’s documentation. It is essential to prevent trade in falsified medicines. It has been concluded that several conditions characterize the contract for the supply of medicinal products. In particular, regarding the assortment and quantity of medicinal products, that are transferred to the property and the conditions of storage of medicine during transportation.

It has been proposed to introduce a number of amendments to the Law of Ukraine “On Medicinal Products”. At the legislative level, it is necessary to regulate the legal status of pharmacies and the peculiarities of the retail trade of medicinal products. It has been claimed that a separate section should be established in the Law of Ukraine On Medicinal Products that would regulate the economic activity of pharmacies. In this section, it is necessary to provide norms that would regulate the conditions for the pharmacy establishment. It is necessary to establish requirements for the pharmacy staff, separate premises, and conditions for the storage of medicinal products. Features of the protection of the consumer’s rights of medicinal products should be established in the legislation by separate norms. Special terms of contracts for the supply of medicinal products should be enshrined in the branch legislation on the circulation of medicinal products.

Key words: pharmacy, medicinal product, retail trade, license, management.

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Книш С. В., Якимець О. І. Правове регулювання господарської діяльності аптек в Україні. *Право і безпека*. 2022. № 4 (87). С. 184–194. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.15>.

Citation (APA): Knysh, S. V., & Yakymets, O. I. (2022). Legal regulation of the economic activities of pharmacies in Ukraine. *Law and Safety*, 4(87), 184–194. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.15>.

ДО УВАГИ АВТОРІВ НАУКОВОГО ЖУРНАЛУ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»

Сторінка редакції

Запрошення до співпраці

Шановні автори та читачі нашого журналу!

Прагнучи подальшого вдосконалення нашої спільної з Вами діяльності, ми продовжуємо вести окремий розділ журналу, де роз'яснюємо окремі аспекти щодо порядку подання матеріалів для публікації та висвітлюємо зміни, що відбуваються в редакційній політиці видання. Тим самим ми сподіваємося на досягнення більшого порозуміння з Вами, що сприятиме покращенню якості публікацій за результатами Ваших досліджень і водночас просуванню журналу у світовому інформаційному просторі.

Звертаємо Вашу увагу, що було змінено вимоги до оформлення та подання статей. Нові вимоги наведено нижче, також з ними можна ознайомитися на сайті видання в розділі «Для авторів» (<http://pb.univd.edu.ua/index.php/PB/information/authors>).

ПОРЯДОК ПОДАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В НАУКОВОМУ ЖУРНАЛІ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»

1. Мови публікацій

Публікації подаються українською, російською або англійською мовами, але певні елементи подаються кількома мовами.

2. Способи подання матеріалів

Автор (або один з авторів, якщо публікацію підготовлено кількома авторами) може подати матеріали в електронному вигляді на сайті видання через платформу OJS (за посиланням).

3. Оформлення статті

3.1. Основні технічні вимоги:

- формат основного документа – лише DOC або DOCX;
- обсяг основного тексту – від 4000 до 6000 тис. слів;
- шрифт – Times New Roman 14 кегля (всі елементи);
- міжрядковий інтервал – 1,5;
- поля документа: ліворуч – 25 мм, решта – 20 мм; відступ перед та після абзацу – 0;
- абзацний відступ – 1.25
- переноси не використовуються;
- необхідно чітко диференціювати тире (–) та дефіс (-);
- забороняється ущільнення або розрідження інтервалів між літерами;
- забороняється відбивати абзаци табуляціями або багаторазовими пробілами;
- між словами використовується один пробіл (забороняється розріджувати слова декількома пробілами);
- використовуються лапки формату «»;
- між ініціалами та прізвищем ставиться нерозривний пробіл (Ctrl + Shift + пробіл);
- вимоги щодо подання формул, рисунків, таблиць можуть бути визначені окремо в процесі подання матеріалів.

3.2. Вимоги щодо структури статті та її елементів:

- обов'язковими елементами статті є: шифр УДК (визначають фахівці бібліотек), відомості про авторів, назва, анотація з ключовими словами, основний текст, списки посилань;
- обов'язкові елементи мають бути розміщені за відповідним зразком;
- переклад елементів статті на англійську мову (з англійської, якщо статтю підготовлено англійською мовою), крім відомостей про авторів, здійснюють або перевіряють фахівці редакції;

– у відомостях про авторів зазначають електронну пошту як мінімум для одного з авторів, якого визначають інші автори як контактну особу, а в разі подання одноосібної статті автор зазначає свою електронну пошту; такі відомості підлягають опублікуванню.

Зверніть увагу! *Редколегія приймає до розгляду оригінальні й оглядові статті і рецензії.*

Оригінальна стаття – це рукопис, в якому представлено результати завершеного дослідження з конкретно обраної проблематики. У висновках такої статті має бути чітко зазначено особистий вклад автора(ів) у вирішення порушеної проблеми.

Оглядова стаття – це рукопис, в якому аналізуються, систематизуються та інтегруються результати проведених досліджень у певній галузі з конкретної теми з метою демонстрації існуючих досягнень і визначення подальших тенденцій розвитку в цій галузі знань.

Оглядова стаття має містити не менше 25 посилань.

Також у журналі можуть бути опубліковані рецензії на монографії, підручники, навчальні посібники та інші видання з проблем права і безпеки.

3.3. Вимоги щодо назви

Назва статті має відповідати її змісту, складатися не більше, ніж з 10 слів, не повинна містити аббревіатур, крім (за потреби) загальноприйнятих.

Технічні вимоги: шрифт Times New Roman, 14 пунктів, вирівнювання по центру, прописними літерами, напівжирним шрифтом.

3.4. Вимоги щодо відомостей про авторів

Відомостями про авторів є:

- ім'я, по батькові, прізвище (повністю);
- науковий ступінь, вчене звання (за наявності);
- місце роботи (організація повністю), назва підрозділу (кафедра, лабораторія, відділ і тощо); посаду не зазначають;
- ORCID (zareєstrувати);
- e-mail автора як контактної особи.

Ці елементи повторюють для кожного автора (як вони повинні бути вказані в публікації).

Технічні вимоги: вирівнювання по ліву сторону, прописними літерами, шрифт напівжирний, Times New Roman.

3.5. Вимоги, що стосуються анотацій

У цілому анотація має бути описовою, включати в себе мету роботи, характеристику проблематики статті, її результати та висновки, зроблені за результатами проведеного дослідження.

Викладення матеріалу в анотації має бути стислим і точним, інформативним, змістовним, структурованим. У тексті слід уживати синтаксичні конструкції, притаманні мові наукових і технічних документів, уникати складних граматичних конструкцій, застосовувати стандартизовану термінологію. Необхідно дотримуватися єдності термінології в межах анотації.

Скорочення та умовні позначення, крім загальноновживаних у наукових і технічних текстах, застосовують у виняткових випадках або дають їх визначення при першому вживанні.

Розрізняють звичайну анотацію (включає в себе інформацію про основні ідеї та висновки дослідження) і розширену (повинна бути розгорнутою інформацією про зміст і результати дослідження, враховуючи перелік методів, які були використані під час написання статті).

У випадку, коли анотації підготовлено із грубими порушеннями встановлених вимог, публікацію результатів дослідження може бути затримано редколегією до усунення автором допущених порушень, про що йому повідомляється в письмовій чи усній формі негайно після їх виявлення.

Мови та обсяги анотацій. Мовою публікації подають звичайну анотацію (обсяг від 80 до 100 слів). Таку саму анотацію подають російською мовою, якщо мовою публікації є українська або англійська, або українською мовою, якщо мовою публікації є російська. Розширена анотація подається в кінці статті мовою публікації для подальшого її перекладу фахівцями редакції англійською (якщо мовою публікації є українська чи російська) або українською (якщо мовою публікації є англійська) мовами. Обсяг розширеної анотації має становити 250–300 слів (без урахування транслітерації прізвища, ініціалів автора, перекладу назви дослідження та ключових слів).

Текст анотації повинен бути написаний шрифтом Times New Roman, 14 кегель, інтервал – 1,5.

Структура анотацій. Анотація в загальному вигляді повинна мати таку структуру: прізвище, ініціали автора (авторів через кому), назва дослідження, текст анотації, ключові слова.

Прізвище й ініціали автора наводять у тій формі, як їх указано відповідною мовою в паспорті. За відсутності в паспорті англomовного написання використовують правила транслітерації, наведені в таблиці транслітерації українського та російського алфавітів латиницею тут.

Ключові слова. Наприкінці кожної анотації наводяться ключові слова відповідною мовою. Ключовим словом називається слово або стійке словосполучення, яке з точки зору інформаційного пошуку несе смислове навантаження та описує тему статті. Сукупність ключових слів повинна відображати основний зміст наукової праці; вони мають бути конкретними у своїй предметній галузі, змістовними й унікальними. Кількість ключових слів становить від 5 до 8. Ключові слова подають у називному відмінку, друкують у рядок через кому. Необхідно уникати скорочень (допускаються тільки загальноприйняті аббревіатури), оскільки ключові слова будуть використовуватися для індексації. Ключові слова повинні бути написані шрифтом Times New Roman, 14 кегель, через кому.

4. Структура основного тексту

Незалежно від виду статті вона має містити обов'язкові структурні елементи. За бажанням (необхідності) у статті може міститися літературний огляд.

Технічні вимоги до структурних елементів: шрифт Times New Roman, напівжирний, 14 кегель, усі літери прописні.

ВСТУП. У вступі описується актуальність дослідження, постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями, обґрунтовується новизна дослідження через ступінь опрацьованості проблеми на основі аналізу використаної літератури з обов'язковим розглядом останніх публікацій, в яких започатковано або продовжено вирішення проблеми, з виокремленням не вирішених раніше частин.

У вступі має бути представлена конкретна досліджувана проблема, якій присвячено статтю. Автор(и) повинні розуміти, що гарний вступ має узагальнювати відповідні аргументи, дані та факти, щоб дати читачеві чітке уявлення про актуальність і важливість для наукової спільноти досліджуваного питання. У цьому розділі також пояснюється передісторія або причини, які спонукають автора(ів) дослідити обрану тему. Вступ не повинен перевищувати 20 % основного тексту статті.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Автор(и) мають чітко сформулювати мету статті, з урахуванням якої необхідно чітко визначити завдання, що будуть вирішуватися у статті. Метою дослідження не може бути дослідження саме по собі, має бути вказано на досягнення певного наукового результату, який буде отримано у процесі дослідження.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ (розділ не є обов'язковим і включається до статті за бажанням автора). У цьому розділі наводяться та коротко описуються наукові праці, в яких досліджувалися проблемні питання, порушені у статті (із вказівкою на конкретні аспекти, що в них розглядалися). З урахуванням цього необхідно визначити невирішені проблеми та зазначити, які саме з них будуть досліджуватися у статті.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Цей розділ повинен бути написаний чітко та стисло, оскільки він надає інформацію щодо методів, інструментів і матеріалів, що використовувалися у процесі дослідження. Виклад матеріалу має бути послідовним, з обґрунтуванням вибору конкретного методу та його сприяння в досягненні поставленої мети і визначених завдань. Такий опис дозволяє читачеві оцінити доцільність використаних методів, а також достовірність отриманих результатів. Автор(и) повинні не просто навести перелік використаних методів, а описати, з якою саме метою їх було застосовано. У разі використання емпіричних матеріалів (нормативно-правових актів, судових рішень, результатів узагальненої судової практики) також доцільно їх описати.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. У цій частині викладаються теоретичні дані, обґрунтовуються нові підходи в осмисленні матеріалу та нове вирішення проблеми, що є вагомим зрушенням, порівняно з попередніми дослідженнями.

Цей розділ є основною та найважливішою частиною статті, оскільки призначений для інтерпретації результатів роботи відповідно до поставлених мети і завдань, а не просто для пояснення порушеної проблематики.

У цьому розділі автору(ам) необхідно пояснити важливі моменти своїх результатів, щоб існувала відповідність до обговорення. Аналіз досліджуваної проблематики має бути чітким і всебічним. Власні твердження доцільно посилювати за допомогою статистичних даних, судової практики, що додатково підтверджуватиме використання широкого спектра методів збору аналітичної інформації. Якщо отримані результати містять форму таблиць, графіків, словесні описи або їх комбінацію, то вони не повинні бути занадто довгими і занадто великими.

Дискусія повинна бути збагачена посиланнями на результати попередніх досліджень, які були опубліковані в науковій літературі.

Результати дослідження та дискусія повинні складати не менше 60 % від усього рукопису.

ВИСНОВКИ. Висновки мають бути органічно пов'язаними з назвою, метою і завданнями дослідження. У цьому розділі потрібно всебічно узагальнити викладений матеріал, особливо з точки зору критичної оцінки основних результатів дослідження. Висновки – це не просто повторне викладення даних чи фактів, а узагальнення ключових моментів порушеної проблематики та наведення відповідних шляхів її вирішення. Також у висновках доцільно навести перспективи подальших розвідок із дослідженої проблематики.

5. Оформлення посилань

Під час написання статті обов'язковими є посилання на використані джерела. Такі посилання мають відповідати політиці протидії плагіату й оформлюватися відповідно до стилю *APA*.

Законодавство та нормативні документи потрібно наводити у виносках унизу сторінки, вони не включаються до загального списку бібліографічних посилань. Знаки виносок позначаються цифрами та є однотипними в межах однієї роботи. Цифри вказуються біля слова вгорі, без відступу між словом і знаком.

Посилання у статті надаються в дужках, наприклад: для одного автора – (Кузьмович, 2017); для двох авторів – (Кузьмович, Попович, 2017); для трьох авторів – (Кузьмович, Попович, Александрович, 2017). Якщо більше трьох авторів, то вказується лише перший автор, наприклад (Кузьмович та ін., 2017).

Якщо в тексті статті зазначається автор(и), то посилання оформлюється таким чином: *Як зазначає Є. О. Кузьмович (2017), норма права – це ...* або *У 2017 році відомий правник Є. О. Кузьмович зазначав, що норма права – це ...*

Якщо згадане в рукописі посилання є прямою цитатою або конкретним фактом, необхідно вказати номер сторінки, наприклад: *У науковій літературі норма права визначається як ... (Кузьмович, 2017, с. 6)* або *Як зазначає Є. О. Кузьмович (2017, с. 6), норма права – це ...*

Рекомендується використовувати більше непрямі цитати, ніж прямі.

Усі посилання, зроблені в рукописі, повинні бути зазначені у списку бібліографічних посилань і розміщені в алфавітному порядку. Список бібліографічних посилань оформлюється відповідно до ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання».

Якщо стаття, на яку є посилання, має цифровий ідентифікатор DOI (<http://doi.org/index.html>), його обов'язково потрібно вказувати.

Якщо стаття написана українською або російською мовами, додатково додається *References*, який подається англійською мовою (відповідно до 6 видання стилю *APA*). При оформленні *References* автору(ам) необхідно звертатися до першоджерела, що забезпечить надання коректного бібліографічного опису відповідного джерела.

Оформити бібліографічний опис відповідно до стилю *APA* можна на сайтах автоматичного формування посилань: <http://www.citationmachine.net/apa/cite-a-book>; <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual>.

Отже, автор(и) повинен подати 2 списки: за національним стандартом («Список бібліографічних посилань»), який буде розміщено у друкованому версії видання, та за міжнародним стандартом («*References*»), який буде розміщено на сайті журналу, що має міжнародну

реєстрацію як самостійне серійне видання. До міжнародних баз даних списки посилань подаються редакцією у формі, яка ними вимагається, зазвичай за міжнародним стандартом.

Правильний опис використаних джерел у списках бібліографічних посилань є запорукою того, що цитована праця буде врахована під час оцінювання наукової діяльності її автора(ів), організації, країни. Ми також хочемо, щоб за правильними цитуваннями можна було визначити не лише внесок конкретного автора в наукову діяльність, а й науковий рівень нашого журналу, його авторитетність тощо.

Редагування *С. С. Тарасової, В. В. Ільєнкової*
Внесення правок *С. С. Тарасової, В. В. Ільєнкової*
Комп'ютерне верстання *А. О. Зозулі*
Переклад анотацій англійською *О. О. Статівки*
Дизайн обкладинки *Н. М. Круглик, І. В. Зозулі, П. О. Білоуса, І. Є. Єсіної*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 23376-13216 ПР від 24.05.2018.

Підписано до друку 23.12.2022. Формат 60x84/8.
Ум. друк. арк. 23,33. Тираж 50 прим. Зам. № 2022- .

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
Харківський національний університет внутрішніх справ
просп. Льва Ландау, 27, Харків, 61080;
тел. (057) 73-98-168, факс (057) 73-98-181;
адреса електронної пошти: pb.hnuvs@ukr.net; сайт: <http://pb.univd.edu.ua>.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.